

सिंघी जैन ग्रन्थ माला

*****[ग्रन्थांक ४७]*****

आचार्य योगधमविरचित

नीतिनिर्णीतिनाम्नी कौटलीय राजसिद्धान्त टीका संयुक्त

आचार्य कौटल्य कृत

अर्थशास्त्र - अपरनाम - राजसिद्धान्त

*

[कतिपय वृद्धि अंशमात्र]

SINGHI JAIN SERIES

*****[NUMBER 47]*****

A FRAGMENT OF THE KOUTALYA'S

ARTHAŚĀŚTRA

With the commentary of Yagghama Acharya

फलकज्ञानिवासी
साधुचरित-श्रेष्ठिवर्य श्रीमद् डालचन्दजी सिंघी पुण्यसृष्टिनिमित्त
प्रतिष्ठापित एव प्रकाशित

सिंघी जैन ग्रन्थमाला

[जैन आगमिक, दार्शनिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक, वैज्ञानिक, कथात्मक-इत्यादि विविधविषयगुणिक
प्राच्य, सस्कृत, अपभ्रंश, प्राचीनगूढ, -राजस्थानी आदि माना भाषानिबद्ध सार्वजनीन पुरातन
वाक्य तथा नूतन सशोधनात्मक साहित्य प्रकाशनी सर्वश्रेष्ठ जैन ग्रन्थमाला]
प्रतिष्ठाता

श्रीमद्-डालचन्दजी-सिंघीसत्युग्र
स्व० दानशील-साहित्यरसिक-संस्कृतिप्रिय
श्रीमद् बहादुर सिंहजी सिंघी

प्रधान सम्पादक तथा संचालक
आचार्य जिनविजय मुनि
अधिष्ठाता, सिंघी जैन शास्त्र शिक्षापीठ
निवृत्त ऑनररि डायरेक्टर
भारतीय विद्या भवन, बम्बई

*
ऑनररी संस्थापक-डायरेक्टर

राजस्थान ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, जोधपुर (राजस्थान)

ऑनररी मेंबर जर्मन ओरिएण्टल सोसाईटी, जर्मनी, भाण्डारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, पूना
(दक्षिण), गुजरात साहित्यसभा, अहमदाबाद (गुजरात), विधधरानन्द वैदिक
सोध प्रतिष्ठान, हंसिदारपुर (पंजाब)

*
सरक्षक

श्री राजेन्द्र सिंह सिंघी तथा श्री नरेन्द्र सिंह सिंघी

प्रकाशक

अधिष्ठाता, सिंघी जैन शास्त्र शिक्षा पीठ
भारतीय विद्या भवन, बम्बई

आचार्य कौटल्यकृत

अर्थशास्त्र - अपरनाम - राजसिद्धान्त

(मुग्धविलासाङ्क आचार्य योग्यमविरचित नीतिनिर्णयतिनाम्नी
व्याख्या समन्वित तथा बहुविध प्राचीन
टिप्पणकसंयुक्त)

[कतिपय त्रुटित अंशमात्र]

देवनागरलिपिलिखित - सर्वथा अद्वितीयस्वरूप - प्राचीनतम
ताडपत्रीय पुस्तकाधारेण
संपादनकर्ता

मुनि जिन विजय

&

(प्रोफेसर श्री दामोदर धर्मानन्द कोसंबी लिखित प्रास्ताविक
निबन्धयुक्त)

प्रकाशनकर्ता

अधिष्ठाता, सिंघी जैन शास्त्र शिक्षा पीठ

भारतीय विद्याभवन, बम्बई

विक्रमाब्द २०१५]

प्रथमावृत्ति

[सिखाब्द १९५९

ग्रन्थांक ४७]

सर्वाधिकार सुरक्षित

[मूल्य रु० ४/४०

SINGHI JAIN SERIES

A COLLECTION OF CRITICAL EDITIONS OF IMPORTANT JAIN CANONICAL,
PHILOSOPHICAL, HISTORICAL, LITERARY, NARRATIVE AND OTHER WORKS
IN PRAKRIT, SANSKRIT, APABHRAMSHA AND OLD RAJASTHANI-
GUJARATI LANGUAGES, AND OF NEW STUDIES BY COMPETENT
RESEARCH SCHOLARS

ESTABLISHED

IN THE SACRED MEMORY OF THE SAINT LIKE LATE SETH

ŚRĪ DĀLCHANDJĪ SINGHĪ
OF CALCUTTA

BY

HIS LATE DEVOTED SON

DANASILA - SAHITYARASIKA - SANSKRITIPRIYA

ŚRĪ BAHADUR SINGH SINGHI

DIRECTOR AND GENERAL EDITOR

ĀCHĀRYA JINA VIJAYA MUNI

ADHIṢṬHĀTĀ SINGHĪ JAIN ŚĀSTRA ŚIKSHĀ PĪṬHA

(Retired Honorary Director, Bharatiya Vidya Bhavana, Bombay)

Honorary Founder-Director, Rajasthan Oriental Research Institute, Jodhpur,
General Editor, Rajasthan Puratan Granthawala, etc.

(Honorary Member of the German Oriental Society, Germany, Bhandarkar
Oriental Research Institute, Poona, Vishveshvaranand Vaidic Research
Institute, Hoshiarpur, and Gujarat Sahitya Sabha, Ahmedabad)

PUBLISHED

UNDER THE PATRONAGE OF

ŚRĪ RAJENDRA SINGH SINGHĪ

AND

ŚRĪ NARENDRA SINGH SINGHI

BY THE ADHIṢṬHĀTĀ

SINGHI JAIN SHASTRA SHIKSHAPITH

BHARATIYA VIDYA BHAVAN, BOMBAY

A FRAGMENT OF THE KOUTALYA'S ARTHAŚĀSTRA alias RAJĀSIDDĀNTA

With the fragment of the commentary named Nitinirṇīti of Achārya
Yogghama alias Mugdhavilāsa

* * *

Based on only available an old palm-leaf fragmentary Manuscript
in Devanagari Script of 12th Century.

●

Edited with veriant readings and old tippanakas by

MUNI JINA VIJAYA

●

Preface by

Prof. D. D. KOSAMBI

* * *

PUBLISHED BY

Adhishthātā, Singhi Jain Śāstra Śikṣāpītha

BHĀRATĪYA VIDYĀ BHAVANA
BOMBAY

7. E. 2015]

First Edition

[A D. 1959

प्रकाशक-जयन्तकृष्ण ह. दवे, ऑनररी डायरेक्टर, भारतीय विद्या भवन, चौपाटी रोड, बम्बई, नं. ७

मुद्रक-लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी, निर्णयसागर प्रेस, २६-२८ कोलभाट स्ट्रीट, बम्बई, नं. २

Vol. No. 47]

* * *

[Price Rs. 4/40

॥ सिंधीजैनग्रन्थमालासंस्थापकप्रशस्तिः ॥

अस्ति यद्भामिधे देसो सुप्रसिद्धा मनोरमा । मुसिदावाद इत्याप्या पुरी धैमवशास्त्रिणी ॥ १
 यहवो निवसन्त्यत्र जैना ऊडेनावराजा । धनाढ्या नृपसम्मन्या धर्मधर्मपरायणा ॥ २
 श्रीहालघन्द् इत्यासीत् तेष्वेको बहुभाग्यवान् । साधुवत् सचारित्रो यः सिंधीकुलप्रभाकर ॥ ३
 बाल्य एव गतो यत्र वतु व्यापारविस्तृतिम् । कलिकानामहापुर्यां धृतधर्मोपनिश्रय ॥ ४
 कुशाभीयया सद्बुद्ध्या सद्बुद्ध्या च मधिष्ठया । उपाय्य विपुलां लक्ष्मीं कोट्यधिपोऽजनिष्ट स ॥ ५
 ... ॥ ६
 ... ॥ ७
 ... ॥ ८

श्रीमान् राणेन्द्रसिंहोऽस्य उयेष्टपुर सुदिक्षित । य सर्वकार्यदक्षवात् दक्षिणबाहुवत् विपु ॥ ९
 नरेन्द्रसिंह इत्याप्यग्लेजस्वी मध्यम-सुन । सुनुवरेन्द्राविंशक कनिष्ठ सांग्यदर्शन ॥ १०
 सन्ति त्रयोऽपि सद्युत्रा भासभक्तिपरायणा । विविता सरला भग्या विपुमांशानुगामिन ॥ ११
 अन्येऽपि बहवन्त्याभवन् स्वधादिबान्धवया । धर्मैर्नै ससृष्ट सन् स राजेव प्यराजन् ॥ १२

अन्यथा -

मरस्वलां सदायुक्तो भूया लक्ष्मीप्रियोऽप्ययम् । गत्राप्यामीन् सदाचारी तद्यत्र विदुषां वयु ॥ १३
 नाहंकारो न दुर्भागो न मिलागो न दुर्धर्येय । इष्ट वदति वद्गोहे सतां तद् विष्णुपारपदम् ॥ १४
 भक्तो गुरुजनानां स विनीत समानान् प्रति । वन्दुपनेऽनुरक्तोऽभूत् प्रीति पोष्यगणेऽपि ॥ १५
 देश-कालस्थितिशोऽपी विद्या विज्ञानपूजक । इतिहासादि-म-हित-सम्पत्ति-मरकटाश्रिय ॥ १६
 समुद्रस्य समाश्रय धर्मस्वोत्कर्षहेतवे । प्रचाराय च शिक्षाया दत्तं तेन धन धनम् ॥ १७
 गत्या सभा-समित्यादी भूवाऽप्यक्षददाकिन । दयाया दानं यथायोग्य प्रोत्साहितश्च कर्मदा ॥ १८
 एवं धनेन देहेन ज्ञानेन पुत्रमभिष्टया । अकरोत् स यथाशक्ति मन्वर्माणं सदायय ॥ १९
 अयान्यदा प्रसङ्गेन स्वपितु रचुनितेन च । वतु विदित्त् विनिष्टं स कार्यं मनस्यपिन्ययत् ॥ २०
 पूज्य विठा सदेवासीत् सम्पत्तज्ञानरश्चि स्वयम् । गन्मात् तज्ज्ञानवृत्तयै यत्नीवं मयाऽप्यरम् ॥ २१
 विचार्यै स्वयं चित्तो पुन प्राप्य सुमग्मतिम् । अदेयानां अविभ्रानां विदुषां चापि ताहारात् ॥ २२
 जैनज्ञानप्रमत्तार्थं स्थाने ता शक्ति निवृत्तने । विपरीतदाहित जै मला मरी ट मनिष्टिरम् ॥ २३
 अतिरिक्तत्रयं प्राप्ते मुनिनभा च विद्युत् । स्वाकृतं प्राप्तिमेव तस्याधिहापक पदम् ॥ २४
 तस्य सौमन्य-सौहार्द-स्यैवीदायोदिमद्वैत । वनीन्पु मुदा येन स्वीकृतं तत्पदं वरम् ॥ २५
 कवीन्द्रेण रवीन्द्रेण स्वीयपावनराशिना । रवी-जागाई चोद्गात् तज्ज्ञानेन स्वर्षपय ॥ २६
 प्राकर्षे मुनिना चापि कार्यं तदुपयोगिकम् । वयन् ज्ञानार्थिभूतां प्रायणां ज्ञपने तथा ॥ २७
 तस्यैव प्रेतां प्राप्य श्रीविपीकुलहेतुना । स्वदिदुधेयने केवा प्राक्पया प्रथमार्थिबा ॥ २८
 उदारचेजसा तेन धर्मोपनिश्र दानिना । स्वदिने पुष्कळ द्रव्य तत्प्राप्तयेऽमुनिदये ॥ २९
 पात्रानां बुद्धिदानेन कैकेयां विदुषां तथा । जात्राप्याताय निरुक्तमहाऽप्ये न प्रदत्तवात् ॥ ३०
 अक्षवाद्यादिकानां तु प्रातिभूयादमी मुनि । कार्यं विचार्यै तत्र तन्माप्यावकाशावित ॥ ३१
 तत्रापि सद्यः सर्वं साहाय्यं तेन वदन्ता । अन्यमात्रमवकाशं कृतोऽप्यत् प्रदर्शित ॥ ३२
 नन्द-सिन्धु-सद्वृत्तौ कृता पुन सुधोजना । प्राचावस्था विवराय विवराय च ज्ञाना ॥ ३३
 ततो मुने परमार्थं विपरीतानमस्तना । आ विद्या मवका देवै दान्यमथा समरिडा ॥ ३४
 आश्रित्य प्रतोबाप्याऽदुर्प्रयत्नवापने । तदर्थं स्वदिने तेन तज्ज्ञानेन हि रूपकम् ॥ ३५
 बुद्धिकामत् विवेकं शोभावाक्यमवस्थात् । अन्त-वैशव वाप्य स्वयं स मुकुटी वर्य ॥ ३६
 विपु-सुर्व-स्यैवेता-स्यै वाप्य अन्त-वैशव । क तज्ज्ञानेन स ज्ञानज्ञानं दामां वर्यम् ॥ ३७
 विपुस्यै च तदुपे प्रेयस विपुतामक । तदर्थं स्वदिने स्वयं प्रकाशनात्पुन विषयम् ॥ ३८
 तेन प्रकाशनां येहा येहा ज्ञानवतो ज्ञया । सुकृत् स्वै वनां विपरीतवर्णितप्रकारिवा ॥ ३९
 विरक्तवक्तव्यं वा लोकादप्यदा तदा । विरक्तवर्णितं स्वै धीर्यै दान्यमार्थिबा ॥ ४०

॥ सिंधीजैनग्रन्थमालासम्पादकप्रशस्तिः ॥

स्वस्ति श्रीमेघपाटाण्यो देशो भारतविश्रुतः । रूपाहेलीति सत्राग्री पुरिका यत्र सुस्थिता ॥	१
सदाचार-विचारार्थ्यां प्राचीननृपतेः समः । श्रीमन्नुरसिंहोऽत्र राठोडान्वयभूमिपः ॥	२
तत्र श्रीवृद्धिसिंहोऽभूद् राजपुत्रः प्रसिद्धिभाक् । क्षात्रधर्मधनो यश्च परमारकुलाग्रणीः ॥	३
मुक्ष-भोजमुखा भूया जाता यस्मिन् महाकुले । किं वर्ण्यते कुलीनत्वं तत्कुलजातग्रन्मनः ॥	४
पत्नी राजकुमारीति तस्याभूद् गुणसंहिता । चातुर्य-रूप-लावण्य-सुवाक् सौजन्यभूयिता ॥	५
क्षत्रियाणीं प्रभापूर्णां शौर्योद्दीप्तमुजाकृतिम् । यां दृष्ट्वैव जनो मेने राजन्यकुलजा स्त्रियम् ॥	६
पुत्रः कित्सनसिंहारवो जातस्तयोरतिप्रियः । रणमहल इति चान्यद् यन्नाम जननीकृतम् ॥	७
श्रीदेवीहंसनामाऽत्र राजपूज्यो यतीधरः । ज्योतिर्भैपजयविद्यानां पारगामी जनप्रियः ॥	८
भागतो मरुदेशाद् यो भ्रमन् जनपदान् बहून् । जातः श्रीवृद्धिसिंहस्य श्रुति-श्रद्धारूपदं परम् ॥	९
तेनाथाप्रतिभ्रम्रेणा स तस्सुनुः स्वसक्षिपौ । रक्षितः शिक्षितः सम्पक्, कृतो जैनमतानुगः ॥	१०
दौर्भाग्यात् तच्छिशायां लये गुरु-तातौ दिवंगतौ । विमूढः स्वगृहात् सोऽथ यच्छ्रया विनिर्गतः ॥	११

तथा च-

भ्रान्त्वा मंत्रेषु देशेषु संसेच्य च बहून् नरान् । दीक्षितो मुण्डितो भूत्वा जातो जैनमुनिसतः ॥	१२
ज्ञातान्यनेकशास्त्राणि नानाधर्ममतानि च । मध्यस्थवृत्तिना तेन तत्वातत्त्वगवेषिणा ॥	१३
अधीता विविधा भाषा भारतीया युरोपजाः । अनेका लिपयोऽप्येवं प्रब्र-नूतनकालिकाः ॥	१४
येन प्रकाशिता नैके ग्रन्था विद्वत्प्रशंसिताः । लिखिता बहवो लेखा ऐतिहासिक्यमुम्भिताः ॥	१५
बहुभिः सुविद्वद्भिस्तन्मण्डलैश्च स सत्कृतः । जिनविजयनाम्नाऽर्थं विख्यातः सर्वत्रामवद् ॥	१६
तस्य तां विधुतिं ज्ञात्वा श्रीमद्गान्धीमहात्मना । भाहूतः सावरं पुण्यपत्तनात् स्वमनन्यदा ॥	१७
पुरे स्वाहम्मदावादे राष्ट्रीयः दिक्षणालयः । विधा पीठ इति ख्यात्या प्रतिष्ठितो यदाऽभवत् ॥	१८
भाषायेत्येन तत्रोचैर्निधुषः स महात्मना । रत्न-मुनि-निधीन्द्रैर्वन्दे पुरा तस्या लय मन्दिरैः ॥	१९
घर्षाणामष्टकं यावत् सम्भूष्य तत् पदं ततः । गत्वा जर्मनराष्ट्रे स तत्संस्कृतिमधीतवान् ॥	२०
तत आगत्य सैद्धन्तो राष्ट्रकार्यं च सक्रियम् । कारावासेऽपि सम्प्राप्तो येन स्वातन्त्र्यसङ्गरे ॥	२१
क्रमात् ततो विनिर्मुक्तः स्थितः शान्ति निकेतने । विश्वग्रन्थकरीन्द्रश्रीरवीन्द्रनाथभूपिते ॥	२२
सिंधीपदयुतं जैनज्ञानपीठं तदाश्रितम् । स्थापितं तत्र सिंधीश्रीदालचन्द्रस्य सुनुना ॥	२३
श्रीबहादुरसिंहेन दानुरीरेण धीमता । स्मृत्यथ निजतातस्य जैनज्ञानप्रसारकम् ॥	२४
प्रतिष्ठितश्च तस्यासौ पदऽधिष्ठातृसम्पन्नकः । अर्ण्यापयन् वरान् शिष्यान् ग्रन्थयन् जैनबाल्यम् ॥	२५
तस्यैव प्रेरणां प्राप्य श्रीसिंधीकुलवेतुना । स्वपितृश्रेयसे होया मारब्धा ग्रन्थमालिका ॥	२६
अथैवं विगतं तस्य वर्षाणामष्टकं पुनः । ग्रन्थमालाविकासादिप्रवृत्तिषु प्रपस्ततः ॥	२७
पार्श्व-रत्न-नेत्रैर्वन्दे मुंषार्ङ्गनगरीस्थितः । मुंशीति शिखरद्वयातः कन्देयालाल-धोमराजः ॥	२८
प्रवृत्तो भारतीयानां विद्यानां पीठनिर्मितौ । कर्मनिष्ठस्य तस्याभूत् प्रवक्तः सफलोऽचिरात् ॥	२९
त्रिदुषां धीमतां योगात् पीठो जातः प्रतिष्ठितः । भारतीय पदोपेन त्रिधा म व न सम्पन्ना ॥	३०
भाहूतः सहकार्यार्थं स मुनिखेन सुहृदा । ततःप्रवृत्ति तत्रापि तत्कार्ये सुप्रवृत्तवान् ॥	३१
तद्भयनेऽन्यदा तस्य सेवाऽधिक्यं ह्यपेक्षिता । स्वीकृता च सद्भावेन साऽर्ण्याचार्यपदाश्रिता ॥	३२
नन्दे-निधयै-चन्द्रादे वैकमे रिहिता पुनः । एतद्ग्रन्थावलीस्थैर्युक्ते नूतनयोजना ॥	३३
परामर्शात् तवस्तस्य श्रीसिंधीकुलभास्वता । मा त्रिधा म व ना येयं ग्रन्थमाला समर्पिता ॥	३४
प्रदत्ता दत्तसाहस्री पुनस्तस्योपदेशः । स्वपितृस्मृतिमन्दिरकरणाय सुनर्तितना ॥	३५
वैपाद्वेषे गते काले सिंधीयैर्दिवंगतः । यस्तस्य ज्ञानसेवायां साहाय्यमकरोत् महत् ॥	३६
पितृकार्यप्रगत्यर्थं यदाशीलैन्वदात्मजैः । राजेन्द्रसिंहमुख्यैश्च सत्कृतं सद्बचन्यतः ॥	३७
पुण्यछोकपितृनांशां ग्रन्थागारकृते पुनः । बन्धुज्येष्ठे गुणश्रेष्ठे सर्वलक्षं धने ददौ ॥	३८
ग्रन्थमालाप्रतिस्वर्यं पितृवद् तस्य कक्षितम् । श्रीसिंधीसखत्रैः सर्वं तद्गिराऽनुविधीयते ॥	३९
विद्वज्जनकृताङ्गादा सविदानन्ददा सदा । चिरं नन्दनियं लोकं जिनविजयभारती ॥	४०

SINGHI JAIN SERIES

A COLLECTION OF CRITICAL EDITIONS OF IMPORTANT JAIN CANONICAL,
PHILOSOPHICAL, HISTORICAL, LITERARY, NARRATIVE AND OTHER WORKS
IN PRAKRIT, SANSKRIT, APABHRAMSHA AND OLD RAJASTHANI-
GUJARATI LANGUAGES, AND OF NEW STUDIES BY COMPETENT
RESEARCH SCHOLARS

ESTABLISHED

IN THE SACRED MEMORY OF THE SAINT LIKE LATE SETH

ŚRĪ DĀLCHANDJĪ SINGHĪ
OF CALCUTTA

BY

HIS LATE DEVOTED SON

DANASILA-SAHITYARASIKA-SANSKRITIPRIYA
ŚRĪ BAHADUR SINGH SINGHI

DIRECTOR AND GENERAL EDITOR

ĀCHĀRYA JINA VIJAYA MUNI

ADHISTHĀTĀ SINGHĪ JAIN ŚĀSTRA ŚĪKSHĀ PĪṬHA

(Retired Honorary Director, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay)

Honorary Founder-Director, Rajasthan Oriental Research Institute, Jodhpur;
General Editor, Rajasthan Puratan Granthamala, etc.

(Honorary Member of the German Oriental Society, Germany, Bhandarkar
Oriental Research Institute, Poona, Vishveshvaranand Vaidic Research
Institute, Hoshiarpur, and Gujarat Sahitya Sabhā, Ahmedabad.)

PUBLISHED

UNDER THE PATRONAGE OF

ŚRĪ RAJENDRA SINGH SINGHI
AND

ŚRĪ NARENDRA SINGH SINGHI

BY THE ADHISTHĀTĀ

SINGHI JAIN SHASTRA SHIKSHAPITH
BHARATIYA VIDYA BHAVAN, BOMBAY

A FRAGMENT OF THE KOUTALYA'S
ARTHAŚĀSTRA alias **RAJĀSIDDĀNTA**

With the fragment of the commentary named Nitinirṇiti of Achārya
Yogghama alias Mugdhavilāsa

* *

Based on only available an old palm leaf fragmentary Manuscript
in Devanagari Script of 12th Century

●

Edited with variant readings and old tippanakas by

MUNI JINA VIJAYA

●

Preface by

Prof. D. D. KOSAMBI

* *

PUBLISHED BY

Adhisthātā, Singhi Jain Śāstra Śikṣāpīṭha

BHĀRATĪYA VIDYĀ BHAVANA
BOMBAY

V. E. 2015]

First Edition

[A D 1859

प्रकाशक-जयन्तट्टण्ण ह दत्ते, ऑनिररी डायरेक्टर, भारतीय विद्या भवन, चौपाटी रोड, बम्बई, नं ७

मुद्रक-लक्ष्मीबाई मारतण चौपरी, निर्णमसागर प्रेस, २६-२८ कोल्हाट स्ट्रीट, बम्बई, नं २

Vol. No. 47]

* *

[Price Rs. 4/40

॥ सिंधीजैनग्रन्थमालासंस्थापकप्रशस्तिः ॥

भक्ति यन्नामिधे देवो मुपमिद्धा मनोरमा । मुक्तिदायाद् इत्याख्या पुरी वैभवशाशिनी ॥ १
 बहवो निवसन्त्यत्र जैना उनेशवशात् । घनाद्या नृपसम्मान्या धर्मकर्मपरायणा ॥ २
 श्रीशालचन्द्र इत्यासीत् तेषुको बहुभाग्यवान् । साधुवत् सचरितो य सिंधीकुलप्रभाकर ॥ ३
 बाह्य एव गतो यश्च कर्तुं स्यापारम्भितम् । फलिकातामहापुराणं एतधर्माधेशिष्य ॥ ४
 कुशाग्रीयया सद्बुद्ध्या सद्गुर्या च सधिष्ठया । उपाज्यं विगुला लक्ष्मीं कोट्यधिपोऽनमिष्ट म ॥ ५
 तस्य मन्त्रकुमारीति सद्योऽपि कुलमण्डना । जाता पतिवता पत्नी शीलसौभाग्यभूषणा ॥ ६
 श्रीबहादुरसिंहाख्यो गुणवैश्वानरयमयो । सजात मुहूर्ता दानी धर्मप्रियश्च धीनिधि ॥ ७
 प्राप्ता पुण्यवता तेन पत्नी तिलकमुन्दरी । यस्या मौभाग्यचन्द्रेण भामित तद्गुणधरम् ॥ ८
 श्रीमान् राजेन्द्रसिंहोऽस्य ज्येष्ठपुत्र सुदिक्षित । य सर्वकार्यदक्षवान् दक्षिणराहुवत् पितु ॥ ९
 नरेन्द्रसिंह इत्याख्यज्येष्ठसौ मध्यम सुत । सुतुर्वरिन्द्रमिहश्च कनिष्ठ सोम्यदर्शन ॥ १०
 सन्ति प्रयोऽपि शत्रुघ्ना भासभन्निपरायणा । विविता मरला भय्या पितृमार्गानुगासिन ॥ ११
 अन्येऽपि बहवमन्यामवन् स्वधादिबाधया । धनैर्नैव समृद्ध सन् स राजेव परानत ॥ १२

अन्यच्च -

मरस्वत्या सदासक्तो भूत्वा लक्ष्मीप्रियोऽप्ययम् । तत्राप्यामीन् सदाचारि तच्चित्र विदुषां सल्लु ॥ १३
 नाहंकारो न दुर्भावो न मिलासो न दुर्धर्मय । दृष्ट कदापि यद्गोहे सता तद् त्रिसयास्पदम् ॥ १४
 मको गुरुजनानां स धिनीत सम्मान् प्रति । वन्द्युननेऽनुरक्तोऽभूत् प्रीत पोष्यगणेष्वपि ॥ १५
 देशकालस्थितिक्रमो विद्या विज्ञानपूजक । इतिहासादि-साहित्य-संस्कृति-मरकलाप्रिय ॥ १६
 समुच्चलै समाजस्य धर्मस्योत्कर्षहेतवे । प्रचाराय च शिक्षाया दत्तं तेन धन धनम् ॥ १७
 गत्वा सभा-समित्यादी भूत्वाऽप्यक्षपदान्वित । दत्त्वा दानं यथायोग्य प्रेरसाहिताश्च कर्मठा ॥ १८
 पुत्र घनेन देहेन ज्ञानेन शुभनिष्ठया । अकरोत् स यथाशक्ति सकर्मणि सदादाय ॥ १९
 अध्याप्यदा प्रसङ्गेन स्वपितु स्मृतिहेतवे । कर्तुं विशिष्टं विशिष्ट स कार्यं मनस्वचिन्तयत् ॥ २०
 पूज्य पिता सदैवासीत् सम्पद्गुणानरधि स्वयम् । तस्मात् तज्ज्ञानरूपाय यतनीय मयाऽप्यरम् ॥ २१
 विचार्यैव स्वय चित्तं पुन प्राप्य सुसम्मतिम् । श्रद्धेयानां स्वभिप्राया विदुषा चापि तादृशाम् ॥ २२
 जैनज्ञानप्रसारार्थं स्थाने भान्ति निकेतने । सिंधीपदाङ्कित जैनज्ञानपीठ मतिष्ठिपत् ॥ २३
 श्रीजिनविजय प्राज्ञो मुनिनाम्ना च विभूत । स्वीकर्तुं प्रार्थितत्वेन तस्याधिष्ठायक पदम् ॥ २४
 तस्य सौजन्य-सौहार्द-स्वैर्योदायादिमदृष्टे । वशीभूय मुना येन स्वीकृतं तत्पदं वरम् ॥ २५
 कवीन्द्रेण रवीन्द्रेण स्वोपपात्रनपाणिना । रत्न-नीगाङ्कं चन्द्राब्दे तप्रतिष्ठा व्यधीयत ॥ २६
 प्रारब्धं मुनिना चापि कार्यं तदुपयोगिकम् । पाठन ज्ञानलिप्सुना प्रचाना प्रथम तथा ॥ २७
 तस्यैव मेरगां प्राप्य श्रीसिंधीकुलकेतुना । स्वपितृश्रेयसे सैषा प्रारब्धा ग्रन्थमालिका ॥ २८
 उदारचेतसा तेन धर्मशीलेन दानिना । ज्ययित पुष्कल द्रव्यं तत्तत्कार्यमुत्तिष्ठये ॥ २९
 छात्राणां वृत्तिदानेन नैकेषां विदुषां तथा । ज्ञानाम्पासाय निष्कामसाहाय्य स प्रदत्तवान् ॥ ३०
 जलवाय्वादिकानां तु प्रातिहस्त्यादसौ मुनि । कार्यं त्रिवार्षिकं तत्र समाप्यान्यत्रावासितः ॥ ३१
 तथापि सतत सर्व साहाय्य तेन यच्छता । ग्रन्थमालाप्रकाशाय महोत्साहं प्रदर्शित ॥ ३२
 नन्द-सिन्धु-चन्द्राब्दे कृता पुन सुयोजना । ग्रन्थावल्या स्थिरवाद्य विसाराय च नूतना ॥ ३३
 ततो मुने परामर्शात् सिंधीविज्ञानमख्यता । भाविद्या भवना येर्यं ग्रन्थमाला समर्पिता ॥ ३४
 अस्माकं ज्ञानोपायानुसंगतप्रकाशने । नन्दयै दृष्टयितं तेन तथापि वि विष्णुकम् ॥ ३५
 ३६
 ३७
 ३८
 ३९
 ४०

॥ सिंधीजैनग्रन्थमालासम्पादकप्रशस्तिः ॥

सप्त श्रीमेद्वाटायो देवो भारतविभुतः । स्थावेलीति सत्तामी पुरिका यत्र सुखिता ॥	१
सदाचार-विचारान्यां प्राचीनगुणैः समः । श्रीमद्यतुरासिंहोऽय राजोदान्त्रयभूमिपः ॥	२
तत्र श्रीवृद्धिसिंहोऽभूद् राजपुत्रः प्रसिद्धिमाह । क्षात्रधर्मधनो यश्च परमारकुलाप्रणीः ॥	३
मुञ्ज-भोजगुग्गा भूषा जाला यस्मिन् महाकुटे । किं वष्वेते कुटीनत्रं तत्कुलजाननमनः ॥	४
पयो राजकुमारीति तस्याभूद् गुणमंदिना । चातुर्यं रूप-स्वास्थ्य-मूषाहः सौजन्यमूपिता ॥	५
दशियाणीं प्रभापूर्णां शौर्यैरिसमुत्पारनिम् । यां दृष्ट्वै जनो मेने राजन्यकुलजा विषयम् ॥	६
पुत्रः क्षियनसिंहारणे जातमयोरनिप्रियः । रणमत्र इति चान्यद् यद्यम जननीकृतम् ॥	७
श्रीदेवीकृमनामाऽत्र राजगुणो यतीश्वरः । ज्योतिर्भयम्प्रियातां पारतामी जनप्रियः ॥	८
आगतो मरुदेनाद् यो भ्रमन् जनपदान् बहून् । जातः श्रीवृद्धिसिंहस्य प्रीति-धृदास्पदं परम् ॥	९
मेनाथाप्रतिभ्रमेणा स तत्सुतुः स्वयक्षिपो । रक्षणः शिक्षितः सम्पक्, कृतो जैनमतानुगः ॥	१०
श्रीभोग्यात् तरिजतोषोष्ये मुक्ततायो दिगंती । विमुक्तः स्वगृहात् सोऽय यदरुष्टया विनिर्गतः ॥	११

तथा च-

भ्रान्त्या भोगेण देवोपु संनेष्य च बहून् नरात् । दीक्षितो मुण्डितो भूषा जालो जैनमुनिनरः ॥	१२
ज्ञानान्यमेवजाहाणि नानाधर्ममतानि च । मध्यस्थवृत्तिना तेन तत्रावात्तत्रावेयिजा ॥	१३
अपीना विविधा भाषा भारतीया युरोपजाः । बनेका लिपयोऽप्येवं मन्त्र-नूतनकालिकाः ॥	१४
देन पकृतिना वैते प्रन्या विद्वत्प्रशमिता । द्विरिना बहूतो देवा पृतिहागप्यगुणिकताः ॥	१५
बहुभिः सुविद्वद्भिस्सम्पन्नलैश्च स सृष्टः । जिनविजयनाश्रायं विख्यातः सर्वत्रामवद् ॥	१६
तस्य तो विधुतिं शक्या धीमद्गान्धीमहात्मना । आहूतः सादरं पुण्यपक्षमात् स्वयमन्यदा ॥	१७
पुरे षाहम्मदायादे राष्ट्रायः लिक्षणलयः । विद्यापीठ इति स्थाना प्रतिष्ठितो यदाऽभवत् ॥	१८
आचार्यत्वेन तत्रोद्येनिपुत्रः स महात्मना । रस-मुनि-निधीन्द्रदेदे पुरातया एयमन्दिरे ॥	१९
बर्धनामष्टकं यावत् सम्भूष्य तत् परं ततः । गन्धा जर्मनराष्ट्रे स तस्मैरुत्तिमपीनवात् ॥	२०
तत्र नागस्य सिरासो राष्ट्रकार्यं च सक्तिपत् । कारावासीऽपि सम्प्राप्तो येन स्वातन्त्र्यसहारे ॥	२१
अगारु ततो विनिमुक्तः स्थितः सा मित निकेतने । विश्वम्भरपीन्द्रधीर्येन्द्रनाथभूषिणे ॥	२२
सिंधीनरपुत्रं जैनज्ञानपीठं तदाश्रितम् । स्थापितं तत्र सिंधीप्रोडाक्षत्रस्य सुनुना ॥	२३
धीबहादुरसिंहेन ज्ञानवीरेण श्रीमता । सत्यस्य विजयास्य जैनज्ञानप्रसारकम् ॥	२४
प्रतिष्ठितस्य तस्यासौ पदेऽधिष्ठातृमन्त्रके । अध्यापयन् वरान् गिनवान् प्रन्ययन् जैनशास्त्रयम् ॥	२५
तेसैव प्रेरणां प्राप्य धार्मिकीं जन्तुना । स्वपुत्रभेषसे शेषां प्रारब्धा प्रन्यमाडिका ॥	२६
अपैवं शिवं तस्य बर्धनामष्टकं पुनः । प्रन्यमात्राविकारादिप्रवृत्तिपु प्रपत्सतः ॥	२७
बालेऽने-नेपेन्द्रदेदे शुभाङ्गनगर्गिष्ठाः । मुंजीनि विद्वत्पानः कन्देयाणात्-पीमव ॥	२८
प्रवृत्तो भारतीयानां विद्यानां पीडनिसिनी । कर्मनिष्ठस्य तस्याभूत् प्रयत्नः सत्योऽभिरात् ॥	२९
विपुलां धीमतां योगात् पीठो जातः प्रतिष्ठितः । भारतीय यदप्येव विद्याभव न तस्या ॥	३०
आहूतः सहाचार्यं स मुनिमेन सुददा । गतःप्रभृत् तत्राति सत्कार्ये सुमधुरात् ॥	३१
तद्वदनेऽन्यदा तस्य सेनाऽपिहा हरेरिना । स्वीकृतं च सद्भावेन साऽप्याभापरदाप्रिया ॥	३२
मन्त्रे सिंहेन्द्र-कैटवदे देवने विदिता पुनः । पद्मप्रमगाव-शौर्यैर्बहूने नूतनयोत्रना ॥	३३
परासमोत्तु तज्जल्प्य धीमिषीकृतभाम्बका । भाविद्या मघसा देवं प्रन्यमाला समरिणा ॥	३४
पदना इशावाहरी पुनमन्वोरदेनाः । अविशुम्भिनिरावराणाव मुर्गीरिना ॥	३५
देवाश्वे गो काते सिंधीरुपीं शिवेण । अग्न्य ज्ञानमेवासां सादाप्यमन्त्रोर महत् ॥	३६
विपुलादेजानन्दं यद्योगीन्द्रानन्दैः । राजेन्द्रसिद्धमुदयेऽह माहूते मन्त्रचक्रण ॥	३७
गुणकैर्द्विजुगांसा प्रन्यमात्रादे पुनः । अगुणदेवा सुभेदे हरेकरीं पदे हरी ॥	३८
प्रन्यमात्राविकृतं विपुक्त् तस्य हार्मिणम् । धार्मिकीकृतं सवे मन्त्रिणाऽमुषिपीवते ॥	३९
विपुलाहृत्कदा सवद्वत्सदा सदा । सिंहेन्द्र-कैटव लोके जिनविजयभारती ॥	४०

SINGHI JAIN SERIES

ॐ अद्यावधि मुद्रितग्रन्थनामावलि ॐ

- १ मेरुज्ञाचार्यरचित प्रबन्धचिन्तामणि
मूल सस्कृत प्रथम
- २ पुरातनग्रन्थसमग्र बहुविध ऐतद्गतग्रन्थपरिष्ठा
अनेक विविध सचय
- ३ राजशेखरसूरिरचित प्रबन्धकोश
- ४ जिनप्रभसूरिरचित विविधतीर्थंकरप
- ५ मेघविजयोपाध्यायकृत देवानन्दमहाकाव्य
- ६ यशोविजयोपाध्यायकृत जैनतर्कभाषा
- ७ हेमचन्द्राचार्यकृत भमाणमीमांसा
- ८ भद्रकालदेवकृत अक्षरकृतग्रन्थप्रयी
- ९ ग्रन्थचिन्तामणि - हिन्दी भाषांतर
- १० प्रभाचन्द्रसूरिरचित प्रभावकचरित
- ११ सिद्धिचन्द्रोपाध्यायरचित भानुचन्द्रगणिकरित
- १२ यशोविजयोपाध्यायकृत ज्ञानविन्दुप्रकरण
- १३ हरिपेणाचार्यकृत बृहत्कथाकोश
- १४ जैनपुस्तकप्रशासितसमग्र, प्रथम भाग
- १५ हरिमद्रसूरिविरचित धूर्तव्याज (प्राकृत)
- १६ दुर्गादेवकृत गृहसमुच्चय (प्राकृत)
- १७ मेघविजयोपाध्यायकृत दिग्विजयमहाकाव्य
- १८ कवि अच्युत रहमानकृत सन्देशरासक (अपभ्रंस)
- १९ भर्तृहरिकृत शतकत्रयादि सुभाषितसमग्र

- २० शान्त्याचार्यकृत भ्यायावतारवार्तिक-सृष्टि
- २१ कवि धाहिलरचित पठमसिरीचरित (अप०)
- २२ महेश्वरसूरिकृत नाणपचमीकहा (प्रा०)
- २३ धीमद्रवाहुआचार्यकृत भद्रवाहुसहिता
- २४ जिनेश्वरसूरिकृत कथाकोपप्रकरण (प्रा०)
- २५ उदयप्रभसूरिकृत धर्मान्मुदयमहाकाव्य
- २६ जयसिंहकृत धर्मोपदेशमाला (प्रा०)
- २७ योजकविरचित लीलावई कहा (प्रा०)
- २८ त्रिनदशाध्यायद्वय (प्रा०)
- २९ स्वयंभूविरचित पठमचरित भाग १ (अप०)
- ३० " " " " २
- ३१ सिद्धिचन्द्रकृत काव्यप्रकाशखण्डन
- ३२ दामोदरपण्डित कृत उक्तिव्यक्तिप्रकरण
- ३३ मित्रमित्र विद्वत्कृत कुमारपालचरित्रसमग्र
- ३४ जिनपालोपाध्यायकृत खरतरंगचल बृहद्भवावलि.
- ३५ उद्घोषितनसूरिकृत कुवलयमाला कहा (प्रा०)
- ३६ गुणपालमुनिरचित जवुचरियं (प्रा०)
- ३७ पूर्वोपाध्यायकृत जयपायड-निमित्तशास्त्र (प्रा०)
- ३८ भोजनपतिरचित शूद्राहारमञ्जरी (सस्कृत कथा)
- ३९ धनसारगणीकृत-भर्तृहरशतकत्रयटीका
- ४० वीटल्यकृत अर्थशास्त्र-सटीक (कृतिप्रयोजना)

Shri Bahadur Singh Singhi Memoirs

Dr. G. H. Buhler's Life of Hemachandrāchārya.

Translated from German by Dr Manlal Patel, Ph D.

- 1 स्व. बाबू धीमद्रवाहुरसिंहजी सिंघी स्मृतिग्रन्थ [भारतीयविद्या भाग ३] सन १९४५
- 2 Late Babu Shri Bahadur Singhi, Singhi Memorial volume.
BHARATIYA VIDYA [Volume V] A. D. 1945.
- 3 Literary Circle of Mahamatya Vastupala and its Contribution
to Sanskrit Literature By Dr Bhogilal J Sandesara,
M A, Ph D (SJS 33)
- 4-5 Studies in Indian Literary History Two Volumes
By Prof P K. Gode, M. A. (S J S No 37-38)

ॐ सप्रति मुद्र्यमाणग्रन्थनामावलि ॐ

- १ विविधराष्ट्रीय पट्टाश्रितिसमग्र
- २ जैनपुस्तकप्रशासितसमग्र, भाग २
- ३ विश्वसितिसमग्र विश्वसि महालेख-विश्वसि त्रिवेणी
आदि अनेक विश्वसिलेख समुच्चय
- ४ कीर्तिकौमुदी आदि वस्तुपालप्रदासिसमग्र
- ५ गुणचन्द्रविरचित मन्त्रीकर्मचन्द्रवंशप्रबन्ध
- ६ महेश्वरसूरिकृत नर्मदासुन्दरीकथा (प्रा०)

- ७ गुणप्रभाचार्यकृत विनयसूत्र (बौद्धशास्त्र)
- ८ रामचन्द्रकविरचित महत्कामकरन्ददिनाटकसमग्र
- ९ तल्लप्रभाचार्यकृत पद्मशय्यककालावबोधवृत्ति.
- १० प्रभुसूरिकृत मूलशुद्धिप्रकरण-सटीक
- ११ हेमचन्द्राचार्यकृत छ-दोःशुभासन
- १२ स्वयंभुविरचित पठमचरित भा० ३
- १३ सिद्धिचन्द्रविरचित मन्त्रांतरवृत्त (प्रा०)

Gaṇapati Śāstri showed that the correct form should be Kautalya, and adopted it for his own edition (beyond the initial fascicules). The Pātan folios resolve the question by writing the name uniformly as Kautalya, which is also a strong variant in the Mysore edition, and must be taken hereafter as definitively established. The change in orthography was due, in all probability, to obsolescence of the rare name, and a false derivation from *kutūla* = crooked, an adjective that could easily be applied to the author's writings from the point of view of later *nīti* morality.

Similarly, the discovery is not without significance for the problem of authenticity, which scholars like Keith⁴ have disputed with acrid and even rabid expression of views, in theological intensity. A set of folios, even of the 12th century, that comes to light in Rājasthān or Gujarāt, cannot disprove the arbitrary conjecture that the work was forged in the name of the Magadhan chancellor by some Western Indian upstart, say about 300 A. D. However, the actual glosses make Keith's view even more unlikely than before. Not only does the codex prove the antiquity of the Kautalyan tradition, but the glossators are shown by their vocabulary to be Jains and Buddhists. The late 12th century was so full of upheavals in the North, due primarily to the steady advance of Muslim religious and military penetration, that such a work could most plausibly have been brought from some distant, peripheral *vihāra* (like Jagaddala) on the verge of extinction, by scholars who preferred coming south to exile in Nepal or Tibet. Had it been a local effort in Western India, we should have expected more copies. Neither Buddhists nor Jains could have had any reason to adopt a forgery of about 300 A. D. as genuine, whatever a brahmin scholar might have done.

The much-discussed *Sukranūti* which some insist upon taking as a document of the Gupta period (in spite of five references to gunpowder, and a good formula for its preparation), is nothing but a 19th century forgery by Oppert's Sanskrit pandits at the Presidency College, Madras. For this information, I am indebted to Prof. V. Raghavan. At least, the Pātan fragments are a guarantee against such recent provenance for the *Arth*.

4). Keith: *A history of Sanskrit literature*, Oxford, 1928 (photo-reprint, 1941), pp. xvii-xx, 458-62, see also, Jolly's preface to the Lahore edition, and M. Winternitz, *Geschichte des Indischen Literatur*, 3 518 ff, for doubts as to the authenticity; see also note 8, below.

2. The critical *Mahābhārata* Prolegomena of V. S. Sukthankar⁵, followed by W. Ruben's⁶ critical sample-survey for the *Rāmāyana*, show what happened in India to great popular narratives. In general, the North preserves a shorter version without regard to grammatical polish and Paninian rules, while the South inflates and rearranges in the interest of logic. In particular, the Kaśmīrī in the North and Malayalam in the South often preserve archaic readings. For smaller works preserved in numerous copies and local versions, my own work on Bhartṛhari's epigrams yields somewhat different results, when due allowance is made for the formlessness of verses collected by different redactors without the logical nexus of a story or drama. The South again shows logical rearrangement and rigid attention to syntax; North presents growth by accretion but preserves archaisms.

Arth. problem is not similar. The work was never popular in any sense of the word, being at first a special treatise for princes and their high councillors, and later a rare book studied only by the most erudite, e.g. Daṇḍin, Bāna, and Rājaśekhara. Most of the technical terms had become obscure long before the commentators came upon the scene, though some (like the verb *apavah*) now reflect a remarkable light because of the Aśokan edicts. In any case, the work is represented by very few copies and was, indeed, lost completely till 1905. All southern MSS (including those in Kerala, Adyar, Mysore and in Europe) seem to derive from a single original, which could not have been the Pāṭaṇ text.

The immediate peculiarities of transcription are not very informative. The southerners often interchange the prefixes *apa* and *ava* without substantial change in the meaning. The northern folios have some local peculiarities such as an occasional *Parāsara* for *śara*. North contains somewhat more matter for the same portion than South. Some of this can be explained (as perhaps in 1.19 = p. 46) by a marginal gloss having entered into a later copy of the text. The explanation is not too attractive, for the *Arth.* (and in imitation the later *Kāmasūtra* of Vatsyāyana) combines *sūtra* maxims in a running text with brief *bhāṣya* type explanations.

The largest additions in Jinavijayaji's text are of 5½ *granthas* in 1.9 plus a tag *amustup* at the end; 7½ *ślokas* in tag verses at the end of 2.2; three *granthas* or so in 2.3. The remaining differences are of 4

5). V. S. Sukthankar *Memorial Edition* (Bombay, 1911) vol. I, pp. 10-140, from his edition of the *Ādi-parvan*, (BORI, critical edition, vol. I, Poona, 1933).

6). W. Ruben: *Studien zur Textgeschichte des Rāmāyana* (Stuttgart, 1936). See also, the Bhartṛhari edition by D. D. Kosambi, Singhī Jain Series no. 23.

word or phrase scattered at random. The additional matter in the North cannot generally be explained by such inflation, nor the occasional word or phrase in the southern (printed) texts missing in these palm-leaf finds. To cut short the discussion it seems to me that *the divergence can best be explained by long neglect and progressive dying out of the tradition*. That is, most copyists were not ignorant professional scribes but scholars of ability who changed as little as possible. But they were totally unable to comprehend the forgotten technical terms and fundamentally different social structure of a vanished epoch, and there were so few of them that the occasional loss of a word, phrase, or short passage in each transcription was not compensated by any matter added by mistake. This applies both to North and South. The main reason the northern copy contains a little more is that it is older. The Southerners had at least six centuries more of recopying in which to accumulate the slow losses. Had the work been popular, or obligatory reading (like Panini's grammar) no such loss would have occurred.

3 By substantiating most of the readings of the list of contents in 11, the new discoveries permit inner criticism which reveals losses in the text very much greater than might have been estimated by the direct comparison of the surviving textual matter in the portion covered by the Northern folios. *The printed Arth text would have to be augmented by about twenty five percent in order to reach the original extent of the work.*

This conclusion points in the same direction as comparative study of the codices, but it has a totally different basis. The list of contents gives the extent of the whole work as 15 books (*adhivāna*) in 180 sections (*pralāna*) or 150 chapters (*adhyāya*), and 6000 *śloka*s. The last cannot refer to the actual stanzas found in the book. The word *śloka* must here be taken with T. Ganapati Sastrī as the *grantha* unit of 32 syllables. Such is the uniform practice of early scribes in describing their copy. *The stray avuṣṭip quarters one can pick out of the Arth text* come from the genius of the Sanskrit language and not from a lost metrical original, as some would like to believe. The round number 6000 may be suspected but, at worst, it ought to be a reasonable estimate made by counting every letter on a few sample² folios, whether of the original composition, or of the archetype of the definitive redaction. The possibility that a rough *grantha* count, had at some time been made for the whole work is not entirely to be excluded. Even Dandin, in the final chapter of his *Dasakumara-caritam* refers to Cīnakya's précis of *dandanīti* written for the Maurya as being

6000 *ślokas* in extent; so the traditional count is old, and no variant known. That Dandīn was referring to the *Arth.* is amply proved by his exact quotations from the *Arth.* in Vihārabhadra's raillery about the rigorous discipline imposed upon the king's daily life—not to speak of numerous other phrases inspired by, when not picked out from, the *Arth.*

In counting the text, the question still remains of changes in the number of syllables due to the chapter headings, colophons, variant readings and *samdhi* not rigidly enforced. The Pāṭaṇ folios, and the custom of other MSS of the oldest known periods show that a chapter would have had a colophon, but no rubric. The colophons of the Pāṭaṇ text are always shorter than those of the printed editions. A rough (unchecked) count, syllable by syllable, of Shāmasāstry's (3rd) Mysore edition gives 4640 *ślokas*, including the colophons, but not the chapter headings. The combined error from all the causes mentioned above, and from miscounting, would be less than 100 such *grantha* units, in either direction.

To compare results with the traditional scribe's estimate, the counts were taken of 7½% of the pages in the same edition. Alternate half-letters not combined in a ligature were counted to give a slight overestimate, simply to allow for the same tendency in a professional copyist paid by the amount of work done. The estimate thus obtained was 4762 *ślokas* of 32 syllables each, with a standard deviation of 108. A scribe's estimate from his manuscript would have been more accurate than from the printed pages. The manuscripts write the text continuously where as the modern publication separates the words within the line, and further breaks up the text into small paragraphs, sometimes of half a line, so that the variation per page (in this work at least) is decidedly greater than from folio to folio of a manuscript. Any codex would continue with a gap of much less than a line when a chapter or a book ended, where the printed *Arth.* texts leave more space, insert headings and colophons in different types. The deficit of about 1200 *granthas* is not to be denied. The difference is much too great to be explained by a miscount in antiquity.

The deficit in the *Arth.* text can actually be taken as another argument in support of its general (overall) authenticity. Any forger would have been careful to give full measure. The original text seems to have leaked away over the centuries, for lack of application to current administrative problems. The result is that small bits have disappeared from every portion. In a late document, a defect of the

magnitude we have just measured would have arisen mainly from missing folios, which means that the gaps would be long, connected passages. At no place does the surviving Northern text show a folio-size difference from the southern.

4 It does not reduce our difficulties in any way to note that even the enumeration by sections does not coincide in North and South. The Northern text actually lists a total of 184 sectional titles though the number is given as 180. The list agrees in books 1, 4-6, 8, 11-12, and 15. North contains 3 more in book 2, two more in book 14, one each in 7 and 10, it contains one less than the South in each of books 3, 9, and 13. The southern total is, therefore, accurately 180 sections. The difference arises primarily by combining two adjacent sections, or subdividing a long title. The original scribe had completely omitted the contents of the fifth book in the Patañ folios of 11, this has been entered on the margin in minuscule by another hand. One hitherto unknown sectional title in the second book is illegible on the northern folios of 11, the seventh book contains one and the fourteenth two more new ones, not found in the South. Just how much additional matter these might have yielded cannot now be conjectured, but one could not reasonably expect more than 200 *granthas*, if indeed these sections really had a separate existence.

It is possible to show by internal criticism that missing passages are indicated in certain contexts. Shamastry's indispensable word-index to the *Arth* (3 vol, Mysore 1924-25) records 78 places where the author refers to himself with the specific emphasis *iti Kautilyah*. The reason for this underlining of his own name is clear, because the adjoining text cites other authorities of the science either by name, or together in a group as *ity acaryah* and the opinion qualified with Kautilya's name differs from the others in important particulars, or contradicts them all flatly. Only in three of the 78 cases does *iti Kautilyah* occur without any other *acarya* or contrary views in context. The presumption is therefore very strong that in these three cases (namely in 3 4, 7 10, and 13 4), some other opinions have been lost from the original composition. That the name of an authority, even of Kautilya himself, could drop out along with the maxim is proved by the sentences reported as additive variants to Shamastry's text of 8 1 and 8 2 (pp 324, 325 of his edition), the extra quotations appear as part of the main text in the edition by T Govapatu Śāstri. This precisely illustrates my thesis that the text has been steadily whittled down by inadvertent negligence in successive transcription.

One of these rare, solitary Kauṭalya citations does not appear in Shāmasastry's index namely, that in 17. However, it occurs in that part of the Southern text which is covered also by the Northern fragment, and is well worth discussing for that reason. In 17, the southern texts agree in giving the sentence *artha eva pradhanah iti Kauṭalyah, artha-mulau hi dharma-kamav iti*. North drops out the first half, before our semicolon, neither version fits the context at all well. The *iti* here indicates what is left of a quotation, so that South is more plausible, but the source might not be Kauṭalya himself. The phrase after the semicolon appears again in 83, but as part of a quotation from the Paraśara school, to which Kauṭalya is there strongly opposed, it is cited anonymously as a type of maxim in 151. The text that precedes the quotation in 17 absolutely requires (and appears disjointed for lack of) some discussion of *dharma*, *artha*, and *kama*, (say ethics, economics, erotics) in relation to each other. In both North and South, haplography is indicated, the scribe's eye must have jumped to the word *artha* repeated further on. The mark of such a happening indicates that very few manuscripts of the work existed at that time. This illustrates once again the effect of long disuse and fading away of the level-headed, frankly treacherous, and realistic theory of pre-feudal statecraft.

One may feel tempted to make a similar conjecture about the tenth book, where it seems to me that tactical considerations *patti asva-ratha-hasti-karman* are not sufficiently developed in the southern text that now survives. The main reason would be that the structure and purpose of the army changed. The word *patti* means the heavy-armed soldier of the line, a hoplite, in the *Arth*, but a composite squad in later works. New tactical units such as the *gulma* (which only means thicket or wharf in the *Arth*) made up of combined arms were used also for policing the countryside from Satavahana times. This has been argued elsewhere⁷. The only guide we have at present outside the text itself is Kamandaki's *Nitisarta*⁸, written under the influence, of Canakya's work. But this is rather dangerous as a guide because both tone and content show how the basis of society

-
- 7) D D Kosambi. The Parvasaṅgraha of the Mahābhārata, vol 66, 1946, pp 110-117
 8) D D Kosambi *I Introduction to the study of Indian history* (Bombay, 1956), pp 216-8, for the *Arth* state, *ibid* pp 199-226
 9) *Yitisirā* of Kamandaki ed T Gaṅapati Śāstri, Trivandrum Sanskrit Series, No 14 (1912)

and of the state had developed, and the extent to which the great Magadhan *arthaśāstra* tradition had fallen into desuetude. The trivial verses variously ascribed to Cāṅakya under the titles : *Cāṅakya-nti-sāra*, *vrddha-Cāṅakya* etc. mark the penultimate stage to complete oblivion.

It may at least be said that Muni Jinavijayaji's edition, even of so tiny a portion of the Northern text, will be a stimulus to the internal criticism of the *Arth.*; a task very well worth the attempt and one which must soon be undertaken.

मुग्धविलासाङ्क-योगधमविरचिता
नी ति नि र्णी त्य मि धा ना
कौटलीय - राजसिद्धान्त-टीका

द्वितीयमधिकरणम् ।

[जनपदनिवेशनामा प्रथमोऽध्यायः ।]

*

† इदानीमध्यक्षप्रचारो द्वितीयमधिकरणमभि[धीयते].....†⁽¹⁾ [पृ]थ्वीभागो जनपदस्तस्मिंश्चातुर्वर्ण्यार्देर्वधायोगमवस्थापनमिति सूत्रार्थः।.....⁽²⁾ रे जनपददुर्गकोश-दंडादीनामभिधीयत इति महासंबंधः। अनंतरसंबंधस्तु तंत्रानापयोः साधारणत्वादा.....⁽³⁾ सुप्रतिबिहिततंत्रस्यानापेक्षिकारः । तंत्रं चाप्यक्षप्रचारधर्मस्वीयकंटकशोधनयोगवृत्तपर्यंतं तेषामादावधिकरणमध्यक्षप्रचारः । अद्यक्षा इति स्वप्नापारे.....⁽⁴⁾ नि सावधानतयाक्षी-णीन्द्रियाणि येषां ते प्रचरंत्यनेनेत्यध्यक्षप्रचारः । तस्याप्यादौ जनपदः सर्वकर्मणां योनिरिति । जनपदनिवेश इत्यनंतरसंबंधः । अथवा.....⁽⁵⁾ राजा राज्यं रक्षतीत्युक्तं च । राज्यं च जनपद एव यस्मान्जनपदादेव सर्वप्रकृतीनामुत्पत्तिरुक्तं च ।

‘मात्स्यन्यायाभिभूताः प्रजा मनुं वैवस्वतं राजानं प्रचक्रिरे ।’

पश्चाद्राजा मंत्रिणमुत्पादयति । जनपदादेव दुर्गं कोशो दंडश्च । तस्मादेव मित्रव्यवस्था⁽⁶⁾ भूगोरेकार्तरं मित्रनित्येवं जनपदः शेषप्रकृतीनां योनिस्तस्यादौ लाभः पालनं चा⁽⁷⁾भिधीयते ।* भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशापवाहनेन स्वदेशाभिष्यंदवमनेन वा निवेशयेदिति ॥ [२.१.२.]

पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । निविष्टपूर्वं इत्यर्थः । अभूतपूर्वं⁽⁸⁾स्तद्विपरीतः । अनिविष्टपूर्वं⁽⁹⁾ जनपदस्यत्वे, न. गवर्कते, । गवर्कससदुदारी, म्भं, नस्त, निवेश, इति, नेत्, । अर्पणमाप्तिनेइते, १. भूतपूर्वः. स्वल्पवीरुद्धतादिसुखसाध्यः, अस्मर्द्यमाणनिवेशो महावृक्षावलुतनिःशेषनिवेशचिह्नो द्रुःखसाध्य इति भावः । तमुभयस्वरूपं । परदेशापवाहनेन परदेश इति । तत्रस्या{;} प्रजास्तासामपवाहनेना⁽¹⁰⁾[LB] कर्मणेन [I] तच्च द्विधा दंडेन दाहलोपविध्यंसमयदर्शनेन

† The Ms. begins with the words “५० ॥ ❖ नमः सर्वज्ञाय ॥”

‡ The dots indicate that some letters have been lost as a part of the palm-leaf is broken here.

(1) These figers indicate the end of the lines.

* This asterisk shows that there is such mark “॥ च ॥” in the Ms. at this place.

१ J परदेशप्रवाहणेन; I परदेशप्रवाहणेन ।

कदाचिदनुग्रहपरिहारप्रदानादिभिः स्वदेशाभिप्यंदवमनेन चेति । यथा निर्झरासन्ननित्रे
कालांतरेण^१ निप्यंदो जलसंप्रहो भवति । तद्वत्तनः प्रजाभिप्यंदः संततिगद्दुल्यं एक-
स्मिन्नेव कुटुंबे पुत्रनप्तभ्रातृभागिनेयादिवाहुल्यात् । न धान्यादिप्राचुर्यात् । मूळकुटुंबमन-
स्थाप्य^२ शेषाणामपत्तर्पणं वमनं तेन वा निवेशयेत् ।

१ लामपालनार्थं च निवेशक्रममाह ।*

शूद्रकर्पकप्रायं कुलशतावरं पंचकुलशतपरं^३ ग्रामं क्रोशद्विक्रोशसीमा-
नमन्यो^४ न्यारक्षं निवेशयेदिति ॥ [२.१.३]

शूद्रकर्पकनाहुल्यं विष्टयादिभिरुपभोग्यत्वात् । वैश्यकर्पकाः स्वत्याः, क्षत्रियब्राह्मणौ
कर्पकत्वेन नेप्येते । धर्माधक्षतेः [१] कुलशतावरमि^५ति कुलशतमेदे मतमेदस्तथा हि ।

२ चुल्याधाने कुलं विद्यादित्वांभीयाः प्रचक्षते ।

दंपत्यं कुलमित्येके हलं त्वन्ये प्रचक्षत इति ॥

चुल्याधानदंपत्ययोः क्षेत्रविभागेऽनं [ग]^६त्वादेकद्वित्रिहलत्वेन कुलं तदुत्तममध्यमानरतये-
प्यते । कुलशतकृष्योऽसरो निकृष्टः क्रोशसीमा । पंचकुलशतकृष्यः पर उत्तमः क्रोशद्वयसीमा ।

[सार्द्धद्व]^७यकुलशतकृष्यो मध्यमः सार्द्धक्रोशसीमा भवतीत्यर्थादापद्यते । तं ग्रामं । शूद्रादि-

३ जातिसमूहो ग्रामः । चतुर्हस्तधनुः सहस्रद्वयं क्रोशः । गोरुतमिति पर्याय.....^८शावसाने

यावत्तं प्रदेशं गत्रां रुतं नुष्टं व्याप्नोति । तद्गोरुतं क्रोश इति च । पूर्वस्मात्क्रोशे पश्चिम-

चिह्नमुत्तरस्मात्क्रोशे दक्षिणचिह्नमिति । शेषयोरप्ये.....^९धनुःसहस्रप्रमाण आयायो

द्विधनुःसहस्रप्रमाणेन विस्तरेण गुणितश्चत्वारिंशद्दनुर्लक्षप्रमाणं क्षेत्र.....^{१०}पट्टिलक्षाधिका

धनुषा कोटिरिति । न चायं नियमो द्रष्टव्यः भूमेः सारासारत्वात्.....^{११}[२A]हारिकं

४ चतुर्गवं च म्लेच्छानां द्विगपं तु गत्राशिनामिति ॥ इति दिग्दर्शनमेतत् ।.....^{१२}च

ग्रामनिवेशः । गृहक्षेत्रगोप्रचारपुण्यस्थानदिग्विभागेन केचिदित्यत्रापि नियमो निरर्थकः ।

अन्योन्य.....^{१३}[१]

विवादपरिहारार्थं चिह्नान्याह ।*

नदीशैलवनंश्चष्टिदरीसेतुबंधशमीशात्मलीक्षीरवृक्षानंतेषु सीमां स्था-
पयेत् ॥ [२.१.४]

५ अष्टिरिति पाषाणोपरसिक्तादेर्व्या.....^{१४}पर्वतविकार एव । सेतुबंधः कृत्रिमो
जनविदितः । शमीशात्मलीक्षीरवृक्षग्रहणं विरथायित्यर्थं । शेषं प्रतीतं ।

ग्रामविशेषानाह ।*

अष्टशतग्राम्या मध्ये स्थानी[यं चतुः]^{१५}शतग्राम्या श्रेणमुखं द्विशत-
ग्राम्याः कौर्वटिकं दशग्रामीसंग्रहेण^{१६} स्थापयेदिति ॥ [२.१.५]

१ SJG पंचशतकुलपरं । २ SJG गृहिः, ३ SJG read it before शमी ।

४ SJ छाबंधं, Sv.1 कां, Gv.1. छा° । ५ SJG संग्रहेण संग्रहणं ।

अष्टशतग्रामसमाहारस्य मध्ये चतुर्दशं द्वे द्वे ग्रामशते निवेश्य तन्मध्ये स्थानीय
^{११} समुदायव्यवहारस्थानाय हितमिति । तथैव चतुःशतग्राम्या मध्ये द्रोणमुखं ।
 यथा द्रोणमुखं चतुरादकोपलक्ष्यमेवं ग्रामशतचतुष्टयोपलक्षितं । तद्द्रुद्विंशतग्राम्याः[का]^{१२}
 वेदिकमिति रूढिसंज्ञा । दशग्रामीसंग्रहेणेति । दश दश ग्रामाः^{१३} संगृह्यते येन
 मुख्यग्रामेणासौ संग्रह एव स्थानीयस्य द्वे द्रोणमुखे चत्वारि कार्वेटिकाणि । अशीतिः संग्रहाः ।
 अनेन विभागेन जनपदनिवेशः कार्यः ।

पालनार्थमाह ।*

अंतैष्वंतपालदुर्गाणि जनपदद्वाराण्यंतपालाधिष्ठितानि स्थापयेत् । तेषा-
 मंतराणि वागुरिकशव^{१४}रपुलिंदचंडालारण्यचरा रक्षेयुरिति ॥ [२.१.६]

अंतैषु जनपदस्य चतुर्दशं । अंतपालदुर्गाणि जनपदरक्षाक्षमाणि । जनपद-^{१५}
 द्वाराण्यन्यतः प्रवेशनिर्गमयोर्निषेधात् । अंतपालैः प्रव^{१६}ल्लवलयुक्तैरधिष्ठितानि स्थाप-
 येत् । तेषां चतुर्णां द्वाराणामंतराणि वागुरा मृगबंधार्थं जालं तेन व्यवहरंतीति वागुरिका
 व्याधाः । शवराः किंचिन्ननपदभाषामिज्ञा बनेचराः ।^{१७} [2B] पुलिंदास्तु भाषा-
 नभिज्ञाः । चंडालाः प्रतीताः । अरण्यचराः सर्पप्रहादयः । ते रक्षेयुः प्रवेश-
 निर्गमप्रतिषेधं कुर्युरित्यर्थः ।

धर्मोद्देशेन भूमिदानमाह ।*

ऋत्विगाचार्यपुरोहितश्रो^{१८}त्रियेभ्यो ब्रह्मदेयान्यदंडकराण्यभिरूपदा-
 यादकानि प्रयच्छेदिति ॥ [२.१.७]

ऋत्विजः शातिगृहाधिष्ठिताः षोडश । आचार्या विद्यानामुपाध्यायाः । पुरोहितः
 प्रतीतः । श्रोत्रियारुदंडोध्यायि^{१९}नः स्नातकास्तेभ्यो । ब्रह्मदेयानि । तदभिधानक्षेत्राण्यदंड-^{२०}
 कराणि । अभिरूपदायादकानि । यस्मै दत्तं तदनु रूप एव दायादो भवितुमर्हतीत्यर्थः ।
 प्रकर्षेण यच्छेदपुनर्वि^{२१}लोपाय ।

धर्मोद्देशानाह ।*

अध्यक्षसंख्यायकादिभ्यो गोपस्थानिकानीकस्थचिकित्सकाश्वदमकजं-
 घाकारिकेभ्यश्च विक्रयाधानवर्जानीति ॥ [२.१.८]

अध्यक्षाः समाहर्तादयः ।^{२२} संख्यायका गणितज्ञा आदिप्रहणाद्रूपदर्शकनीवी-
 प्राहकोत्तराभ्यक्षाः । गोपो विंशतिकुर्ली विंशतिग्रामी वा गोपायतीति । स्थानिको गोपाना-
 मेवाधिष्ठातृस्थाने^{२३} नियुक्तः । अनीकस्थाः प्राधान्याद्धस्तिन एवानीकं तद्विनयाधानाय
 तत्र तिष्ठंतीत्यनीकस्था हस्तिशिक्षाविदः । चिकित्सका नरहस्त्वधादिभिपजः । अश्व-
 दमकाः शालिहोत्रवि^{२४}दोश्चानां विनयकर्तारः । जंघाकारिका दीर्घाश्वगा लेखहारका-^{२५}

१ SJ ष्या, Sv. 1. ष्य । २ SJG दावकानि । ३ Sv.1. स्थानिकानीक । ४ SJG
 जंघारिके, SGv. 1. जंघालके । ५ SJG वर्ज ।

दयः । तेभ्यो विक्रयाधानवर्जाणि । अनेन ब्रह्मदेयानामभिरूपेषु विक्रयाधानमनिषिद्धं
भरति । [ब]^१दंष्टरत्वं ब्रह्मदेयैः समानमेतेषामपि ॥ छ ॥

करदेभ्यः कृतक्षेत्राण्येकपौरुषिकाणि^१ प्रयच्छेदिति ॥ [२.१.९]

करदकर्षितेभ्यो निवेशकाले कृते क्षेत्राण्यविरकाला.....^२नि सुकत्वादेकपुरु-
१ पिकाणि प्रयच्छेत् [।] उपगते तु पुत्रादौ पात्रेन खेच्छ ॥ छ ॥

अकृतानि च कर्तृभ्यो नादेयानीति ॥ [२.१.१०]

अकृतान्य.....^३यमाणसंस्काराणि । वृत्त.....^४[3A]दिकं कृत्वा ये
बुर्वन्ति । तेभ्यः कर्तृभ्यो नादेयानि तसंततेरपीत्यर्थः ।

उभयापवादमाह ।*

११ अकृपतामाच्छिद्यान्धेभ्यः प्रयच्छेदिति ॥ [२.१.११]

कृतमकृते वा क्षेत्रमकृ[पताम् आच्छि]^५द्यान्धेभ्यः प्रयच्छेन्मा भूत् क्षेत्र-
फलहानिरिति ॥ छ ॥

ग्रामभृतकवैदेहका वा कृपेयुरिति ॥ [२.१.१२]

ग्रामभृताः कुंभकारायस्कारादयो ग्रामेण भ्रियंत इति । वैदेहका वा.....॥३५^६

१२ अकृपंतो चोऽवैहीनं दद्युरिति ॥ [२.१.१३]

स्वयमभ्रपणेऽन्येषामपि निषेधेऽवैहीनं विनष्टक्षेत्रफलं क्षेत्रिणो दद्युः ।

कर्पणसामग्रीसंपादनायाह ।*

धान्यपशुहिरण्यैश्च^७ताननुगृह्णीयात् तान्व्यनुसुखेन दद्युरिति ॥ [२.१.१४]

धान्यैर्भोजनार्थं पशुभिः वर्षणाय बलीवर्दादिभिर्हिरण्यैराच्छादनार्थमाहत्.....

१३ पश्चात्कृष्यादिफलात् सुखेन तर्जनावरोधादिभिर्हिना भूयोप्यनुग्रहं करिष्यामीति संतोषिता
दद्युरिति ॥ छ ॥

अनुग्रहपरिहारौ चैतेभ्यः^८ कोशवृद्धिकरौ दद्यात् । कोशोपघातकौ^९
वर्जयेदिति ॥ [२.१.१५]

दत्त्वाऽन्नमनुग्रहः पश्चादपीडया ग्रहणमनुग्रहः । दंडकारदेर्ग्राहस्य परिहरणमनुग्रहं

१४ परिहारः । तौ को^{१०}शवृद्धिकरौ चैतेभ्यो दद्यात् । अनुग्रहः परिहारो वा यत्र दत्तः
कृष्यादिभिः कोशवृद्धिं करोति । तादृग्भूतौ दद्यात् । कोशोपघातकौ वर्जयेदित्येतस्मि-
न्नर्यापत्त्या सिद्धे^{११} अलंतनिषेधार्थं वचनं । प्रमादिनां व्यसनानां च नैव दद्यात् । कोश-
स्यानुपत्तेरुत्पन्नस्य च वा भक्षणात् ।

१ SJG °पैकपुरविकाणि । २ SJG च dropped । ३ SJG °यात् । ४ SJG
वा dropped । ५ SJ ° । ६ SJG ते dropped । ७ SJ °पातिकौ, G Sv. 1.
धातिकौ.

अवर्जने दोषं दर्शयन्नाह ।*

अल्पकोशो हि राजा पौरजानपदा⁽⁷⁾नेव असत इति ॥ [२.१.१६]

कोशोपघातज्ञानुग्रहपरिहारदानादल्पकोशो हि राजा पौरजानपदानेव असते पीडयति ॥ "क्षीणा नरा नि करुणा भवती" लयायेनापि प्रजाम्यो⁽⁸⁾ऽर्थान् गृह्णाति । ततश्च प्रवृत्तयः क्षीयते । तस्मात्कोशक्षयस्तो वर्जयेदिति भाव ।

निवेशे परिहारविधिमाह ।*

निवेशसमकालं यथागतकं वा परिहारं दद्यात् निवृत्त⁽⁹⁾ [३B] परिहारान् पितेवानुगृह्णीयादिति ॥ [२.१.१७]

निवेशे पूर्वागताना य काल पश्चादागतानामपि तदैव निवृत्तो भवतीति [1] तथा पचनार्पिणादि परिहारो यत्र तत्र वर्षेण वर्षद्वयेन वा पश्चा⁽¹⁰⁾दागतानामपि निवेशोदित एव¹¹ कालः समः प्रथमनिवेशो दु क्त पश्चात्सुक्त इति मन्त्र । अथ च मृतपूर्वपूर्णे (भूतपूर्वे) द्रष्टव्य । यथागतकमिति । यदा आगतो भवति तदा परिहारका⁽¹²⁾लो गम्यत इति द्वितीय पक्ष । अथ चाभूतपूर्वे द्रष्टव्य । निवृत्तपरिहारान् जनपदान् पितेवानुगृह्णीयात् । जनपदे तु परिहृतमित्यनुशयो न कार्य । सात्वपूर्व कर्तविकमनु⁽¹³⁾गृह्णीयादित्यर्थ ।

ग्रामादीना निवेशमभिधाय कोशोत्पत्तिस्थानाना निवेशमाह ।*

आकरकर्मात्तद्रव्यहस्तिवनव्रजवणिक्पथप्रचारान् वारिस्थलपथपण्यपत्तनानि⁽¹⁴⁾ च निवेशयेदिति ॥ [२.१.१८]

आसमतात्क्रियते सुवर्णादि येष्वित्याकराः [1] आकराद्युत्पन्नाना रत्नसारफल्गुकुम्भाना सस्कारकर्माणामत समाप्तिर्येषु ते कर्मात्ता. [1] द्रव्यहस्तिव⁽¹⁵⁾ने इति द्रव्य शाकतिनिशादिसारदारु तस्य वनानि । हस्तिना च वनानि । व्रजानि गोमडलग्नि पशुपालपरिकल्पनया । 20 वणिक्पथप्रचारान् । वणिजा पथा वणिक्पथ स्थले ज⁽¹⁶⁾ले च तत्र प्रचारा गत्यागमाश्चौराण्यपनयनेन [1] वारिस्थलपथपण्यपत्तनानि च । उपवन उपसमुद्र वा पतदित्वापतपण्य तन्यते न्यविन्याभ्या विस्तार्यत इति । [कावटिका]⁽¹⁷⁾द्विविशेष एव पत्तन ततो यत्र न्यविक्रयनिषेधान्निवेशयेदिति सप्रथ ॥ छ ॥

सहोदकमाहार्योदकं वा सेतुं वंशयेदिति ॥ [२.१.१९]

सहोदक सहजोदक आहार्यो .. [अन्य]⁽¹⁸⁾स्मादानीयमानजल सेतुमुदकनिरोधार्थं । शृत्वापाणादिभिर्बधयेदिक्षुशाल्याचर्थं ॥ छ ॥

अन्येषा वा वध्रता भूमिमार्गवृक्षोपकरणानुग्रहं कुर्यात् । पु[ण्यस्थानारामाणा]⁽¹⁹⁾चेति ॥ [२.१.२०]

अन्येषा वा जनपदादीनां व[ध्रता भूमिमार्ग]⁽²⁰⁾ [4A] वृक्षदुहालाद्युपकरणानुग्रहं कुर्यात् । पुण्यस्थानारामाणा च वेवगृहादीनामारा[मा]णा भूम्यादिभिरनुग्रह . [कुर्यात्]

[सम्भूय सेतुबन्धादप्रकामतः कर्मकरवलीवर्दाः]^(१) कर्म कुर्युः । व्यय-
कर्मणि च भागी स्यात् । न चांशं लभेतेति^१ ॥ [२.१.२१]

संभूय सह सेतुबंधं करिष्याम इति समयं कृत्वा व्ययकर्मणि.....कर्मकर-
वलीवर्दाः.....^(२) कर्मणि च भागी हिरण्यमागदायी स्यात् च पलस्यांशं लभते ॥३॥

मत्स्यप्लवहरितपण्यानां सेतुषु राजा स्वाम्यं गच्छेदिति ॥ [२.१.२२]

मत्स्यानां प्लवानां.....^(३) हरितानां नालिकादीनां पण्यानां शृंगाटकसेरु-
कादीनां सेतुषु जनपदवद्वेष्यपि राजा स्वाम्यं गच्छेत् ।

निविष्टस्य जनपदस्य विनयार्थमाह ।*

दासाहितकबंधू^(४) नष्टृष्वतो राजा {१} विनयं ग्राहयेदिति ॥ [२.१.२३]

" दासा गृहजातादयः । आहितका अन्यैराधी {न} कृताः । बांधवाः पुत्रभ्रात्रादयः ।
स्वामिषचनं गुरुवचनं वा विनयादष्टृष्वंतो राजा विनयं^(५) ग्राहयेत् साम्ना दंडेन वा ॥३॥
वालवृद्धव्यैसन्यनाथांश्च विभूयात् । स्त्रियमप्रजातां प्रजातायाश्च
पुत्रान् ॥ [२.१.२४]

राजेति संबन्धः । वालादीनामंतपतितोऽप्यनाथशब्दो विशेषणम्^(६) न्यथातिप्रसंगं स्यात् ।

" व्यसनिनः पंग्वादयः । स्त्रियमप्रजातां गर्भिणीमनाथामित्यपेक्ष्यं । प्रजातायाश्च
पुत्रान् न तेषां मातृसदृभावमात्रेण सनाथतेति भावः ॥ ४ ॥

वालद्रव्यं^(७) ग्रामवृद्धा वर्द्धयेयुराव्यवहारप्रापणात् देवद्रव्यं चेति ॥
[२.१.२५]

अनाथवालद्रव्यं ग्रामवृद्धा ग्रामकूटादयो वर्द्धयेयुः । कृप्यादिभिराव्यवहार-

" प्रापणात् । द्वादशवर्षा स्त्री षोडश^(८) वर्षाः पुमान् प्राप्तव्यवहार इति । देवद्रव्यं च
ग्रामवृद्धा वर्द्धयेयुरिति समुच्चयः । वृद्धाश्च धर्मतोऽर्थतश्च द्रष्टव्याः । श्रोत्रियभोग्यत्वा-
पायनाद्धर्मतो वृद्धिं यास्यति । उक्तं हि । अश्रोत्रियभोग्यं देवद्रव्यमपरुद्धपुनारहार्यमितिस-
नाय.....^(९) [४B] वालादीनामभरणे दंडमाह ।*

अपत्यदारं^(१०) मातापितरौ भ्रातृनप्राप्तव्यवहारान् भगिनीः कन्या विधवा-
श्चाविभ्रतः शक्तिमतो द्वादशपणो दंडः । अन्यत्र पतितेभ्योऽन्यत्र
मातुः ॥^(११) [२.१.२६]

[अ]पत्यदारं मातापितरौ भ्रातृनप्राप्तव्यवहा{रा}न् भगिनीः कन्या-
विधवाश्चाविभ्रतः शक्तिमतो मरणशक्तिरिति चेद्गृहस्थस्य द्वादशपणो दंडः । पण

इति मुख्यमाह तद्रव्यं [१] अस्याप^(१२) वादः । अन्यत्र पतितेभ्यः महापातक्युक्तेभ्योऽप्य-
नामभरणे दंडः । अस्याप्यपवादः । अन्यत्र मातुरिति पतिताऽभिशास्ता वा न माता त्याग-
मर्हतीति उक्तं च मनुना ।

१ J 'त' । २ Sv. I. इत्^० । ३ SJG व्याधित after वृद्ध । ४ Jv. I. व्याध ।
५ S वर्जं [धं] । G वर्जं^० । ६ G Sv. I. 'दारान् ।

नास्ति मातृसमो^(१) देवो नास्ति मातृसमो गुरुः ।

पतिता चाऽभिशस्ता वा न माता त्यागमर्हति ॥

प्रजाक्षयनिषेधायाह ।*

पुत्रदारमप्रतिविधाय प्रव्रजतः पूर्वः साहसदंडः स्त्रियं च प्रव्राजयतः ॥^(२)

[२.१.२७] ३

पुत्रदारमप्रतिविधाय प्रासाच्छादनादिभिः प्रव्रजतः तपसे गच्छतः पूर्वः साहसदंडः । सार्द्धसाम्रपणशतद्वयप्रमाणो दंडः । अन्यथा अ^(३)विरक्ता अपि कुटुंबभरणकेश-भयात् प्रव्रजति । उक्तं च ।

मत्स्यं गृहाश्रमो घोरः पार्थिवैरपि दुस्तरः ।

क्लिश्यं त्यत्रासमर्था ये क्लीबाः पापंडमाश्रिता इति ॥

॥

स्त्रियं च (चा?) लुप्तन्यायामा^(४)मनिवृत्तरजस्कामिति दृष्टव्यं । प्रव्राजयतः प्रजोत्पत्तिनिरोधदोषात्पूर्वः साहसदंडः ॥ ७ ॥

लुप्तन्यायामः प्रव्रजेदापृच्छैथ धर्मस्थानन्यथा नियम्येत ॥ [२.१.२८]

लुप्तन्यायामः प्रजननश^(५)क्त्यभावात् प्रव्रजेद् वार्द्धके(व्ये) मुनिवृत्तिरिष्यते ।

तत्राप्यापृच्छैथ धर्मस्थान् वक्ष्यमाणन्यायात् प्रव्रज्योपदेशार्थं धर्मश.....दिति । ॥

अन्यथा करणे नियम्येत । दी.....^(६)[५A]

प्रजाविप्लवनिषेधार्थमाह ।*

वानप्रस्थादन्यः प्रव्रजितभावः सजातादन्यः संघः सामुत्थायिका-दन्यः समयानुबंधो[वा ना]स्य जनपदमभिनिवेशेत ॥ [२.१.२९]

वानप्रस्था[दन्यः प्रव्रजि]^(७)तभावः । श्रमणसौगतादिः [।] सजातादन्यः ॥

संघो बहूनामेकीभावः सहोत्पन्नानामेव तस्मादन्यः संघः श्रेणीबंधः । सामुत्थायिका-

दन्यः समयानुबंधः । सम्यगुत्थानं धर्मोर्थ[मिति स]^(८)मुत्थायस्तेन चरतीति । सेतुबंध-

तडागार्थः समयानुबंधस्तस्मादन्यः चौर्यादिसमयानुबंधो नास्य जनपदमुपनिवेशेत ।

अयं निवेशविषयो नियमः । आगतवस्तु.....[पा]^(९)पंडादयो राज्ञानुज्ञाताः प्रविशंत्यन्य-

थोदासितपरिव्राजकाश्रमादिपापंडानामुपादानं व्यर्थं स्यात् । श्रेण्याः सेनांगलं च हीयते । ॥

कोशादृश्यर्थमाह ।*

न च तत्रा[रामा]^(१०) विहारार्था वा शालाः स्युः । नटनर्तकंगायनवादक-घाग्जीवनकुशीलवा वा न कर्मविघ्नं कुर्युरिति ॥ [२.१.३०]

न च अ(त?)त्र निवेशे आरामाः विद्यासैरारमंते कर्षका इति । द्यायामात्रो^(११)पयो-गिनस्तु स्युः । विहारार्था वा शाला धूतादिक्रीडार्थाः शाला न स्युः । कर्षणे विह- रणात् कर्मविघ्नं कोशावृद्धिरिति भावः । नटादयः प्रतीतास्ते च रूपिकर्मविघ्नं प्रेक्षणा^(१२)दिभिर्न कुर्युरिति ।

१ SJG स्वभावात् । २ Jv. I. S प्रव्रजेदापृच्छैथ धर्मस्वात् । Sv. I. प्रव्रजेदापृच्छैथ धर्म-स्वात् । ३ G सु । ४ Jv. I. GS यं, TSv. I. विं. ५ SJ राम विहारार्थाः । G रामा विहारार्थाः । Sv. I. रामा । ६ SJG वा dropped । ७ SJG न ।

अत्र हेतुः ।*

निराश्रयत्वाद्भ्रामाणां क्षेत्राभिरामत्वाच्च पुरुषाणां कोशविष्टिद्रव्यधान्यरसवृद्धिर्भवतीति ॥ [२.१.३१]

निराश्रयत्वाद्भ्रामाणां शालारामाभावात्^(१) क्षेत्राभिरामत्वाच्च पुरुषाणां नटा-
धभावात् । कोशादिवृद्धिर्भवति । कोशोहि द्विष्यदानात् । विष्टिः सीतादिसाहाय्य-
दानात् । द्रव्यं यत्नादि । घ[१]न्याना रसानां तैलघृता^(२)[५B]श्रीनां वृद्धिर्भवति ।
तद्वद्व्या राज्यवृद्धिः ।

उत्तरत्रापि परिहारमाह ।*

परचक्राटवीग्रस्तं व्याधितुर्भिक्षपीडितम् ।

देशं परिहरेद्राजा व्ययक्रीडाश्च वर्जयेदिति ॥ [२.१.३२]

परचक्रं शत्रु[सि]^(३)न्यं । अटव्याटविक्राम्या ग्रस्तं हुतनाहविलोपं व्याधितुर्भिक्ष-
पीडितं देशं परिहरेत् दण्डकरादि न गृहीयादित्यर्थः । व्ययक्रीडाश्च कर्पकादीनां
परस्परस्पर्द्धया.....[व्य]^(४)यक्रीडा निषेधयेत् । विघ्नं मा भूदिति ।

याचार्क्षार्यमाह ।*

दण्डविष्टिकरावाधे रक्षेतुपहतां कृपिम् ।

स्तेनव्यालविपग्राहैर्व्याधिभिश्च पशुग्रजान् ॥ [२.१.३३]

दण्डविष्टिकरै.....^(५)चितादम्यविरगृहीतेः समाहर्त्तादिभिर्ये आवाधास्तैरु-
पहतां पीडिता कृपिं रक्षेदिति सम्बन्धः । स्तेनैश्चैर्व्यालैर्व्याघ्रादिभिविषैः स्यारजङ्ग-
भैर्ग्राहैः शिशुमारादि^(६)भिर्याधिभिरीशानज्वरादिभिरुपहतान् पशुग्रजान् रक्षेत् ॥ छ ॥

वहभैः कार्मिकैः स्तेनैरन्तपालैश्च पीडितम् ।

शोधयेत् पशुसहैश्च क्षीयमाणं वणिक्पथ[मिति] ॥^(७) [२.१.४३]

वहभै राक्षीकुमारादिभिः । कार्मिकैः शुल्काध्यक्षादिभिः । स्तेनैरन्तपा^(८)[६A]

^(९)लैश्च पीडितं रक्षेदिति वक्तव्ये । पशुसहैश्च क्षीयमाणं वणिक्पथं शोधयेदिति ।
राजा स्वपशुदानैरनुगृहीयादिति भावार्थः ।

अतिदेशमाह ।*

एवं द्रव्य[द्विपवनं] सेतुवन्ध^(१०)मथाकरान् ।

रक्षेत् पूर्वकृतान् राजा नवांश्चाभिप्रवर्तयेदिति ॥ [२.१.४४]

एवमनन्तरेकविधानेन वहभादिभिः पीड्यमानं द्रव्यवन्तं {द्विपवनं} हस्तिकानं

सेतुवन्धमथाकरान्.....^(११) पूर्वकृतान् राजा नवांश्चाभिप्रवर्तयेत् ॥ छ ॥

*

इति मुग्धविलासाङ्कयोग्यमविरचितनीतिनिर्णयविधानायां फौटलीय-
राजसिद्धान्तटीकायामध्यक्षप्रचारे प्रथ[मो अ][१]ध्यायः ॥ छ ॥ छ ॥

[भूमिच्छिद्रापिधाननामा द्वितीयोऽध्यायः ।]

भूमिच्छिद्रापिधानमिति सूत्रम् ॥ [२.२.१]

भूमेच्छिद्रमिच्छिद्रमकृत्स्नत्व धान्याद्यभावात् । अपिधानमातरणमपिधानमिच्छिद्रापिधानम् । धर्मार्थकामाल्पफलस्रग्भावात् । अपिद्रुर्दधातिरात्रणे वर्त्तत इति सूत्रार्थः । सम्बन्धस्तु जनपदनिवेशशोभेति । वृथायां भूमौ निवेश उक्त । अकृप्यायामुच्यते इति ॥ छ ॥ १

अकृप्यायां भूमौ पशुभ्यो विवीतानि प्रयच्छेदिति ॥ [२.२.२]

पापा [१] [७B] णादिभिरकृपियोग्याया भूमौ पशुभ्यो गोमहिष्यादिभ्यो विवीतानि वृणारण्यानि प्रयच्छेत् । नी प्रगतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु पठितोऽत्र खादने द्रष्टव्यः ॥ छ ॥

प्रदिष्टाभयस्थावरजंगमानि च ब्रह्मसोभारण्यानि तपस्विभ्यो गोरुतपराणि प्रयच्छेदिति ॥ [२.२.३]

प्रदिष्टं दत्तमभयं छेदरवनिषेधात् स्थावराणां वृक्षादीना जंगमानां पक्षिमृगादीना येषु तानि, तपस्विभ्यो वानप्रस्थस्नातकादिभ्यो ब्रह्मसोभारण्यानि ब्रह्मण्यं यत्रारण्यकादिवेदोपनिषदधीयते । सोभारण्यं यज्ञभूमिस्तानि । गोरुतपराणि क्रोशपराणि । क्रोशः परं प्रमाणमिति । अपिकं प्रमाण नेष्यते चौराद्याश्रयदोषात् ।

धर्मापिधानमुत्तमा कामापिधानमाह ।*

तावन्मात्रमेकद्वारं खातगुप्तं स्वादुफललतागुल्मगुच्छमकंटकिद्रुममुत्तानतोयाशयं दान्तमृगचतुर्ष्यादं भस्मनखदंष्ट्रव्यालं मार्गयुकहस्तिहस्तिनीकलभं मृगवनं विहारार्थं राज्ञः कारयेत् ॥ [२.२.४]

[तावन्मा] नं गोरुतपरमेव च । एकद्वारं रक्षासौकर्यार्थम् । खातगुप्तं द्वाखात-

योरुपादानात् प्राकारोपपन्नम् । स्वादुफला गुल्माः करमर्दकादयः । गुच्छा बदरामलनादयः शाखिनो यस्मिन् । अकंटकिनो द्रुमा यस्मिन् । उत्ताना अगाधतरास्तोयाशया यस्मिन् । दांता विनयं प्राहिता मृगा एणादयश्चतुष्पदा महिषगत्यादयो योगार्थम् । भस्मा नखा दंष्ट्राश्च बाल्य एव येषां व्यालानां व्याप्रादीनां ते यत्र । मार्गयुक्तमिति । मृगयुर्न्यायस्त्वस्य कर्म मार्गयुक्तं हस्तिशिक्षोक्तं येषां हस्तिहस्तिनीकल [७A] भानां यस्मिन् । ते हि शिक्षानशात् मृगं विधृत्य हत्या वा राज्ञोऽर्पयतीति मृगयावनं विहारार्थं राज्ञः कारयेत् ॥ छ ॥

सर्वातिथिमृगं प्रत्यंते चान्यत् मृगवनं भूमिवशेन वा [निवेश] येत् ॥

[२.२.५]

१ SJG भूमिच्छिद्रापिधानम् । २ SJG read ब्राह्मण्येभ्यो after च । ३ SJG तपोवनानि च after ब्रह्म । ४ SJG नीत्र (न)°, Sra, Jra गोरुत्, J नीत्रक° । ५ SJG कता° dropped । ६ SJG °पद । ७ SJ व्यालमा° । ८ SJG मार्गा° । ९ S° कलभमृग° ।

सर्वेऽतिथिस्त पूर्यन्ते दत्ताभ्याः पोष्यन्ते धर्माय यत्र प्रत्यन्ते तस्मिन् निवेशयेत् । अन्यद् वा वनं रक्षया निवेशयेदिति संबन्धः । चशब्दादन्यदपि मृगवनं निवेशयेत्^(१) मृगधारण्ये शिक्षेयार्थं भूमिवशेन वा अप्रत्यन्तेऽपि यत्र मृगाः संतीति ।

अर्थाभिधानमभिधातुमाह ।*

१ कुप्यप्रदिष्टानां च द्रव्याणां तरुणांमेकैरुदरो वनानि^१ निवेशयेत्^(२) ।
द्रव्यवनकर्मतातनटवीश्च द्रव्यवनापाश्रया इति ॥ [२.२.६]

कुप्याव्यायप्रदिष्टानां द्रव्याणामिति । तरुणां शाकतिनिशादीनां प्रत्येकस्य एकजानीयानां पृथक्पृथक् वनानि नि^(३)वेशयेत् । द्रव्यवनकर्म(र्मा)तांश्च वृक्षच्छेदनतक्षणादिस्थानानि निवेशयेत् । अटवीश्चाटविकांश्च द्रव्यवनापाश्रया रक्षणार्थं निवेशये-

॥ इति संबन्धः ।

हस्तिवननिवेशमाह ।*^(४)

प्रत्यन्ते हस्तिवनमटव्यारक्षं^१ निवेशयेदिति ॥ [२.२.७]

प्रत्यन्ते जनपदमध्ये पीडानटव्यात् । हस्तिवनं निवेशयेदिति संबन्धः । अटव्यारक्षमाटविकारक्षम् ॥ छ ॥

॥ नागवनाध्यक्षः^(५) पार्वतं नादेयं सारसमानूपं च नागवनं विदितपर्यन्तप्रवेशनिष्कासं^२ नागवनपालैः पालयेदिति ॥ [२.२.८]

चतुर्विधं वन पालयेदिति सन्धः । पर्वते भ्रं पार्वतं तस्य लक्षण क^(६)टुतिक्रपायाग्लवृक्षौपधिरसद्रवः । पार्वतस्तृणपापाणनिपमो देश उच्यते । नद्या भ्रं नादेयम् । तथा च उक्तम् ।^(७)

॥ नलवंजुलविप्यंदिवालुकास्थलसंयुतः ।

सधेसाधारणद्रव्यो नादे^(८)[7B]यो देश उच्यते ॥

सरसि भ्रं सारसम् । उक्तं च ।

उत्तृणः स्थलसंरोधी क्षिग्धमूलवनौपधिः ।

त्रिदाटी जलनिप्यंदी सारसः सप्रकीर्णितः ॥

॥ तत्र ।

मुस्तादुमधुरक्षिग्ध कपा^(९)यौपधिवीरुधः ।

बहुपंकोदकक्षारः सोऽनूपो देश उच्यते ॥

तत्र भवमानूपम् । एवं चतुर्विधमपि वन नागवनपालैः कृत्वा नागवनाध्यक्षः पालयेत् [१] हस्तिना वन सर्वोप.....^(१०)वनिपेधात् । विदितपर्यन्तप्रवेशनिष्कासमिति

॥ संबन्धः ॥ छ ॥

१ SJG वरुणा dropped २ SJG वा वन । † SJ read this sutra with the following one. ३ J रक्षय, Jv] रक्षय । ४ SJG निष्कासं; Sv]. निष्कास ।

हस्तिघातिनं हन्युर्दंतयुगं स्वयंमृतस्याहरतः सपादचतुष्पणो लाभः ॥
[२.२.९]

हस्तिघातिनं हन्युर्नागवनपा^(१)ला । दंतयुगं स्वयंमृतस्य हस्तिनो नागवनपा-
लस्यान्यस्य वाऽऽहरतः सपादचतुष्पणो लाभः । पादस्याधिकृत्य तात्कालिकभोजनार्थम-
न्यथा पचादिष्वपि सपूर्णेषु पणेषु दत्ते.....^(२) भोजनाय पणभगमस्थिभगमिन मन्यमाना^३
नातिप्रहृष्यतीति भावः ॥

ग्रहणार्थं हस्तिकुलाग्रज्ञानायाह ।*

नागवनपाला हस्तिपकपादपाशिकसैमिकवनचरकपारि^(४)कर्मिकसखा
हस्तिमूत्रपुरीपच्छन्नात्मगंधौ भ्रष्टातकीशाखापत्रप्रच्छन्नौः पंचभिः स-
सभिर्वा हस्तिपंधकीभिः सह चरंतः शय्यास्थानपचालेडनेदीकूलघा-^५
तोद्देशेन हस्तिकु^(६)लपर्यग्रं विद्युरिति ॥ [२.२.१०]

नागवनपालाः, हस्तिपक आरोहक, पादपाशनियुक्त, सैमिको वनमर्षादा-
भिन्नः। वनचरकः शबरादि, पारकर्मिकः शिक्षोक्तपरिकर्ममुशाल^(७)स्तेषा सहाया भूत्वा,
हस्तिमूत्रपुरीपच्छन्नगंधास्तदसभावितक्राजुविभि । भ्रष्टातकी आरु^(८)परवृक्ष' तस्य पत्रो
पलक्षितशाखाच्छन्नरूपा । हस्तिनो हि भ्रष्टातकी.....^(९) हरतीति । पंचभिः सप्त-^{१०}
भिरिति विषमसंख्याग्रहण हस्तिप्रलोभनार्थम् ।

उक्तं च ।

संयोगकामो नेराश्यं युग्मासु प्रतिपद्यते ।

अयुग्माश्चारयेत्तस्मात्पूरणा सं.... .. [॥]^(११)

हस्तिपक्षयो गणिकावधक्य इव । हस्तिप्रलोभनात् । ताभिरिति तदाख्ये सह-^{१२}
चरंतः कुल.....^(१३)[8A]निक्षेपचिह्नकारत, लिं(लें)ड पुरीपाकारतः,
कूलघातो दतोखाताकारत, तदुद्देशे.....^(१४)रिप्रहार्थं पर्यग्रं समस्तप्रमाणं विद्युर्ध-
हणार्थम् ॥ ७ ॥

यूथचरमेकचर निर्युथं यूथपतिं हस्तिनं [व्यालं मत्तं पोतं वन्धमुक्तं
च निवन्धेन] विद्युः ॥ [२.२.११]

यूथे चरतीति यूथचर.....^(१५) एकचरमिति, स्वयमेव यूथानि सृत् निर्युथं
यूथानिर्द्वारि(दि)त यूथपतिं हस्तिनं तेष्वपि व्यालं दुष्ट मत्तं हस्तिनमिति सर्वत्र योज्यम् ।
पोतं बाळं वंधमुक्तं कैनाप्य.....^(१६)य वा निवन्धेन तेष्वप्युक्तजारोपणेन विद्युः ॥ ७ ॥

१ S दृग् । २ S सौमि । ३ SJG च्छन्न-धा । ४ SJG शाखाप्रतिच्छन्ना,
Jv। प्रतिच्छन्नात् । ५ SJG लण्डकूलपा [Sv। कुलपो] तोद्देशेन । ६ SG यद्,
Sv।, Gv। -वन्धमु, Gv।. बद्ध मु ।

अनीकस्यप्रमाणैः प्रशस्तव्यञ्जनाचारान् हस्तिनो गृहीयुः ॥ [२.२.१२]

अनीकस्था हस्तिशिक्षाविदस्तेषां येऽतिकुशलत्वात्.....“माणभूतास्तेः प्रकर्षेण शस्तानि व्यज्यते शुभत्वादिर्व्यस्तानि व्यञ्जनानि लक्षणाणि, आचाराधरितानि प्रशस्तानियेषां तान् हस्तिनो [गृही]” युः । प्रहणोपायाश्च पञ्चतन्त्रान्तरोक्तास्तथा ।

वशाकल्पपातौ च वारिकर्मानुगम्य यत् ।

आधाने च पतयेत्तदनुसृत्य च बंधनम् ॥ इति ॥

कपमेतेषां महाप्रयत्नेन प्र^(१)हणमित्याह ।*

हस्तिप्रधानो विजयो राज्ञ इति ॥ [२.२.१३]

विजये हस्तिन एव प्रधानं तदायत्तत्वात् विजयस्य । यस्मात्तदेव दर्शयतीति ।*

परानीकव्यूहदुर्गस्कन्धावारप्रम^(२)र्दना ह्यतिप्रमाणशरीराः प्राणहरकर्मणो^३ हस्तिन इति ॥ [२.२.१४]

अनीकं सैन्यं व्यूहं दडभोगादि । दुर्गं चप्रप्राकारेषुपलक्षितम् । स्कन्धावारः शिप्रिसन्निवेशः । परेषामनीक^(४)व्यूहस्कन्धावारप्रमर्दनाः । यतस्तेऽन्यत्रतुष्पदेभ्योऽतिप्रमाणशरीरास्तथा प्राणहरकर्मणः ‘स्थुशक्ति गजो हंती’ति । तस्मात् समाह्वयं हस्तिन इति ।

वनाश्रया श्रेष्ठतामा^(५)ह ।*

कालिंगांगर(ग)जाः श्रेष्ठाः प्राच्याश्चेदिकेरूपजाः ।

दशार्णाश्चापरांताश्च गजानां^६ मध्यमा मत्ताः ॥

सौराष्ट्रकाः पांचनदांस्तेषां प्रत्यवराः स्मृताः ॥ इति ॥ [२.२.१५]

उत्कलानां च देशस्य^(७)[8B] दक्षिणस्यार्णवस्य च ।

सह्यस्य च कालिंगस्य मध्ये कालिंगकं धनम् ॥

तथा ।

वैदेशं नर्मदा चैव प्रह्ववर्द्धनमित्यपि ।

मध्ये च पारियात्राणां चनं स्वादांगदेयकम् ॥

इति वनद्वयजाः श्रेष्ठाः ।^(८)

लोहितस्य प्रयागस्य गंगाहिमवतोरपि ।

मध्ये प्राच्यं चनं तत्र संभवन्ति दिशां गजाः ॥

तथा ।

मेकला त्रिपुरी चैव दशार्णां देश इत्यपि ।

उन्मत्तगंगामित्येषां मध्ये चेटि^(९)पकम् ॥

१ SJG राज्ञाम् । २ SJG कर्मणो । ३ SJG कल्पिता । ४ SJ धेति* ।

५ SJG द्विषान् । ६ SJG सौराष्ट्रिकाः । ७ SJ, Gyl. पंचनदाः ।

तथा ।

देशस्य च दशार्णानां रयातस्य च महागिरेः ।
विंध्याद्वेर्वेन्नवत्याश्च मध्ये द्वाशार्णिकं वनम् ॥

तथा ।

अपंतीनां च देशस्य नर्मदायास्तवैव च ।
झारकार्बुदयोश्चैव मध्ये सौ^(१)राष्ट्रकं वनम् ॥
कुरुक्षेत्रस्य देशस्य कालिकाकाननस्य च ।
सिंधोर्द्विमवतश्चैव मध्ये पांचनदं वनम् ॥

कालिंगरागरेयकनभगा. श्रेष्ठा. । प्राच्यचेदिकरूपनदाशार्णापरा^(१)तकभवा
मध्यमाः । सौराष्ट्रा. पाचनदमगा अवा. ।

असापवाद. ।*

सर्वेषां कर्मणा र्धार्यं जवस्तेजश्च वर्द्धत इति ॥ [२.२.१६]

अत्राणामपि कर्मणा स्थितभोमोत्तरा...यादिना.....^(१) बले उत्साहलिंगं

जवो वेगस्तेजः शौर्यं च वर्द्धते ॥

इति मुग्धविलासां^(१) [१A] कयोग्यमविरचितनीतिनिर्णयविधानायां कौट-
लीय राजसिद्धान्तटीकायामध्यक्षप्रचारे द्वितीयोऽध्यायः ॥ छ ॥ छ ॥

[दुर्गविधाननामा तृतीयोऽध्यायः ।]

दुर्गविधानमिति सूत्रम् ॥ [२.३.१]

दु खेन गम्यते परैरिति दुर्गस्त^(१)स्य विधानं धरादिरचनयेति सूत्रार्थः । सर्वंधस्तु
स्वाम्यमात्यजनपदाना लाभः पालन चाभिहितम्, दुर्गप्रवृत्तेरभिधीयत इति महासत्रधः । अन-
तरसंबंधश्च जनपदनिवे^(१) तपाळदुर्गाण्युद्दिष्टानि । स्थानीय च यत्र निशातग-
भिहितं तेषां विधानमिति ।

जनपदरक्षार्थं तानत् स्थानीयादिदुर्गविधानमाह ।*

चतुर्दिशं जनपदांते सांपरायि^(१)कं दैवकृतं दुर्गं कारयेदिति ॥ [२.३.२]

चतुर्दिक्षु जनपदांते सांपरायिकमिति । परेषां शत्रूणां आय आगमनं परायं, ##
सम्पक् सर्वसामर्थ्या परायस्तस्मै प्रतिखलनाय प्रभवती^(१)ति सांपरायिकम् । अयना सम्यक्
परेपामायं कोशसंपत् तद्दिनाशाय प्रभवतीति सांपरायिकम् । स्वजनपदरक्षार्थं परजनपद-
विलोपाय प्रभवतीत्यर्थं । दैवकृतं स्वर.....^(१)नेत्र दुर्गं देवजाततडागवकारयेत् परिखा-
दिभिः सस्कारयेदित्य^(१)[१B] र्थं । चतुर्दिशमिदुक्ते चत्वार्यंतपाळदुर्गाणीत्यर्थापन्नम् ।
दुर्गस्य मूलप्रवृत्तयश्चतस्रः । ओदरु पार्वत धान्यन वनदुर्गमिति ।

प्रत्येकं द्वैविव्यादष्टो दुर्गाणि तानि द⁽¹⁾क्षयनाह ।*

अंतर्द्वीपं स्थलं वा निम्नायरुद्धमौदकम् । प्रास्तरं गुहा वा पार्वतम् ।
निरुदकस्तंबमिरिणं वा धान्यनम् । खंजनोदकं स्तंबगहनं वा वनदु-
र्गमिति ॥ [२.३.३]

द्विधा⁽²⁾ गता आपो यस्मिन्नाद्वीपम् । द्वीपस्यांतर्द्वीपसोतसामंतरे भयमन्तर्द्वीपमित्येकम् ।
स्थलं वा निम्नेन जलेनायरुद्धं देवशात् । निम्नशब्देनात्र तात्स्थ्याज्जलमभिधी⁽³⁾यते ।
'निम्नयोनि' इति वचनात् । एवं द्विविधमुदकस्येदमौदकम् । प्रास्तरं गुहा वा पार्वत-
मिति । प्रस्तरे एकखंडे भयं प्रास्तरम् । गुहा वा गूहनात् गुहा । यत्र पर्वतश्चतुर्दिशं⁽⁴⁾ वेष्ट-
यित्वा द्वारमेकं मुक्त्वा गूहनात् सा गुहा । एवं द्विधिं पार्वतम् । निरुदकं निस्तंबं निस्तृणं
निर्विष्टपं च एकम् । इरिणमूपरं यत्रोपादिततृणोदकमेवं द्विविधं धान्यनम् । 'निरु⁽⁵⁾द-
कोदेशो धन्वे'त्याध्यायात् । खंजनोदकं 'खजिगतिवैजल्प' इति पाठात्, संपंकजलम् । स्तंबग-
हनं केवलवृक्षस्तंबगहनं वा एवं वनदुर्गमपि द्विविधम् ॥ छ ॥

तेषां नदीपर्व⁽⁶⁾ [10A] तदुर्गं जनपदारक्षस्थानम् । धान्यनं वनदुर्ग-
मटवीस्थानमापद्य {प} सारो⁽⁷⁾ वेति ॥ [२.३.४]

तेषां दुर्गाणां मध्ये नदीदुर्गं पर्यंतदुर्गं च जनपदारक्षा अंतपालाः, तेषां
स्थानं परप्रवेशनिषेधात् ।⁽⁸⁾ धान्यनं दुर्गं वनदुर्गं च अटवीस्थानमाटविकानां स्थानं
जनपदारक्षार्थमेव । आपद्यपसारो वा आपदि पराभियोगलक्षणाया अपसारो वा कलत्रम-
पसार्यं स्याप्यत इति ।

म⁽⁹⁾ध्ये दुर्गविधानमाह ।*

जनपदमध्ये समुदायस्थानं स्थानीयं निवेशयेदिति ॥ [२.३.५]

सर्ततोऽनन्तरारीणा व्यग्रहितत्वात् समुदायसुदयहेतुत्वात् कोशस्तस्य स्थानम्,
स्था[नीयमि]⁽¹⁰⁾ति । राज्ञः स्थानाय हितं निवेशयेदिति । दुर्गं निधायेति भावः । देववृत्तं
चेद्भवति सत्कुर्यान्न चेद्भक्ष्यमाणोपदेशेन कुर्यात् ॥ छ ॥

वास्तुकप्रदास्ते देशे नदीसंगमे हृदस्याविशोप्यस्यांके⁽¹¹⁾ सरसस्तडागस्य
वा वृत्तं दीर्घं चतुरस्रं वा वास्तुवशेनं वा प्रदक्षिणो⁽¹²⁾दकं पण्यपुट-
भेदनमंसपथवारिपथाभ्यामुपेतम् ॥ [२.३.६]

वास्तुकप्रदास्ते देशे वास्तुविद्याविद्धिः श्यधिते देशे नदीसंगमे दुर्गाज्जलसौक-
र्यायं च । तदलाभे⁽¹³⁾ हृदस्याविशोप्यस्यांके सरसो देवखातस्य तडागस्य वा मनुष्य-

१ J प्र०; J.।. प्रा० । २ SJ ख०; S.।. न्व० । ३ S.।. J.।. स्वयं ।

४ S, J.।. आवाद्यप्रसारो; S.।. आपद्य० । ५ S हृदस्य वा अवितोपस्याङ्के; S.।. वाटवितोपं; J या वितोपं । ६ SJG तटा० । ७ SJG 'स्तुकवशेन । ८ SJ 'भेदन-
मंसवारिपथा etc.

खातस्याऋ इति वर्त्तते । वृत्तं दीर्घवृत्त वा । चतुरस्र दीर्घचतुरस्रं वा । दीर्घशब्दो मध्यस्थ^(१) [10B] उभयत्र योज्य । त्रिकोणाद्धचक्रादीनामप्रशस्ताना निवृत्त्यर्थं वा । वास्तु-
वशेन वा भूमिपशेन दीर्घत्वमपि भवतु । प्रदक्षिणोदकं प्रशस्तत्वात् । पण्यपुटभेदनं
ततोऽयत्र न^(२) पण्यपुटा भिद्यत इति कृतनियम पण्याना सप्रहार्थम् । शुल्कस्य चाविना-
शार्थम् । अंसपथः स्थलपथ पुरपत्नीमर्दोऽप्राधसै र्कथैरहमानपण्यत्वात् । वारिपथश्च^३
ताभ्यामुपेतं प^(४) पण्यशुल्कप्रहाधमेन ॥ छ ॥

तस्य परिखास्तिन्नो दंडांतरा द्विदंडातरा वा कारयेत् ॥ [२.३.७]

तस्य स्थानीयस्य परि समतात् खन्यत इति परिपा(खा)स्तिन्न इति न्यूनाधिकत्वे
दोषदर्शनात् । दंडांतरा द्विच^(१) वारिंशदङ्गुलहस्तेन चतुर्दस्तो दंडस्तप्रमाणत परस्पा-
ता(रा^२)न । अतो न्यूनांतरा विशीर्यते । अधिमातरा परेपागाध्रमा भवति ॥ छ ॥^३

चतुर्दश द्वादश दशेति दंडान् विस्तीर्णा^(४) विस्तरादवगाढाः पादो-
नमर्द्धं भूमिवशेन वा त्रिभागमूला मूल(ले) चतुरस्रा वा पापा-
णोपहिता. पापाणेष्टकावद्धपाश्वरा वा तोयातिकीरागंतुतोयपूर्णा वा
सपरिवाहा^(५) पञ्चग्राहयतीत्येति ॥ [२.३.८]

अभ्यतरे चतुर्दशदंडान् विस्तीर्णा, मध्यपरिखा द्वादश, वहि परिपा(खा) दशदंडान्^१
विस्तीर्णा कार्या । न बाह्यतोषगणनाक्रमो गृह्यते । चतुर्दश दंडान् वि^(२) स्तीर्णाया बाह्यप-
रिखाया गृहीतायामितरयोरेव्यवसायो ग्रहणे भवतीति भाव । विस्तरादवगाढाः पादोन-
मर्द्धं चेति । चतुर्दशदंडविस्तीर्णाया पादोनो विस्ता .^(३) दशदंडा । अर्द्धं वा सप्त
दंडा । द्वादशदंडविस्ताराया पादोनं न न दंडा । अर्द्धं वा पट् दंडा । दशदंडविस्ता-
राया सार्द्धसप्तदंडा, पचदंडा वा गार्भीर्यमित्यर्थ । त्रिभाग^(४) इति विस्तारादेव त्रिभागो^५
मूले यासामूर्ध्वविस्तारादेव तृतीयभागो मूले विस्तारो भवतीत्यर्थ । तद्यथा चतुर्दशदंडाया-
श्ववारो दंडा हस्तद्वयमष्टाविंशत्यगुला^(६) . . याश्च न (ता)रो दंडा । दशदंडाया दंड-
प्रयमेनो हस्तश्चतुर्दशागुलानीति । मूल . .^(७) [11A] पापाणैरुपहिता वा
दंडप्रमाणेऽप्यतरालेष्वेव वद्धा दाड्यार्थं तृणाद्यभारार्थं .^(८) मतिके समीपे सिरागत यासा
आगतुकतोयपूर्णा वा उद्विजतोयाभावे सति परैरलक्ष्यमार्गा लक्ष्यमूलता कर्तुं^९
सपरिवाहा अभिन्नजल्प^(१०) रिवाहनार्थं सह परिवाहेन वर्त्तत इति । अथवा योऽ-
न्वसप्तहो यप्रोपवातश्च स्यात् । पञ्चग्राहयन्ते च दु रानतारिणी कारयेदिति सचय ।

धप्रविधानायाह ।*

चतुर्दण्डा^(१) वकृष्टं परिखाया पद्दंडोच्छ्रितमपरर्द्धं^(२) द्विगुणविक्रमं
खाताद् चमं कारयेदिति ॥ [२.३.९]

१ SJG द्विदंडातरा वा dropped २ SJG *गाधा* । ३ SJG भूमिपशेन
dropped ४ SJG पर before द्वि ।

चतुरो दंडानवष्ट्याभ्यंतरपरिखायाश्चतुर्दंडप्रमाणमंतरं मुत्वेत्यर्थः । पद-
 ५० "च्छित्तं चतुर्विंशतिहस्तोरोधमवरुद्धं पापाणादिभिर्द्वोभयपार्श्वं पांशुनिसरणनिषेधार्थम् ।
 द्विगुणविष्कंभमुच्छ्रयाद् द्विगुणविस्तारं द्वादशदंडविस्तारमित्यर्थः । सा^{५१}तादिति
 खातोयपांशुभिर्वंशं प्राकाराधिष्ठानं सेवनाकारत्वाच्च वप्रशब्दप्रयोगः । तं कारयेत् ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वचयं मंचकपृष्ठं कुंभकुक्षिकं वा हस्तिभिर्गोमिश्च क्षुण्णं कण्टकि^{५२}
 गुल्मविषवह्नीप्रतानयंतमिति ॥ [२.३.१०]

ऊर्ध्वचयमंतरं मुक्त्वा चयाः शिखादीनां कर्तव्या दाढ्यार्धम् । ततश्च बल्मीकशिखरा-
 कारो भवतीति भावः । मंचकपृष्ठं मध्ये किञ्चिन्निम्नं प्राकार^{५३}दाढ्यार्धम् । कुंभकुक्षिक-
 ५१ मिति । आयतशिखास्तंभवत्वात् कुंभसमानशुक्तिरुधीयते । दुरारोहो भवति । हस्तिभिर्गो-
 ५२ मिश्च क्षुण्णं हस्तिभिर्महान्नायकात् गोमिस्तीक्ष्णस्तु^{५४}त्वात् घनत्वापादनायम् । कंटकिनो
 बदर्यादयः । गुल्मा भङ्गातक्यादीनां(निः), विपाणि हस्तिनीकरवीरदीनि, बह्व्यो हस्तिना-
 रणीकरमर्दाचास्त्रप्रतानयंतं मूल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

पां^{५५}{11B}शुशेपेण^{५६} वास्तुच्छिद्रं राजभवनं^{५७} वा पूरयेत् ॥ [२.३.११]

पांशुशेपेण च प्रवृण्णावशिष्टपांशुभिर्वास्तुच्छिद्रं नगरवास्तुनिम्नं राजवास्तुनि-

५३ शांतभूमिनिम्नं वा पूरयेत् । समत्वापादनायम्^{५४} ॥ ७ ॥

वप्रस्योपरि प्राकारं विष्कंभद्विगुणोत्सेधमैष्टकं द्वादशहस्तादूर्ध्वमोज-
 युग्मं^{५५} वा आचतुर्विंशतिहस्तादिति कारयेदिति ॥ [२.३.१२]

उक्तलक्षणस्य वप्रस्योपरि प्राकारं प्रकृ^{५६}ष्टकारं विष्कंभद्विगुणोत्सेधमिति
 विस्तारद्विगुणोच्छ्रायम् । अनुकोऽपि विष्कंभलयोदशविधः प्राकाराणां वक्ष्यमाणादुत्सेधात्

५५ प्रत्येकमर्द्धप्रमाणः कार्य इति व्याख्येयं वच^{५७}नम् । ऐष्टकं इष्टकचितम् । द्विचत्वारिंशदंगुल-
 हस्तेन द्वादशहस्तादायात् प्राकारादूर्ध्वमुपरिष्ठादोजं विषमहस्तसंख्यं युग्मं समहस्तसं-
 ख्यम् । तद्यथा । त्रयोदशहस्त ओजश्चतु^{५८}र्दशहस्तो युग्मः, पंचदशहस्त ओज इत्येवं योग्यमा-
 चतुर्विंशतिहस्तात् द्वादशहस्तादनः चतुर्विंशतिहस्तादधिको न कार्य इति नियमः । ओज-
 युग्मग्रहणं च ह.....^{५९}न्यूनेन पितस्स्यंगुलादिभिर्हस्तेष्वृद्धिर्न कल्पनीयेति ज्ञापनार्थम् ।

५६ एवं च त्रयोदशैव प्राकारा मवांति । विष्कंभप्रमाणमपि पट्टहस्तादिलयार्थादापद्यते । एवं
 ल.....^{६०}कारयेत् ॥ ७ ॥

रथचर्यासंचारं तालमूलं मुरजकैः कपिशीर्षकैश्चाचिताम्रमिति ॥

[२.३.१३]

रथचर्यासंचारस्य प्रमाणं पचारत्रिप्रमाणा वक्ष्यति । पंचारत्नयो रथपथ

५७ ह.....^{६१}[12] मुरजक-कपिशीर्षकारह प्रवेश विहाय प्राकारमस्तके पचारत्रिप्रमाणोऽ-

१ SJG *क* dropped । २ SJ शिषेपेण । ३ SJG राजभवनं dropped.

४ SJG ओमं शु° । ५ SJG आ separated from चतु° ।

वकाशो योधानां संचारयं कार्यः । तालमूलं तालवृक्षाकारमूलं दार्ढ्यार्थम् । मुरजकैः^(१)-
सुरजनाकारैर्योधानरण्डुद्राकैः कपिशिर्षकैः कपिशिर्षनाकारैस्तीक्ष्णाभ्रैरेकजातीयैर्विमिश्रैर्वा
आचितमग्रं बहिर्मस्तुरुधारा यस्य ॥३॥

पृथुशिलासंहतं वा शैलं न त्वेव का^(१)ष्ठमयं कारयेत् । अग्निरवहितो
हि तस्मिन् वसतीति ॥ [२.३.१४]

संपत्तो तु पृथ्वीभिः शिलाभिः संहतं शैलं वा प्राकारं कारयेत् । न त्वेव
काष्ठमयं कारयेत् । हि यस्मादग्निर[वहितः]^(१) सन्नहितस्तस्मिन् वसति । अल्पेनापि
यत्नेन परैर्निहितः सन्नं दहतीति भावः ।

प्राकारमस्तके बुद्धार्थमट्टालकादिविधानायाह ।*

विष्कंभचतुरस्रमट्टालकमु^(१)त्सेधसमावक्षेपसोपानं कारयेत् त्रिंशद्दंडा-^{११}
तरं चेति ॥ [२.३.१५]

विष्कंभेन पचारत्विप्रमाणेन समानाश्चतस्रोऽप्यस्यो यस्य तमट्टालकम् । 'अट्टा-
तिक्रमद्विसयोरिति पाठो^(१)त् । प्राकारातिक्रमं परहिता च आ समताह्यतीत्यट्टालकः ।
प्राकारोपरि बुद्धार्थं कोष्ठसन्निवेशः । तद्यथा । पंचानरणस्तंभचतुष्टयोपरि तुलाफलनास्तरा-
च्छाघक^(१)पोतपाल्यादिपरिकरोद्धं मुरजरूपताकादिरचनोऽट्टालकः । उत्सेधसमावक्षेप-^{११}
सोपान इति । सत्रस्य प्राकारस्य य उत्सेधस्तस्य समो योऽवक्षेपः तत्र सोपाना^(१)[12B]-
न्यारोहणार्थं निश्रेणीपदानोत्र यस्य । तद्यथा । वप्रमूलात् प्राकारोत्सेधं यापदायात् सूत्रमवक्षि-
प्यान्तर्मुखं तत्र आरम्य सोपानानि निवते । ततश्चायुधव्यापृतोभयनागणा^(१)नपि योधानामा-
रोहणं सुखेनैव संपद्यन् इति भावः । तमेवभूत कारयेत् । त्रिंशद्दंडांतरं च त्रिंशत्त्रिंशद्दंडा
अंतरं यस्य । जातावेकप्रचनम् । यावत्प्राकारस्यायतत्वं [त]त्र^(१) त्रिंशत्त्रिंशद्दंडेऽट्टालकः कर्तव्य^{११}
इत्यर्थः । एवमट्टालकयोः सर्वत्र त्रिंशद्दंडमत्र कर्तव्यमिति भावः ॥ छ ॥

द्वयोरट्टालकयोर्मध्ये सहर्म्यद्वितलामध्यर्धा^(१)यामां प्रतोलीं कार-
येत् ॥ [२.३.१६]

द्वयोरिति कीप्ता ब्रह्मण्या । द्वयोर्द्वयोरट्टालकयोर्मध्ये त्रिंशद्दंडातरे सहर्म्य-
द्वितलां ह[र्म्यमुत्तर]गार घंटाद्युपेत तेन^(१) सह द्वे तले यत्स्यास्ताममध्यर्द्धायामाम् ।^{११}
अट्टालकः समचतुरस्रो भवति । तदपेक्षयाऽव्यर्द्धायामामर्द्धेनाधिक आयामो भवतीत्यर्थः ।
त^(१)द्याया । पंच[र]तिविस्तार आयामस्तदर्द्धेनाधिक आयामो भवतीत्यर्थः । आयतचतुरस्रा
प्रज्ञेयं तोदयते परागीकृतस्या स्थितेरट्टा^(१)[13A]लाधिगोत्सेधायामिति प्रतोली ता
कारयेत् ॥३॥

१ SJ सहित, G सहित । २ SJG कारयेत् after ताल । ३ SJG कारयेत्
dropped ४ SJ Sutra ends at कारयेत्, त्रिंशद्दंडां read with the following
sutra. ५ SJ द्वितलां व्यर्द्धायामा, Jyl. °मर्द्धायामा ।

अट्टालकप्रतोलीमध्ये त्रिधानुष्काधिष्ठानं संपिधानं छिद्रफलकसंहत-
मिन्द्रकोशं^१ कारयेत् ॥^(१) [२.३.१७]

अट्टालकप्रतोलीमध्ये सार्द्धदशागुलोपेतचतुर्दशदण्डप्रमाणेऽत्रापि वीप्सेन त्रिधा-
नुष्काधिष्ठानं पचारन्निगनुस्तत्र धन्विनं स्थापयेदिति वचनात् । त्र^(२)याणामधिष्ठानं पच-
१ दशहस्तायत भवति । सापिधानैश्छिद्रफलकैस्संहतम् । सच्छिद्रफलकत्व शरनिर्गमार्थं
सापिधानत्वं परदारप्रतिस्खलनार्थम् । इन्द्रकोशं इन्द्राना^(३)र कोश । अक्षिसमानसहस्रच्छि-
द्रोपेतत्वात् कारयेत् ॥ छ ॥

अतरेषु द्विहस्तविष्कंभं पार्श्वे चतुर्गुणायामं^३ देवपथं^४ कारयेत् ॥

[२.३.१८]

१० अंतरेषु स(सा)^(५)र्द्धत्रिंशद्गुलाय^(६)तपचदडेषु द्विहस्तविष्कंभम् । पार्श्वे
प्राकारबहिः पार्श्वे चतुर्गुणायामं अष्टहस्त सारदारुमयम् । ताम्रपत्रिंशद्दमध कृतशरमार्गं
सर्वत एवदित देवपथमा प्रवे^(७)शनिर्गमत्वात् प्राकारमूलरक्षणार्थं कारयेत् ॥छा॥^(८) [१३B]

दंडांतरा द्विदंडांतरा वा चर्याः^९ कारयेत् ॥ [२.३.१९]

१५ दंडांतरा चतुर्दंशांतरा द्विदंडांतरा वा अष्टहस्तांतराश्चर्या उत्तरेधसमावक्षेप-
सोपाना अस्यांतरा कारयेत् प्राकारारोहणार्थम् । प्राकार समावक्ष्य..... । अट्टा^(१०)-
लकसोपानानि तु महान्ति एवदेव बहुपुरपारोहणार्थानि । चर्यास्तदाथ योधा यपिशीर्षना-
च्छादिता युष्यते ।

अग्राह्ये देशे प्रधाननिकां(का) निष्किरद्वार चेति ॥ [२.३.२०]

महाष्वातत्रयोर्म^(११)ये चतुर्दण्डप्रमाणेऽत्रनाशे गोपत्रिंशत्कारा पुरुषप्रमाणगुडप्रा-
२१ वारेणामग्राह्ये परेषा निष्किरद्वारनिर्गम्य परिगारक्षार्थं प्रधावनि योधा अस्यामिति प्रधान-
निकां कारयेत् ।^(१२) निष्किरद्वार च अग्राह्य एव द्वेष्टो देवपथस्यापत्त्वात् प्राकारपुक्षिप्रदे-
शेषु, निष्किरद्वार निष्कीर्यन्ते बहिःपरिगारक्षार्थं योधा येन तदारोहणाकारणार्थं श्रुतं विर्यप्रा-
कार^(१३)ब्रह्मभित्तिषु सन्पतरसोपानं कालायसदृशकण्ठं कारयेत् । जत्रावेकवचनम् । पश्यी
च दुर्गलभोगाये 'निष्किरद्वारनिष्कृत्य दुर्गस्यान् धानयेदि'ति ।

२३ परिखादीनां रक्षा^(१४)र्थमाह ।*

हस्तमात्रमेव भवति । ततश्च प्रथमप्रकारे पंचदंडं, द्वितीये हस्तोत्तरं, तृतीये द्विहस्तोत्तरं, चतुर्थे त्रिहस्तोत्तरं, पंचमे.....^(१) डमेन चतुर्विंशतिहस्तोऽष्टदंडकमिति । पद्मभागमायामादधिकमष्टभागं वा लकीयस्त्रयीप्रमाणात् पद्मभागमायामादधिकमष्टभाग वा । पंचदंडे आयामे पद्मभागो हस्तत्रय चतुरं^(२) गुजानि । अष्टमभागः सार्द्धहस्तद्वयमित्येन द्वादशखण्डि क्षेत्रेषु योग्यम् ।

५ तयेन द्वारतलस्योत्सेन त्रयोदशविधमेव दर्शयन्नाह ।*

पञ्चदशहस्तादेकोत्तरमा अष्टादशहस्तात्^(३) तलोत्सेधः ॥ [२.३.२४]

मंडनप्रकारस्यायगुच्छयो द्रष्टव्यः । तन्मस्त्रन एव यस्मात्तलं तस्य तलोच्छ्रयः ।
सार्द्धे द्व.....स्त्रर.....हम् ॥ छ ॥

स्तंभस्य परिक्षेपोः पडाया^(४) मा द्विगुणो निखातश्चूलिकायाश्चतुर्थो
भागो वेति ॥ [२.३.२५]

द्वादशहस्तो सेवे प्रकारे द्वादशहस्तोत्सेध.....द्वारमहतुलापिठपल.....^(५)

सारभूमिकापंधादे। द्रष्टव्यम् । तलोच्छ्रयवृद्धयेन स्तगोच्छ्रयवृद्धिर्वाख्याता । स्तंभशूल्यमाह ।

स्तंभस्य परिक्षेपोः.....^(६) [151] द्वादशहस्तायामस्य द्विहस्त सौल्यं भवतीत्यर्थः ।

स्तमायामस्य पण्डोशो विष्कंभ इति भावः । द्विगुणो निखा..... । न त्वेव काष्ठमयं कार^(७)

॥ येत् । अग्निवहितो हि तस्मिन् यस्तीनि वचनसामर्थ्यात् । प्रतोल्यां सकलराष्टं तामवेष्टितं
द्रष्टव्यम्.....परिक्षेपचतुर्थभागप्रमाणं भवति ।^(८)

एवं द्वारनिवेशनविधाय मंडनप्रकारमन्तकनिषिद्धस्यादित त्रीधानमाह* ।

आदितलस्य पंचभागाः शाला चापी सीमा [गृहं च । दशभागि-
का]^(९) द्वा प्रतिमं च ॥ [२.३.२६]

तत्रथा ।

एवं भागा^(१०) स्तत्रे कार्याः प्रत्यंशं पंचकोष्ठकाः ।

यथायोगं विभागोऽत्र शालामीमागृहादिषु ॥

कोष्ठकस्य विभिन्नंशैः कोष्ठको जायतेऽत्र तु ।

त्रिभिः पंडैः कोष्ठाद्दे पादोऽपि द्वादशांशकः ॥

.....^(११) कोष्ठत्रयं त्र्यंशदीर्घमयोः पार्श्वयोरेषि ।

पंचकोष्ठा भयेद्वापी मध्यम्यं कोष्ठत्रयम् ॥

द्वारबंधप्रवेशस्तलव्यपदेशं न लभते । जनारक्षारक्षप्रवेशाभंगत् । आदितलस्य पंच

.....^(१२) प्रमाणस्य पंचभाग आयामेन त्रिशत्यदिहस्तविष्कमेव दटादिप्रमाणोऽभ्यंत-

रभागान्मिनः । शाला प्रहरणारणादिमानम् । शाउप्रत. म्पित षटगुत्रंर शुभिं चापी

.....^(१३) स्त्रात् । यथा प्रविदत् सारतुर्गन्विता. प्रहरि । अत्रमिनः शाउप्रतमागो

भागस्तीमागृहम् । वटाभ्यंत्यभागयो. सीमि मिनत् ।^(१४) [15b] सीमागृहं युदार्यम् ।

यद्वायौ दशभागिकौ द्वौ प्रतिमंचौ । † अर्द्धदंडादिप्रमाणो यापीभागस्योभयतः द्वाररक्ष-
कावसानभूतौ प्रतिमंचौ प्रविशता परिज्ञानार्थम् । आदितलस्य ।

.....⁴¹ धा कृत्वा चाग्याः पार्श्वद्वयेऽपि च ।

प्रतिमंचौ च तो कायौ गोपृष्ठा स्थितये मदा ॥

प्रविशतां परिज्ञानार्थम् ॥ छ ॥

अंतरमाणी¹ हर्म्यं चेति ॥ [२.३.२७]

शाला-यापी-सीमागृहप्रतिमचारुद्वप्रदेशे... ..⁴² मंतरमित्युच्यते । तत्र

आणी इत्याणिद्वय सोपानमार्गद्वारद्वयमित्यर्थः । शेषप्रदेशद्वये हर्म्यं रक्षकशयनासनाथं
धवलगृहम् ।

द्वितीयतलविधिमाह ।*

समुच्छ्रयादर्द्धतले स्थूणा⁴³ बंधश्चेति ॥ [२.३.२८]

समुच्छ्रयात् पंचदशतस्तादर्द्धं सार्द्धसप्ततस्त. समुच्छ्रयः । उच्छ्रयापेक्षयाऽर्द्धत-
लमुच्यते । क्षेत्रं त्वादितलसमानम् । स्थूणाबंधश्चात्र स्थूणाः क्षुद्रस्तभा आदितलस्योपरि
स्थूणा.....⁴⁴ त्वासं कृत्वा, बंधो द्वितीयतलमधः । स्तभतुलादिभिः कार्यं इति वाक्यशेषः ॥ छ ॥

अर्द्धवास्तुकमुत्तमागारं त्रिभागान्तरं वेति ॥ [२.३.२९]

.....⁴⁵ णवास्तुतश्च भूतल चार्द्धप्रमाण.....⁴⁶ तीयतलमित्यर्थः । उत्तमागारं
च घंटाकलशादिरचनया, त्रिभागांतरं वा द्वितीयतलात्तृतीयतलं त्रिभा.....⁴⁷
कर्त्तव्यमित्यर्थं ॥ छ ॥

इष्टकावचंङ्गपार्श्वं वामतः प्रदक्षिणसोपानमिति ॥ [२.३.३०]

इष्टकावचंङ्गपार्श्वमिति काष्ठ⁴⁸ निपेभार्थं वामत इति द्वारनिर्गमे भागे ।

प्रदक्षिणसोपानमिति । पश्चिममेंढकभित्तेरारभ्य पश्चि.....⁴⁹ मेंढकभित्तिलग्नानि द्वारं
यावत्सोपानकानि धीयत इत्यर्थं ॥ छ ॥

गूढभित्तिसोपानमितरतः⁵⁰ [16A] द्विहस्तं तोरणशिरः । त्रिपंचभा-
गिकौ द्वौ कपाटयोगौ, द्वौ परिघाविति ॥ [२.३.३१]

दक्षिणतोऽभ्यन्तरभागे गूढमेंढक.....⁵¹ कभित्तौ सोपानं कार्यम् । गूढप्रवेशनिर्ग-

मार्थम् । द्विहस्तं तोरणशिर इति । उत्तरदेहल्या द्विहस्तं क्षुपिर मुक्त्वा.....⁵² कर्तोरणं
विधातव्यम् । वातप्रवेशनार्थं शरमोक्षार्थं च । त्रिपंचभागिकौ द्वौ कपाटयोगाविति ।

पंचधा वि.....⁵³ अत्रर्द्धिधैत्रैक पंचभाग परित्यज्य मध्यमाख्य पंचमागा अंतरगयोः
कपाटयोगयोस्तौ त्रिपंच[भागिकौ द्वौ कपाट]योगो. . . . पंचमयोश्च पंचमभागयोः

सधौ भ⁵⁴ वत इत्यर्थः । कपाटयोगद्वयग्रहणं द्विर्बद्धं सुगन्धं भवतीति । द्वौ परिघौ प्रत्ये-
कमित्यर्थः । समतलं कपाटोपघातकं हन्तीति परिघा..... कपाटयोर्मध्ये त्रिभागपार्श्वे
अभ्यन्तरतः स.....⁵⁵ भवत । द्वितीयस्यापि तथैव ॥ छ ॥

† 'सपाद्दंडादिप्रमाणो' पाठान्तरम् । These words are written in the upper
margin of the leaf. † SJ अंतरामणि, G अंतरम् आणि । ‡ SJG आर्थे ।
३ SJ वच्य । ४ Svi द्वौ द्वौ । ५ SJG वा° । ६ SJG द्वौ द्वौ ।

अरक्षिरिंद्रकीलक इति ॥ [२.३.३२]

चतुर्भुजात्म्यगुणे लौहः कपाटयुगसंयिमाकम्पाधोदेहलीविररं प्रविशति कीलस्तस्मिन्
इक्षिता किलंब्रो वद इं^(१)द्रकील इत्युच्यते । ऊर्ध्वभागेऽपीप्यते, मस्तककीलाख्यः ॥ छ ॥

पंचहस्तमणिद्वारमिति ॥ [२.३.३३]

कपाटयोगयोरेकैकनामरूपाटे पंचहस्तोत्सेधं आणिद्वारं शुद्धद्वारमित्यर्थः ।
.....^(१)तेऽपि द्वारे प्रवेशनिर्गमार्थं अत्रापि कपाटागलादिर्न चार्थप्राप्तं कपाटानां च लोह-
कंटकचित्तन्मर्पापन्नम्, दुर्गविधानप्रस्तावात् ॥ छ ॥

चत्वारो हस्तिपरिघा इति ॥ [२.३.३४]

कपाटक्षार्थं.....^(१)हस्तिनामसाप्याश्चत्वारः परिघाः हस्तिनिवारणार्थं हस्ति-

परिघाः ॥ छ ॥

निवेशार्द्धं हस्तिनखंमिति ॥ [२.३.३५]

निवेशः प्रतोल्याः पंचदडादिस्तद्वै सार्द्धदंबद्वयादि हस्तिनखं देहलीतो.....^(१)

[16B] कारेण क्रमाजिज्ञं शिथामयम् ॥ छ ॥

मुखसमः संक्रमः संहार्यो भूमिमयो वा निरुदक इति ॥ [२.३.३६]

मुखं द्वारशुपिरं तत्समः परिखासु संक्रमो मार्ग इत्यर्थः । अधिकृत्य प्रयोजनाभा-
वात् ।.....^(१)रूपा मुखे माति तावतामेव परिखासु संक्रमणं युक्तम् । स च संहार्यः काष्ठ-
यंत्रादिना सोदके खातप्रदेशे, भूमिमयो वा निरुदके । तावती भूमिमपहाय खातव्यमित्यर्थः ।
प्रतोली.....^(१)शेषमाह ।*

प्राकारसमं मुखमवस्थाप्य त्रिभागगोधामुखं गोपुरं कारयेदिति ॥

[२.३.३७]

मुखमादितलादधःशुपिरं तत्र द्वादशहस्ते प्राकारे पंचदशहस्तं पंचदशहस्तस्तलो-
त्सेध' इति व^(१)चनात् । अत्र गोपुरे प्राकारसममेव मुखं कर्तव्यम् । द्वादशहस्ते प्राकारे
द्वादशहस्त एव मंडकः । दशहस्ताः स्तभाः हस्तद्वयं च स्तंभोर्ध्वपरिकरस्य । एवं सपरिकरः
स्तंभोऽपि द्वादशहस्त.....^(१) एव प्रतोलीतखिहस्ताङ्गनोष्ट्रयमित्येको विशेषः । त्रिभा-
गगोधामुखमिति त्रिभाग क्षेत्रस्य पंचदडा...मप्रतोधि.....मुखाकारो मंडकप्राकार एव
.....^(१)यो योधाना युद्धसौका(क)र्षार्थं द्वारक्षान्तिशायार्थं च । प्रायो विवीताभि-
मुख गगामेवत द्वारमिति गोपुरं.....टक्रयो श्रृगण्टकाकारेण वि.....^(१) तयोगोधामु-
खकारं द्वार भवति तत् कारयेत् । शेषं प्रतोलीतगगानम् ।

१ SJG क dropped. २ SJG °मनि°, S.l. °मनि°. ३ SJ °सार्थ. ४

SJG °नखः । † SJG read this Sutra with the following मुखसम etc.

५ SJG संक्रमोऽसंहार्यो वा भूमि etc. ६ J suggests to read त्रिभागमधोमुखं
for गोधामुखं and translate "Gopura is to be in three parts and with
its entrances below."

पु^० [17A] पुष्करिणीद्वारमाह ।*

प्राकारमध्ये वार्धां कृत्वा पुष्करिणीद्वारम् ॥ [२.३.३८]

प्राकारयोर्मेंदकयोर्मध्ये यच्छुपिर तत्सम.....फलकास्तारो भूमिकाबंधो.....^०
युद्धसौका(क)र्याथमनेनैव विशेषेण प्रतोत्येव पुष्करणीद्वारमित्युच्यते । चतुरस्रा वापीत्यु-
च्यते.....चतुरस्रा तु.....णीत्येकोऽर्थः ।

कुमारीपुरमाह ।*

चतुः^० शालमध्यर्द्धविभृतांतरं साणिकं^१ कुमारीपुरमिति ॥ [२.३.३९]

चतस्रश्चतुर्दिश शाला एव कार्याः । न सीमागृहव्यपदेशः । प्रतोत्यपेक्षया अन्त-
रमर्द्धेनाधिक वापीस्थाने विधेयम्, प्रतिमचरु^०पनीय तत्क्षेत्रमपि वापीमध्ये प्रक्षिप्यै-
वमर्द्धेनाधिकमंतरं भवति । तच्च साणिकं आणियुक्तं तुलाफलकातरे द्विद्रुक्तं युद्धसौक-
र्याथं कुमारीपुरमिति सर्वतः बुद्ध्यमुक्त.....^०न शेषप्रतोलीसमानमिति ।

मुडकाद्वारमाह ।*

मुंडहर्म्यद्वितलं मुंडकद्वारमिति ॥ [२.३.४०]

मुंडेनोत्तमागाराभावात् । हर्म्यद्वितलेन युक्तं प्रतोलीद्वारमिति मुंडकद्वारम् ।
यथा.....^०रहितो मुड इत्युच्यते । तथा द्वारमप्युत्तरागाररहितमिति ।

पंचद्वारभेदानभिधाय सर्वापवादमाह ।*

भूमिद्रव्यवशेन वा निवेशयेदिति[†] ॥ [२.३.४१]

भूमे समत्व विपमत्व च.....^०[17B] निम्नता च दुर्गा भूमिस्तादैक्यैव परिखया
पर्याप्तमप्य समा तदा पंच सप्त वा परिखा कारयेदिति मानवा ।^० यदि द्रव्यं काष्ठहिरण्या-
पथिकं तदा उक्तादविका अपि विशेषात् । न्यूनं द्रव्यं न्यूना इति । निवेशयेद्दुर्गमिति[‡]
वाक्यशेष ॥ छ ॥

प्राकाराचारूढयोधरणोपकरणस्थानार्थ..... ।*

[त्रिभां]^० गाधिकायार्मां भांडवाहिनीः कुल्याः कारयेदिति ॥ [२.३.४२]

यदि दशहस्तो विष्कमस्तदा पंचदशहस्त आयाम इत्यादि । भांडं रणोपकरणं
तद्वदति चाविच्छिन्नतया निर्व्यूढेऽन्यदाधेयमिति...^० कुल्यास्तु जलमविच्छिन्नं तया[‡]
भाडमिति । कुल्याव्यपदेशो भाडशालानाम्, ताक्षानुप्राकारमतः कारयेत् ।

यद्वदति तास्तदिदानीं भाडमाह* ।

१ SJG कृत्वा वार्धां । २ S पुष्करिणीं द्वार, SvI °णोद्वार, J reads पुष्करिणीं,
but reads द्वारं with the following sūtra चतु शालमध्यर्धान्तराणिक, and says
it should be read as सद्धार चतु शालमध्यर्धान्तराणिक । ३ SJ °धान्तराणिक° SvI
°धोपवृत्तान्तराणिक, G °धान्तराणिक । ४ SJG हर्म्यं द्वितल, SvI हर्म्यद्वितल ।
† SJ read this Sūtra with the following SJG निवेशयेद् dropped
‡ A part of the उत्यानिका is lost But SJG read the Sūtra with
त्रिभागा°, so does the commentary. ६ SJ यामा ।

तासु पापाण्युद्दालाः कुठारीकांडक[ल्पनाः] ।^{१०}

मुपुंढीमुद्गरा दंडाश्चक्रयंत्रशतघ्नयः ॥

कार्याः कर्मरिकाशूलोवेधनाग्राश्च वेणवः ।

उष्ट्रग्रीव्यर्त्तिनयोगाः कुप्यकल्पे च यो विधिः^{११} ॥ [२.३.४३]

- १ तासु कुप्यासु पापाणा एसायनादिकेष.....^{१०}“अः खननयुद्धार्याः, कुठार्य-
स्त्रेदनयुद्धार्याः, कांडकल्पनाः शरास्कारोपकारणानि । मुपुंढ्योः गदादि..... । मुद्गरा
रजकमुद्गराकाराः प्रहरणविशेषाः, दंडा लोटदारुमया... [चक्रा]^{११}णि हस्तयंत्रक्षेप्याणि,
यंत्राणि जामदग्न्यसर्वतोभद्रवहुमुखादीनि, वाणपापाणादि.....चिताशतं हंतीति.....
कर्मरिका इत्यपस्कारवटिताः, शूलोवेधनाग्राश्चक्राकार्याः, वेणव उष्ट्रग्रीवाकार...
२ दुर्गलंभे.....^{१२}“जेयंत्रैस्तैलादिकानि यैः क्षिप्यते । कुप्यकल्पे च कुप्याना कल्पना...
.....[इति सुग्धविलासाद्भयोग्धमविरचित]^{१३}[18A]नीतिनिर्णयमित्ति-
धानायां कौटलीय-राजसिद्धान्तटीकायामध्यक्षप्रचारे तृतीयोऽध्यायः ॥

[अथ दुर्गनिवेशनामा चतुर्थोऽध्यायः ।]

.....^{१४}विधीयत इति सूत्रार्थः । संभस्तु विहितमपि दुर्गनिविष्टमनुयोग-

- ३^{१५}“नामा कश्चिद्देवविशेष इति प्रतिकूलत्वात्सर्वदेवैर्विजित्योत्तानः पातितस्तस्य.....
दग्ने ब्रह्मा स्थितः । देवो.....^{१६}“दग्मनउष्टम्य स्थितः । स तत्रस्थः पुज्यते । तस्य मर्मसि-
वंसादि परिलम्ब्य निवेशः क्रियमाणः । प्रशातो भवतीति । वास्तुविभागः कर्तव्य इति शेषः ।
त्रयः प्राचीना राजमार्गा^{१७}“र्वाभिसुग्धमचतीति । त्रय उदीचीना उदरमुखाः प्रागु-
दमग्रहणं मगल्यार्थम् । ते चैकाशीति पदे नवनवकविभक्ते वास्तुनि द्रष्टव्याः । वास्तुहृदया-
४ दुस्तरे नवमने यथोक्त.....^{१८}“पुरविधानमिति वचनसामर्थ्यात् । नक्षेकार्शाति पदं विहाय
नवभागसंभवः । तथा चोक्तम् ।

“दश पूर्णायता वंशा दश चैवोत्तरायताः ।

नवभागकृता शेषाः पदानां नव.....^{१९} ॥

दश पूर्णामुखान्यनुवशे सूत्राणि प्रसार्य दशोदरमुखानीति । चतुरस्रपादानां नवनवका

- ५ भवन्ति । नवके नवके मध्यमे पदे मर्मदिग्मूर्च्छ्यानिनः.....^{२०}“[१]जमार्गास्तथैव त्रय
उदीचीनास्ते च महामर्मरूपा वशाः । तथा चोक्तम् ।

वंशमेरुहृदयं नवमर्मं चतुःशिरम् ।

उत्तानसंस्थितं विद्धि पुरप वास्तुक ॥^{२१}[18B]

[इतोऽग्रे मूलादर्शखटितः ।]

*

१ SJG दुष्टरजुदाती । २ SG मुसुण्ड S1 । मुसुण्डी । J मुसुण्डी । ३ SJG
दुष्टरजक । ४ SJG का । ५ G शुक्ल । ६ SJG भास्योऽसिद्धयोगी । ७ S, J, L
योऽवधिः ।

कौटलीयमर्थशास्त्रम् ।

*

विनयाधिकारिकम् - प्रथमाधिकरणम् ।

[प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः ।]

*

ॐ नमश्शुक्र-वृहस्पतिभ्याम् ।

पृथिव्या लामे पालने च यावन्त्यर्थशास्त्राणि पूर्वाचार्यैः प्रस्थापितानि प्रायशस्तानि संहृत्यैकमिदमर्थशास्त्रं कृतम् । तस्यायं प्रकरणाधिकरण-समुद्देशः-

विद्यासमुद्देशः ॥^१ वृद्धसंयोगः ॥^२ इन्द्रियजयः ॥^३ अमात्योत्पत्तिः ॥^४ मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः ॥^५ उपधाभिदशौचाशौचज्ञानममात्यानाम् ॥^६ गूढपुरुषोत्पत्तिः ॥^७ गूढपुरुषप्रणिधिः ॥^८ स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम् ॥^९ परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः ॥^{१०} मन्त्राधिकारः ॥^{११} दूतप्रणिधिः ॥^{१२} राजपुत्ररक्षणम् ॥^{१३} अवरुद्धवृत्तम् ॥^{१४} अवरुद्धे वृत्तिः ॥^{१५} राजप्रणिधिः ॥^{१६} निशान्तप्रणिधिः ॥^{१७} आत्मरक्षितकम् ॥^{१८} इति विनयाधिकारिकं प्रथमाधिकरणम् ॥ [१ दि.]

जनपदविनिवेशः ॥^१ भूमिच्छिद्रापिधानम् ॥^२ दुर्गविधानम् ॥^३ दुर्ग-निवेशः ॥^४ सन्निधातृनिचयकर्म ॥^५ समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनम् ॥^६ अक्षपट-गोणनिकर्यधिकारः ॥^७ समुदयस्य युक्तापहृतस्य प्रत्यानयनम् ॥^८ उपयुक्तपरीक्षा ॥^९ शासनाधिकारः ॥^{१०} कोशप्रावेशः ॥^{११} रत्नपरीक्षा ॥^{१२} आकारक-भौतप्रवर्तनम् ॥^{१३} अक्षशाला ॥^{१४} सुवर्णाध्यक्षः ॥^{१५} विशिषा(खा)यां सौवर्णिकप्रचारः ॥^{१६} कोष्ठागाराध्यक्षः ॥^{१७} पण्याध्यक्षः ॥^{१८} कुप्याध्यक्षः ॥^{१९} आयु-धागाराध्यक्षः ॥^{२०} तुलामानपौतवम् ॥^{२१} देशकालमानम् ॥^{२२} शुल्काध्यक्षः ॥^{२३} ...ध्यवहारः ॥^{२४} सीमाध्यक्षः ॥^{२५} ... ॥^{२६} सुराध्यक्षः ॥^{२७} सूनाध्यक्षः ॥^{२८} शणिकाध्यक्षः ॥^{२९} ना[भ्यध्यक्षः ॥^{३०} गोऽध्यक्षः ॥^{३१} अश्वध्यक्षः ॥^{३२} हस्त्यध्यक्षः ।]^{३३} [२ प्र. रथाध्यक्षः ॥^{३४} पत्न्यध्यक्षः ॥^{३५} सेनापतिप्रचारः ॥^{३६}

१-१ मूलादर्शोत्थायं पत्रमनुपलभ्यम् । अत एतद्द्विदशान्तर्गतः प्रथमाधिकरणप्रकरणसमुद्देश-परिशापकः समग्रोऽपि स्थपाठः सुदितपुस्तकादशात् समुद्धृतोऽत्र ।

१ मूलादर्शं यत्र यत्र पत्राणां स्थितिदर्श्यापोमागगुदितः, तेन च दे दे शब्दा वर्गा वा विगटां से खर्वेऽत्र पनुष्धेणकोष्ठान्तर्गताः सुदिताः स्याः ।

1 BJO *विद्यप्रविधानम् । 2 svl, G विनिवेश- । 3 s *वृषेव*, svl *भूमिषेव* । 4 s शास* । 5 BJO पट्टे, svl *पाले । 6 svl *गन* । 7 BJO *वसाधि* । 8 BJO कोशप्रवेशरत्न* । 9 BJO *शालायां सुवर्णाध्यक्षः । 10 BJO सूनाध्यक्षः । 11 BJO सीमाध्य* ।

सदि० शेट० शर्व० 1

मुद्राऽ[ध्यक्षः ॥^{१७} विवीताध्यक्षः ॥^{१८} समाहृतप्रचारः ॥^{१९} गृहप]तिकवैदेश-
कतापसच्यञ्जनाप्रणिधयः ॥^{२०} नागरिकंप्रणि [धिः ॥^{२१} इति]अध्यक्षप्रचारो
द्विती[यमधिकरणम् ॥]

व्यवहारस्थापना ॥^१ विवादपदनिबंधः ॥^२ विवाहसंयुक्तम् ॥^३ दायवि-
भागः ॥^४ वास्तुकम् ॥^५ समयस्थानपाकर्म ॥^६ ऋणादानम् ॥^७ औपनिधिकम् ॥^८
दासकर्मकरकल्पः ॥^९ सम्भूयःसमुत्थापनम् ॥^{१०} विक्रीतक्रीतानुशयः ॥^{११}
दत्तस्थानपाकर्म ॥^{१२} अस्वामिविक्रयः स्वस्वामिसम्बन्धः ॥^{१३} साहसम् ॥^{१४}
वाक्पारुष्यम् ॥^{१५} दण्डपारुष्यम् ॥^{१६} द्यूतसमाह्वयम् ॥^{१७} प्रकीर्णकमिति ॥^{१८}
धर्मस्थीयं तृतीयमधिकरणम् ॥ छ ॥

कारुकरक्षणम् ॥^१ वैदेहकरक्षणम् ॥^२ उपनिपातप्रतीकारः ॥^३ गू[रुः २ द्वि.]
ढाजीविनां रक्षा ॥^४ सिद्धव्यञ्जनेर्माणवर्कप्रकाशनम् ॥^५ शंकारूपकर्माभिग्रहः ॥^६
आशुमृतकपरीक्षा ॥^७ वाक्यकर्मानुयोगः ॥^८ सर्वाधिकरणरक्षणम् ॥^९ एकांग-
घनिक(क्त)र्थः ॥^{१०} शुद्धश्चित्रश्च दंडकल्पः ॥^{११} कन्याप्रकर्म ॥^{१२} अतिचारदंडा
इति ॥^{१३} कण्टकशोधनं चतुर्थमधिकरणम् ॥ छ ॥

दंडंकार्मिकम् ॥^१ कोशाभिसंह[र]णम् ॥^२ भृ[त्यभरणीयम् ॥^३ अनु-
जीविधृत्तम् ॥^४ संमयाचारिकम् ॥^५ राज्यप्रतिसंधानम् ॥^६ एकैश्वर्यम् ॥^७ इति योग-
वृत्तं पञ्चममधिकरणम् ॥ छ]

प्रकृतिसम्पदम् ॥^१ समर्था(व्या?)यामिकम् ॥^२ इति मण्डलयोनिः षष्-
मधिकरणम् ॥ छ ॥

पाहुण्यसमुद्देशः ॥^१ क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयः ॥^२ संश्रयवृत्तिः ॥^३ समज्या-
र्यसां गुणाभिनिवेशः ॥^४ हीनसंधयः ॥^५ विगृह्यासनम् ॥^६ संधायासनम् ॥^७
विगृह्य यानम् ॥^८ संधाय यानम् ॥^९ सम्भूय प्रयाणम् ॥^{१०} यातव्यामित्रयोर-
भिग्रहचिन्ता ॥^{११} क्षयलोभविरागहेतवः ॥^{१२} प्रकृतीनां सामवायिकविप[रि-
मर्शः ॥^{१३} संहितप्रयाणिकम् ॥^{१४} परिपणितापरिप] [२ प्र.] णितापसृताश्च
॥^{१५} संधयः ॥^{१६} संधायप्रयाणकर्म ॥^{१७} द्वैधीसंभाविकास्संधिविक्रमाः ॥^{१८} यातव्य-

तंत्रोयुक्तयः ॥^१ तंत्रयुक्तमिति^२ पञ्चदशमधिकरणम् ॥ १५ ॥

इति शास्त्रसमुद्देशः ॥ [४ दि.] पञ्चदशाधिकरणानि ॥^३ सासी(शी)तिप्र-
करणशतम् ॥^४ सपञ्चाशदध्यायर्शातम् ॥^५ षट् श्लोकसहस्राणीति ॥^६

सुखग्रहणविज्ञेयं तत्त्वार्थपदनिश्चितम् ।
कौटल्येन कृतं शास्त्रं विमुक्तग्रंथविस्तरम् ॥

इति "विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे" प्रथमोऽध्यायः ॥ छ ॥
प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः ॥

*

[आन्वीक्षिकीस्थापना ।]

राजवृत्तिः^१ । आन्वीक्षिकी^२ त्रयी^{३*} वार्ता^४ दण्डनीतिश्चेति विद्याः^५ ।

"त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति मानवाः" । त्रयीविशेषो^६ ह्यान्वीक्षिकी[ति ।

वा]र्ता दण्डनीतिश्चेति वार्हस्पत्याः । संवरणमात्रं हि [५ प्र.] त्रयी लोक-
यात्राविद इति । दण्डनीतिरेका विद्येत्यौशनसाः^७ । तस्यां [हि सर्वं]^८ "विद्यारम्भाः

[टिप्पनकानि]

१ राजवृत्तिरिति = अयमधिकारः । आत्मसंपहृणैराभिगामिकगुणैश्च जनरंजनाद्वाजा । तस्य
वृत्तिरमुष्टानं अधिकृतं ... राजवृत्तिरिति प्रधान ... ।

२ प्रत्यक्षपरोक्षाम्ब्यानीक्षितस्वानु पश्चादीक्षणमन्वीक्षा । तद्यथाज्ञानं तदप्यथोक्तं यस्याः सा
आन्वीक्षिकी न्यायविद्या ।

३* अत्रस्था टिप्पनी विनया । एवं अत्रेऽपि यत्र यत्र टिप्पन्य विनया शास्त्रास्तत्र तत्र एवाप्यं
विद्वन्मङ्गितं श्रेयम् ।

४ वार्तेति वृत्तिरेव वार्ता । जगद्वृत्तिहेतुत्वाद् हृष्यादिषा ।

५ दण्डनीतिरिति दण्डो यथादिकस्तस्य नीतिः प्रणयनं दण्डनीतिः ।

६ विद्यते चतुर्विधः पुरुषार्थो ... यथाभिला विद्या राजविद्याः । राजवृत्तिः राजविद्या पादः ।

७ मनोः शिष्याः ।

८ स्वमते हेतुवचनमिदम् । आन्वीक्षिकी तर्कः स च अत्यनुगतो न्यायविद्या... ।

९ लोकव्यवहारविदो राज्ञः ।

१० शुक्रशिष्याः ।

११ सर्वा विद्याः = सर्वे भारंभा मात्स्यन्यायाभावे प्रारंभानां प्रवृत्तेनात् ।

१ ६५० तन्त्रयु^१ । २ ६५० इति तन्त्रयुक्तिः पद्य^२ । ३ ६५१ ०ति^३ । ४ ६५० सपञ्चाशदध्यायशतं ॥
सासीतिप्रकरणशतं ॥ ५ ६५० मुद्रितपुस्तकेषु 'कौटिल्येन' इति पाठः पठ्यते । ६ ६५० इति कौटि-
लीयेऽर्थशास्त्रे । ७ ६५० प्रथमाधिकरणे । ८ ६५ राजवृत्तिः प्रथमो^४ ; ९ प्रथमोऽध्यायः राजवृत्तिः ।
१० ६५ सर्वत्र 'आन्वीक्षिकी' इति पठ्यते ।

प्रतिबद्धा इति ॥ चतस्र एव विद्या इति कौटल्यः* । तान्भिर्धर्मायौ
यद्विद्यांचद्विद्यानां विद्यात्वम् ।

साह्वयं^१ योगो^२ लोकायतं^३ च आन्वीक्षिकी । धर्माधर्मौ^४ त्रय्याम् ।
अर्थानर्थौ^५ वार्तायाम् । नयार्पणयौ^६ दण्डनीत्याम् । बलाबले चैतासा हेतुभिर-
न्वीक्षमाणां लोकस्योपकरोति । व्यसनेभ्युदये च बुद्धिमवस्थापयति । प्रज्ञा-
वाक्यक्रियावैशारद्यं च करोति ।

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्म^७ ५ द्वि ॥ १ ॥ १ ॥

आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः ॥

इति विद्यासमुद्देशे आन्वीक्षिकीस्थापनां ॥ छ ॥

*

[त्रयीस्थापना ।]

सामऋक्^१ यजुर्वेदास्त्रयस्त्रयी । अधर्ववेदेतिहासवेदौ^२ च वेदाः ।

१ एव शब्दोऽवधारणे । यस्माद्भिधानस्वरूपोपकारकफलादि सर्वाभिप्रायसाध्यत एव ।
२ *

३ अभिधानतो भेद दर्शयन्नाह । तामिरिति ।

४ विद्यादिति = विचारस्यैव । जानीयात् । लभेत । सत्तापादनेन विद्यमानो कुर्यादित्यासा
विद्यात्वम् । अनेन भिन्नाभिधानता । विद निवारणे विद ज्ञाने विद् लभे विद सत्तापामिति
षानुचतुष्टयोत्पादनाभिधानत्वात् ।

५ स्वरूपभेद दर्शयन्नाह साध्यमिति । पचविंशतितत्त्वानां सव्ययान सत्या । तामधिकृत्य
कृत सौख्यं ।

६ योगो मोक्षेण सह सयोगकृद् । स च पटन ।

प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामोऽथ धारणा ।

तर्कश्चैव समाधिश्च पटनो योग उच्यते ॥

स च न्यायवैशिष्टिकाश्लोक्त ।

७ लोकायत बृहस्पतिप्रणीत मात्तिकशास्त्रम् । तच्च पूर्वपदाविभागेनावस्थितम् ।

८ सवरणमात्रमेव फल नान्यदिति । तथा च वक्ष्यति । धर्मरविरुपाशुद्रकमुजेतेति ।

९ शुक्तिभिः ।

१० उपकारांतर दर्शयन्नाह व्यसने इति ।

११ भस्पायमार्ते श्लोकमाह ।

१२ बार्हस्पतैराक्षिषायाच्छ्रय्या स्थापनामाह । स्वरूपतत्त्वावत् । सामेत्यादि ।

१३ दृष्टादृष्टमर्थं वेदयतीति सहजगालातया सति वैपुल्यारसामवेदस्य प्रथममुपन्यासः ।
उदनतरं पाठसौंदर्यादभ्येदस्य ।

१४ प्रत्येक वेदग्रहणमप्रतिदस्य वेदावस्य स्थापनार्थम् ।

1 B षपा(दा) svl °बद्धा । 2 B G यत्सा वीक्षिकी । 3 S नयानयो svl °नयापनं,
Jpl नयापनयो । 4 svl °ह्यं । 5 G °माणा वीक्षिकीनेह । 6 G पुत्रके सर्वं सुष्ठिकाया आदौ
'इति कौटिलीयार्थगात्रे' एते शब्दा सुदिता उपलभ्यन्ते । 7 B 'प्रथमेऽधिकरणे विद्यासमुद्देशे
अन्वीक्षिकीस्थापना द्वितीयोऽध्याय । 8 S अर्धी । 9 J स्थापना नाम । 10 B G सामर्थ्यं ।

सि(शि)क्षा' कल्पौ व्याकरणं निरुक्तं छन्दोविचितिज्योतिषं' चांगानि । एष
त्रयीधर्मश्चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां च स्वधर्मस्थापनादौपकारिकः' ।

स्वधर्मो' ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं दा[प्र.]नं प्रतिग्रह-
श्चेति । क्षत्रियस्याध्ययनं' यजनं दानं शस्त्राजीवो भूतरक्षणं चेति' । वैश्य-
'स्याध्ययनं यजनं दानं कृषिपाशुपाल्ये वैणिज्या च । शूद्रस्य' द्विजातिशुभ्रूपा'
वार्ता कारुकुशीलवकर्म च ।

गृहस्यस्य स्वधर्माजीवस्तुल्यैरसमानगोत्राभिर्वेवांछं ऋतुगामित्वं
'देवपित्रतिथिपूजाभृत्येषु त्यागः शेषभोजनं च ।

ब्रह्मचोरिणः स्वाध्यायोऽग्निकार्याभिपेकौ भैक्षप्रतित्वमाचार्ये प्राणां-
'तिकी वृत्तिः तदभावे गुरुमुते' सत्र[दि.]ह्यचारिणि वा ।

वानप्रस्थस्य ब्रह्मचर्यं भूमौ शय्या जटाजिनधारणमग्निहोत्राभिपेकौ
देवतापित्रतिथिपूजा वन्यश्वाहारः ।

परिम्राजकृत्यं' जितेन्द्रियत्वमनारम्भो निष्किंचनत्वं संगत्यागो भैक्ष-

प्रतमनेकत्रारण्ये च वासो' 'वाह्याभ्यन्तरं च शौचम् । 'सर्वेषामहिंसा सत्यं शौचमनसूयाऽऽनुशंस्ये' क्षमा च ।

स्वधर्मः स्वर्गायानन्त्यायै च । तस्यातिक्रमे 'लोकः संकरादुच्छिद्येत' ।

तस्मात्स्वधर्मं भूतानां राजा न व्यभिचारयेत् ।

स्वधर्मं संदधानो हि प्रेत्य चेह च नंदति ॥

व्यवस्थितार्थमर्यादः कृतवर्णाश्रमस्थितिः । [७ प्र.]

त्रय्याभिरक्षितो लोकः प्रसीदति न सीदति ॥

इति त्रिनवाधिकारि[के प्रथमेऽधिकरणे तृतीयोऽ] ध्यायः ॥ छ ॥

विद्यासमुद्देशे त्रयीस्थापना ।

*

[वार्तास्थापना दण्डनीतिस्थापना च]

'कृपिपाशुपाल्ये' 'वणिज्या'* च वार्ता । धान्यपशुहिरण्यकुप्यविष्टिप्रदानादौपकीरिका । तथा' स्वपक्षं' परपक्षं' च वशीकरोति' कोशदंडाभ्याम् ।

आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डः । तस्य नीतिर्दण्डनीतिः' । अलब्धलाभार्थं' लब्धपरिर्क्षिणी'* रक्षितविवर्धनी' * वृद्धस्य तीर्थे'

१ बाह्यमृजडादिभिः । आभ्यन्तरं भावशुद्ध्या सा च सकलसर्वहितानुष्ठानात् ।

२ ...साधारणधर्ममभिधातुमाह ।

३ मोक्षाय ।

४ चतुर्वर्णाश्रमः ।

५ दुर्भिक्षव्याधिमरकादिभिः ।

६ ... पापप्रविण ... तं परास्त्रभोकं शास्त्रमपि कृपिः ।

७ बालिहोप्रराजपुत्रपालकाप्यगौतमादिप्रोक्तं शास्त्रम्..... ।

८ *

९ धान्यं कृपिः पशून् पाशुपाल्यं हिरण्यकुप्ये वणिजा विष्टिं त्रितयमपि ददाति ।

१० वार्तया ।

११ तंत्रम् ।

१२ भाषापम् ।

१३ उपप्रदाननिप्रदादिना ।

१४ इदमेव शास्त्रम् ।

१५ अलब्धपर्योर्धर्माधैषोर्लाभार्थः ।

१६ *

१७ *

1 अज 'म' नास्ति । 2 अज अरज्यात्, अजि' ष्ये वासो । 3 अज आभ्यन्तरं; अजि' आभ्यन् । 4 अ 'शौच' इति शब्दोऽर्थात्साधारणशौचके निहितं, अजि' शौचं । 5 अज 'वर्तय' । 6 अज प्रत्यादि' । 7 अजि' तृतीय । 8 अज विद्यासमुद्देशे त्रयीस्थापना तृतीयोऽध्यायः । 9 अज 'मि' । 10 अजि' 'वचरि' । 11 अज 'रक्षणी' । 12 अज शौच्ये ।

प्रतिपादनी च । तस्यामांयत्ता लोकयोत्रो । तस्माल्लोकयोत्रोविधित्यमुद्यतदण्डः
 स्यात् । न 'ह्येवंविधं वशोपन [० दि] यनमस्ति भूतानां यथा दण्ड इत्याचार्याः ॥
 नेति कौटल्यः । तीक्ष्णदण्डो हि भूतानामुद्वेजनीयो भवति । मृदुदण्डः परि-
 भूयते । यथाहृदण्डः पूज्यते^१ । सुविज्ञातप्रणीतो हि दण्डः प्रजा धर्मार्थकामै-
 र्योजयति^२ । दुष्प्रणीतस्तु^३ कामक्रोधाभ्यामवज्ञानाद् वानप्रस्थपरिव्राजकानपि
 कोपयति किमंग पुनर्गृहस्थान् । अप्रणीतस्तु मात्स्यन्यायमुद्गावयति ।
 बलीयानबलं हि असते दण्डधराभावे । स च तेन गुप्तः प्रभवतीति^४ ॥

चतुर्वर्णाश्रमो लोको राज्ञा दण्डेन^५* पालितः ।

स्वधर्मकर्माभिरतो यतंते स्वेषु वर्त्मसु ॥

॥ इति विनयाधिकारिके चतुर्थोऽध्यायः ॥ विद्यासमुद्देशे
 धार्तास्थापना दण्डनीतिस्थापना च [८ प्र.] ॥ छ ॥

॥ विद्यासमुद्देशः समाप्तः ॥

*

[वृद्धसंयोगः]

तस्माद्दण्डमूलास्तिस्रो विद्याः । विनय [मूलो दण्डः प्राणभृतां] योग-
 क्षेमावहः । कृतकः स्वाभाविकश्च^६ विनयः । क्रिया^७ हि द्रव्यं^८ विनयति
 नाद्रव्यम्^९ । शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोहापोहतत्त्वाभिनिविष्टबुद्धिं विद्या^{१०}
 विनयति नेतरम् ।

विद्यानां तु यथांस्वमाचार्यप्रामाण्याद्दिनयो^{११} नियमश्च^{१२} ।

१ यथात् कृष्णादिव्याह नद्येवंविधमिति ।

२ लोकः ।

३ वृद्धिं याति ।

४ *

५ पूर्वकृतशुभकर्मणा ।

६ विद्यादण्डसंयोगोऽत्रोक्तः ।

७ द्रव्यं साहजविनयार्थमुक्तम् ।

८ द्रव्यं विनयतीत्यत्रैव नाद्रव्यं विनयतीति सिद्धे पुनर्कथनं द्रव्याद्रव्यपरिग्रहार्थम् ।

९ विद्याचतुष्टयम् ।

१० यो वरदा विद्याया उचितो..... नियमश्च । यदास्यन् ।

११ प्रश्रुत्यानविनयादिः ।

१२ ब्रह्मवर्षिकमन्त्रादिः ।

१ ६३० यत्रार्थानि^१ । २ ६३० 'भवति' निति । ३ ६३० पूज्य । ४ ६३० 'सु' नाति ।

५ ६३० 'नहन्ता' । ६ ६३० 'ते' दि । ७ ६३० 'न च' नति । ८ ६० वे'स्यु । ९ ६३ इति

विनयाधिकारिके प्रथमेऽध्यायने विद्यासमुद्देशे धार्तास्थापना दण्डनीतिस्थापना च चतुर्थोऽध्यायः ।

वृत्तचौलकर्मा^१ लिपिं संख्यां चोपयुञ्जीत ।

वृत्तोपनयनं स्वयीमान्वीक्षिकीं च सि(शि)ष्टेभ्यः^२ वार्तामध्यक्षेभ्यः^३ ।
दण्डनीतिं वक्तृप्रयोक्तृभ्यः^४ ।

ब्रह्मचर्यं^५ त्वापोडशाद्वर्पात् । अतो गोदानम्^६ । दारकर्म चाख्यं ।
नित्यश्च विद्यावृद्धसंयोगो विनयविद्वृद्धार्थं तन्मूलत्वाद्दिनयस्य ।

पूर्वमहर्षी^७ (दि.) गं हस्त्यश्वरथप्रहरणविद्यासु विनयं गच्छेत् । पश्चि-
ममितिहासं श्रवणेषु^८ । पुराणमिति वृत्तमाख्यायिकोदाहरणम्^९ । धर्मशास्त्र-
मर्थशास्त्रं चेतिहासः ।

शेषमहोरात्रभागमपूर्वग्रहणं गृहीतपरिचयं^{१०} च कुर्यात् । अगृहीता-
नामर्मीक्षणं^{११} श्रवणं च ।

श्रुताद्धि प्रज्ञोपजायते प्रज्ञया योगो^{१२} योगादात्मवत्तेति विद्यानां
सामर्थ्यम् ॥

विद्याविनीतो राजा^{१३} हि प्रजानां विनये रतः ।

अनन्यां^{१४} पृथिवीं^{१५} भुङ्क्ते सर्वभूतहिते रतः ॥ छ ॥

इति विनयाधिकारिके षष्ठमोऽध्यायः वृद्धसंयोगः ॥

*

१ गर्भपंचमवर्षे वृत्तं चौलकर्म यस्य ।

२ प्रथ्युपयोगार्थं गुरोः समीपे नयनं उपनयनं तत्र ग्राहणस्य गभोष्टमवर्षे क्षत्रियस्यै-
कादशवर्षे ।

३ अस्पृष्टाक्षरेणं टिप्पनी ।

४ ... पण्याध्यक्षादिभ्यः ।

५ कर्मप्रधानत्वात् वार्तायाः ।

६ विद्याविभनप्रतिषेधार्थम् ।

७ मंत्रपूर्वकं समावर्तनाख्यं कर्म । मुंढनमित्यन्ये ।

८ भोजनकालात् प्राक् ।

९ तद्विद्यावृद्धसंयोगात् ।

१० इति एवं ह स्फुटं जातं यभूत् भुवनकोशादिकम् ।

११ इति राज्ञो वृत्तं नयानयाभ्यां संपत्तिविपत्तिप्रदर्शनार्थं भारतरामायणादि ।

१२ असंभूतकथावाक्यमुक्तप्रत्युत्तराम्बिवत् । निदर्शनार्थमन्येषामुदाहरणमिच्छते । यथा
तंत्रपंचकादि ।

१३ अभ्यासः ।

१४ मनोभारितानामर्थानाम् ।

१५ आत्मसंपन्नौ रिति शेषः ।

१६ कुमारस्य भाविराजत्वं द्रष्टव्यम् ।

१७ अन्यदुपतिरहितात् ।

१८ प्रमाणतः फलतश्च ।

1 BJ चापोड^०; G च आ पोड^० । 2 BG च । अख्य । 3 BJC विनयवृद्धार्थम् । 4 BJC "बु"
नास्ति । 5 BJC चेसीतिहासः । 6 BJC "नामामी" । 7 BJC इष्यश्रवणं । 8 G प्रज्ञया ।
9 JCI योगादात्मविद्यासामर्थ्यम् । 10 BJC विद्यासाम^० । 11 BJC प्रथमेऽधिकरणे वृद्धसंयोगः
पञ्चमोऽध्यायः । G प्रथमाधिकरणे पञ्चमोऽध्यायः वृद्धसंयोगः ।

[अरिपङ्कगत्यागः ।]

विद्याविनयः^{१ प्र.} हेतुरिन्द्रियजयः^१ कामक्रोधलोभमानमदहर्षत्यागा-
त्कार्यः । कर्णत्वगक्षिजिह्वाप्राणेन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेष्वविप्रतिपत्ति-
रिन्द्रियजयः । शास्त्रानुष्ठानं वा । कृत्स्नं हि शास्त्रमिदमिन्द्रियजयः ।

१ तद्विरुद्धवृत्तिरवस्थै(श्यै)न्द्रियश्चातुरंतोऽपि राजा सद्यो विनश्यति ।
यथा दाण्डक्यो^१ नाम भोजः^२ कामात् ब्राह्मणकन्यकाममिमन्यमानः सव-
न्धुराष्ट्रो विननाश । करालश्च वैदेहैः । कोपाज्जतमेजयो ब्राह्मणेषु विक्रांतः ।
तालजङ्घश्च भृगुषु । लोभादेलंश्चातुर्वर्ण्यमत्याहारी^{१ द्वि.} ज्यमाणः 'सौवीर-
श्चाजर्विदुः । मानाद्रावणः परदारानप्रयच्छन् दुर्योधनो राज्यादंशं च'^३ ।
११ मदाईम्भोज्यो भूताद्यमानी हैहयश्चार्युनः । हर्षाद्दितापिरगस्त्यमत्यासादयन्
वृष्णिसंघश्च द्वैपायनमिति ।

एते चान्ये च बहवः शत्रुपङ्कगमाश्रिताः ।

सर्वंधुराष्ट्रा राजानो विनेशुरजितेन्द्रियाः ॥

शत्रुपङ्कगमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेन्द्रियः ।

अम्बरीषश्च नाभागो^{१० प्र.} बुभु^{१० प्र.} जाते चिरं महीम् ॥ १

इति विनयाधिकारिके षष्ठोऽध्यायः ॥ छ ॥ इन्द्रियजयेऽरिपङ्कगत्यागः ॥

*

- १ इदंति प्रामुषंति प्रभुत्वेन स्वविदयान् ।
- २ अतुःसमुद्रागाव ... तापि ।
- ३ दंडकविपपाक्षेपां गुरुपाः । बृहद्वाभिधानः ।
- ४ भोजान्वयः ।
- ५ कामादिनि शेषः ।
- ६ कोपात् ।
- ७ इत्यायाः इत्यस्य वाऽपत्यं ऐल, गुरुताः ।
- ८ सर्वस्वमत्याजिदीपुं ।
- ९ सुवीराणां राजा ।
- १० अमपच्छिन्नि शेषः ।
- ११ नाभागदुष्टः ।

[इन्द्रियजयः ।]

तस्मादरिपदुर्गत्यागेनेन्द्रियजयं कुर्वीत । वृद्धसंयोगेन प्रज्ञाम् । चारेण चक्षुः^१ । उत्थानेन^२ * योगक्षेमसाधनम् । कार्यानुशासनेन स्वधर्मस्थापनम् । विनयं विद्योपदेशेन । लोकप्रियत्वमर्थसंयोगेन^३ * हितेन वृत्तिः^४ ।

एवं वश्येन्द्रियः परस्त्रीद्रव्यहिंसाश्च वर्जयेत् । [१० दि.] 'स्वप्नं' लौत्यम-
नृतमुद्धतवैपमनर्घ्यं संयोगेन धर्मसंयुक्तमनर्थसंयुक्तं च व्यवहारम् ।

धर्मार्थाविरोधेन कामं सेव(वे)त न 'निःसुखः स्यात् । समं वा त्रिव-
र्गमन्योन्यानुवृद्धं' परस्परस्यानुपधातकं^५ * एको ह्यत्यासेवितो धर्मार्थकामा-
नामात्मानमितरो च पीडयति । अर्थमूलौ हि धर्मकामाविति ।

मर्यादां^६ स्थापयेत् आचार्यानामात्यान्वा । य एनमपायस्थानेभ्यो वार-
येयुः । छाद्यानां लिकाप्रतोदेन वाहनमिव^७ रहसि प्रमाद्यन्तमभितुदेयुः ॥

सहायसाध्यं राजत्वं चक्रमेकं न वर्तते ।

कुर्वीत सचिवांस्तस्मात्तेषां च शृणुयान्मतम् ॥

* इति विनयाधिकारिके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ इन्द्रियजयः^८ ॥

*

१ चक्षुरिन्द्रियकार्यम् ।

२ *

३ वर्णाधमाणामनुष्ठानानि तेषां शासनेन शिक्षणेन वृद्धेन वा ।

४ *

५ कुर्वीतिति सर्वत्र योजयते ।

६ निर्दिष्टनिशात्रिभागादन्यत्रालस्यनिरासार्थम् ।

७ घृणष्टगवाध्नीपानादिभ्यसनकारकैः संयोगं वर्जयेत् ।

८ यत्र प्रोचनः श्रोत्रियो * पाकपराजितोप्यारमहननं करोति ।

९ मायायोगविश्यावपराजितोऽपि कोपान्मंत्रतंत्रादिभिरपकरोति ।

१० प्रतिषेधद्वयेनेत्युक्तम् । यदन्वसुखः स्यादिति ।

११ अन्यो द्वावेकं वा स्वोपायाऽनुब्रूयति ।

१२ *

१३ एतन् मर्यादां कुर्वीदित्यन्वयः ।

१४ राज्यचक्रम् ।

1 BJO 'चित्तम्' । 2 S 'सत्प्रलौ' । 3 BJO 'वेपल्वन' । 4 BJO 'मनर्वसं' ; 8V1 'मानर्व्यं' ;
5 BJO संयोगं च । अर्थमः । 6 J चानर्थ' । 7 BJO बन्धम् । 8 BJO 'परस्परस्यानुपधातकं'
कश्चि । 9 BJO अर्थ एव प्रपानः इति कौटिल्यः । अर्थमूलौ हि धर्मकामाविति । 10 S नादिक्य ।
11 BJO 'वेन वा रहसि' । 12 S इन्द्रियजये राजर्षीहृत्तं सप्तमोऽध्यायः ; J प्रथमेऽधिकरणे इन्द्रिय-
जये' ; G प्रथमाधिकरणे सप्तमोऽध्यायः इन्द्रिय' ।

[अमात्योत्पत्तिः ।]

सहाध्यायिनोऽमात्यान् कुर्वीत दृष्टशौचसामर्थ्यत्वात् इति भारद्वाजः ।
ते ह्यस्य विश्वास्याः भवन्तीति ॥

ने] [११५] इति विशालाक्षः । सहक्रीडितत्वात् परिभवन्त्येनम् । ये
ह्यस्य गुह्यसधर्माणस्तानमात्यान् कुर्वीत । समानशीलव्यसनत्वात् । ते ह्यस्य
मर्मज्ञभयान्नापराध्यन्तीति ॥

साधारणो दोषं इति पाराशराः^१ । तेषामपि मर्मज्ञभयात्कृताकृता-
न्यनुवर्तेत^२ ॥

यावद्भयो गुह्यमाचष्टे जनेभ्यः पुरुषाधिपः ।

॥ अवशः कर्मणा तेन वश्यो भवति तावताम् ॥

य एनमापस्तु प्राणावाधयुक्तास्वनुगृहीयुस्तानमात्यान् कुर्वीत ।
दृष्टानुरागत्वात् ।

नेति पिशुनः^३ भक्तिरेषा^४ न बुद्धिगुणः । संख्यातार्थेषु कर्मसु नियुक्ता
ये यथादिष्टमर्थं सविशेषं वा कुर्युस्तानमात्यान्कुर्वीत । दृष्टगुणत्वात् ॥

॥ नेति कौणपदन्तः । अन्यैरमात्यगुणैरयुक्ता ह्येते । पितृपैतामहानमा-
त्यान् कुर्वीत । दृ[११६] [१] दार्वदानत्वात्^५ । ते ह्येनमपचरन्तमपि^६ न
त्यजन्ति । सर्गंधत्वात्^७ । अमानुषेष्वपि चैतत् दृश्यते गावो ह्यसर्गंधं गौगण-
मतिक्रम्य सर्गंधेष्वेवावतिष्ठन्ते इति ॥

नेति वातव्याधिः । ते ह्यस्य सर्वमर्वगृहं स्वामिवत्प्रचरन्ति^८ । तस्मा-

१ न तत्र दृढमणवन करोति स ।

२ स्वप्राणदानेन रक्षेयुः ।

३ *

४ *

५ कुणपदत चातनुगंगाद्यापात्युत्तिदत्तोऽभूत्तस्यापत्य भीष्मः ।

६ दृष्ट पितृ .. कालेऽवदानमुपधाशुद्धिर्ष्याम् । दैर्ज्ञ शोषनेऽस्य धातो रूपमिदम् ।

७ द्वितीयोपि हेतु ।

८ धारूपाहृष्यादिभिरुद्वेजयत्तमपि ।

९ गण परिषयजमितषेह सवासाभ्यासजा प्रीति समानो गणः सगण ।

१० सर्वमाक्रम्य प्रभुमात्रमेव स्वापयित्वा स्वामिवत्प्रचरति । तदेव महानत्र दोष । तथा शोक-

वदवृक्षप्ररोहेव प्रकृति स्वरुधनादिनी ।

अमात्याख्यद्वियोगेन मयेन्मूलीपयातिनी ॥

• त्रिसविकारिणीति वचनात् ।

स्त्रीतिविदो नवानमात्यान्कुर्वीत । नवास्तु यमस्थाने दण्डधरं मन्यमाना भयान्नानपराध्यंतीति ॥

नेति बाहुदन्तीपुत्रः^१ । शास्त्रविददृष्टं कर्माकर्मसु विपादं गच्छेत् । तस्मादभिजनप्रज्ञाशौचशौर्या^{१२ प्र.} नुरागयुक्तानमात्यान्कुर्वीत । गुणैर्प्राधान्यात् ॥

* सर्वमुपपन्नमिति कौटल्यः । कार्यसामर्थ्याद्धि पुरुषसामर्थ्यं कल्प्यते ।^१ सामर्थ्यतश्च ।

विभज्यामात्यविभवं देशकालौ च कर्म च ।

अमात्याः सर्वे एवैते कार्याः स्युर्न तु मन्त्रिणः ॥

इति विनयाधिकारिके अष्टमोऽध्यायः ॥ छ ॥ अमात्योत्पत्तिः^१ ॥

*

[मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः ।]

जानपदोऽभिजातः स्वयंग्रहः कृतशिल्पश्चक्षुष्मान् प्राज्ञो धारंयिष्णुर्दक्षो^१ याग्मी^१ प्रगल्भः प्रतिपत्तिमानुत्साहप्रभावयुक्तः क्लेशसहः शुचिर्मेत्रो^१ [१२ द्वि.]

१ क्रमागतान् पूर्वममात्यत्वेऽप्यवद्वान् ।

२ बाहुदंती इदमात्रा तस्याः पुत्रः ।

३ सर्वेषाममात्यगुणानां मध्य एव एव गुणाः प्रधानभूताः ।

४ *

५ कार्याणि विविगीषोः समाहर्तुं कर्मादिनी मन्त्रिद्रव्यहस्तिवचनकार्योपयुक्तकर्मपर्यवसानम्बे-
षमहाइरास्वपि तीर्थेषु मूलामात्या अष्टादश । तेषां कारणिकपेन स्थिताः प्रत्येकं प्रथम्य एवमु-
पयुक्तानुसंधानास्तथैपि द्विद्विसप्ततिसंख्याः । तदपेक्षया उच्यते कार्यसामर्थ्यादिति ।

६ अमात्यसंज्ञासामान्यान्मन्त्रि... कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्राह ।

७ जनपदभवः । राज इति दीपः ।

८ अभिजात इति । आहारे..... योनौ च गर्भे कर्मणि चापि यः ।

शुचिः कृच्छ्रगतस्यापि न पापे रमतेऽस्य भीः ॥

९ उपपन्नमुक्ते स्वामिने मुखेनावपृष्णातीति ।

१० शास्त्रपुत्रः ।

११ अविष्कारदीपः ।

१२ अपराशरैरेव विप्यती ।

१३ प्रतिपत्तिः प्रतिभा । अविमर्शेपि यथावदुत्तरं दीयते ।

१४ दैवजमिता प्रभुनाकिः प्रभावः ।

१५ मिय इति । मित्रगायुकारी बहुमित्रो भवति ।

दृढभक्तिः शीलवला रोग्यसत्वयुक्तः संभवापलंहीनः संप्रियो^१ वैराणामकर्त-
त्यमात्यसम्पर्त ।

अतः पादार्धगुणहीनौ मध्यमावरौ^२ ।

तेषां जनपदमभिजनमवग्रहं^३ चांसतः^४ "परीक्ष्येत" समानवि-
द्येभ्यः शिल्पं शास्त्रचक्षुष्मत्तां च । कर्मारम्भेषु प्रज्ञां धारयिष्युतां दाक्ष्यं च ।
कथायोगेषु वाग्मित्वं प्रागल्भ्यं प्रतिभानवत्त्वं च । [आपद्युत्साहप्रभावौ क्लेश-
सहत्वं च] संन्यवहाराच्छौचं मैत्रतां दृढभक्तित्वं च । संवासेभ्यः^५ शीलवला-
रोग्यसत्वयोगम् । अस्तम्भंमंचार्पणं^६ च । प्रत्यक्षतः^७ संप्रियत्वमवैरत्वं^८ च ।

प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया हि राजवृत्तिः [स्वयंहृष्टं प्रत्यक्षम्, परोपदिष्टं परो-
क्षम्] कर्मसु [१३ प्र] कृतेनाकृतावेक्षणमनुमेयम् ।

१ संभो सिष्याभिमानाद्विनयः ।

२ अस्थिति ता ।

३ सौभाग्ययुक्तः ।

४ स्वामिदोषादुत्पन्नामपि प्रशमयिता ।

५ बुद्धयमात्य ।

६ स्मृतिस्मृत्परत्वेषु विस्मृतौ ज्ञाननिश्चयः । दृढता मंत्रगुप्तिश्च मंत्रिसंपत्त्यकीर्तिताः ॥

७ मंत्रिणाविति शेषः ।

८ जन्मभूमिम् ।

९ ज्ञातिवर्गम् । अंतरंगत्वात् ।

१० उभयास्तात् ।

११ परित्तमन्तात् बहुस्य इक्षेत् ।

१२ *

१३ इदं सूत्रं मूलादर्शलिपिकारेण परित्यक्तं ततः पश्चात् केनापि विदुषा पृष्टस्याधोभागे
लिपीकृतम् ।

१४ *

१५ *

१६ अथ कथमासात्समानविशेष्यः संवासेभ्यः परोपदेशादृणाः परीक्षयाः यथा कर्मारंभेषु
कथायोगेत्वापदि संन्यवहाराच्च किंवा ।

१७ *

१८ स्वयंम् ।

१९ *

२० *

२१ परी ति सर्वत्र संबंधः ।

1 Bv] भक्तिशील । 2 BvG सयुक्तः । 3 BvG चापत्यवर्जितः । 4 BvG 'अभिजन' नास्ति ।

5 B चाप्य[स]त 8v]; G चाप्यतः । 6 BvG °क्षेप । 7 G °वाग्मिम् । 8 BvG °विभ्यः ।

9 BvG °वापर्यम् ।

'यौगपद्यात्तु कर्मणामनेकत्वादनेकस्य [त्वाच्च देशकालं]त्ययो मा भूदिति परोक्षममात्यैः कारयेदित्यमात्यकर्म ।

पुरोहितमुदितोदितकुलंशीलं सांगे वेदे देवे निमित्ते दण्डनीत्यां चाभिविनीतमापदां देवमानुषीणां अथर्वभिरुपायैश्च प्रतिकर्तारं कुर्वांत । तमाचार्यं शिष्यः पितरं पुत्रो भृत्यः स्वामिनमिव चानुवर्तेत ।

ब्राह्मणेनैधितं क्षत्रं मंत्रिमंत्राभिमंत्रितम् ।

जयत्यजितमत्यंतं शास्त्रानुगमंशास्त्रितम् ॥

इति वितयाधिकारिके नवमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः ॥

*

[उपधाभिदशौचाशौचज्ञानममात्यानाम् ।]

मन्त्रिपुरोहितसखः सामा[१३ दि.]न्येष्वधिकरणेषु स्थापयित्वा आमा-
त्यानुपधाभिः" शोधयेत् ।

पुरोहितमयाज्ययाजनाध्यापने नियुक्तममृष्यमाणं राजां वैक्षिपेत् । सै-
सत्रिभिः शंपर्धपूर्वमेकैकममात्यमुपजापयेत् । अंधामिकोऽयं राजा साधुधा-

१ *

२ अपयवेविहितप्रतिविधानैः ।

३ दंडनीत्याभिहितैः सामादिभिः ।

४ अनेन परस्परानुबृच्छता इतिता ।

५ पुरोहितेन । ब्राह्मणवचनं च ब्राह्मणानुष्ठानतत्परताख्यापनाथं तेन वृद्धं नीता ।

६ 'कर्तुं' इति दास्योपरि लिपीकृतम् । अपरा टिप्पणी शृष्ट्याधोभागे छित्तिता । यथा-
'क्षत्रेण ब्रह्मसंशृष्टे क्षत्रं च मह्यगा सह । उदीर्णे दहतः शयून् वनानीषामिमारतौ ॥'

७ कर्म ।

८ *

९ मंत्रिपुरोहितादमद्य इति दृष्टव्यम् । सेनापतिपुत्रराजदोरप्यग्रेपयोगदर्शनात् । छोद-
कारोपकरणन्यायेन पुराणैर्भेष्यादिभिरभिनवाः परीक्ष्यन्ते ।

१० त्रिधांभयाकंभनाभिरुपजापोक्तिभिः ।

११ भतद्वन्तया मन्त्रिपद्यमानम् । स्वामिसंछेतादेव परीक्षणां परीक्षाभेदम् ।

१२ *

१३ मपुरोहितो बहिरपस्थितः ।

१४ पूर्वमेव सापधानमात्यं कारयित्वा पश्य सा स्थितस्य स्थित एवानभिमतेरि
न मंत्रभेदः कर्तव्यः ।

१५ *

मिकमन्यमस्य तत्कुलीनमपरुद्धं कुल्यमेकप्रग्रहं सामन्तमाटविकमौपपादुकं
वा प्रतिपादयामः । सर्वेषामेतद्रोचते कथं वा तवेति* । प्रत्याख्याने
शुचिरिति धर्मोपधा ।

सेनापतिरसंत्प्रग्रहेणावक्षिप्तः ससत्रिभिः शपथपूर्वमेकैकममात्यमुपजा-
पयेल्लोर्भनीयेनार्थेन राजविनांशाय सर्वेषामेतद्रोचते कथं वा तवेति । प्रत्या-
ख्याने शुचिरित्यर्थोपधा ।

परिव्राजिका लब्धविश्वासांऽन्तःपुरे कृतसत्कारा [महामात्रमेकैकमुप-
जपेत्] [१४ प्र.] राजमहिषी त्वां कामयते कृतसभागमोपा[या महानर्थश्च
भविष्यतीति] । प्रत्याख्याने शुचिरिति] कामोपधा ।

११ प्रहवर्णनिमित्तमेकोऽमोत्यः सर्वानमात्यानावाहयेत् । ११*तेनोद्वेगेन राजा
तानवरुन्ध्यात् । कापटिकदद्यात्रः पूर्वविंरुद्धस्तेषामर्थमानावक्षिप्तमेकैकममात्य-
मुपजपेत् । असत्प्रवृत्तोऽयं राजा साध्वेनं ११ हत्वा अन्यं प्रतिपादयामः ११ । सर्वेषा-
मेतद्रोचते कथं वा तवेति । प्रत्याख्याने शुचिरिति भयोपधा ।

१ कर्मधारयोऽयं अथवा सावित्रिणि क्रियाविशेषणम् ।

२ कस्यचिद्व्योऽभिमत इत्याह तत्कुलीनम् । तस्य राज्ञो भातरं पुत्रं वा ।

३ सोपि वृत्तार्थः सन् पित्रारिबैरमनुस्मरित्पत्नीत्याशं कवाह कुल्यं कुलं च इत्यवहितम् ।

४ राज्ञा समानविन्दं मानार्हम् ।

५ द्रव्यार्थं यो राजा न भवत्यथ च राजपुत्रत्रद्रगुप्तसमः ।

६ राज्ये इति वाच्यशेषः ।

७ स्वादित्याशंकायां सर्वेषामिति महापुराणानाम् ।

८ *

९ दृष्टो विपृणति नापमपुत्रीयिनां ।

१० *

११ यस्य यस्य वक्षिष्ठं छेभोऽस्ति ।

१२ परिमज्जनशीलमता ।

१३ परीहर्वेषु ।

१४ 'महामात्रमेकैकमुपजपेत्' एतद्वाच्यमाह सं कोऽवहवने विष्णु 'महामात्र'वाच्यस्योपदि
ष्ट्याहारी टिप्पनी लब्धते—'मात्रा वाच्येन विष्णुनिः । वा महर्षी एवाम् ।'

१५ *

१६ *

१७ संकेतादेव ।

तत्र धर्मोपधाशुद्धान् धर्मस्थीयकण्टकशोधनेषु* कर्मसु स्थापयेत् ।
 अर्थोपधाशुद्धान् समार्हैर्वृत्तसन्निधातृनिचयकर्मसु ।
 कामोपधाशुद्धान् बाह्याभ्यर्तारविहाररक्षासु ।
 भयोपधाशुद्धानासंज्ञकार्येषु राज्ञः ।
 सर्वोपधाशुद्धान् मन्त्रिणः कुर्यात् ।
 सर्वत्राशुचीन् खनिद्रव्यहस्तिवनकर्मान्तेषूपयो [१४दि.] जयेत्* ।
 त्रिवर्गभयसंशुद्धानमात्यान् स्वेषु कर्मसु ।
 अधिकुर्याद्यथाशौचमित्याचार्या व्यवस्थिताः ॥
 न त्वेव कुर्यादात्मानं देवीं वा लक्ष्म्यमीश्वरः ।
 शौचहेतोरमात्यानामेतत्कौटल्यदर्शनम् ॥
 न द्रुपणमदुष्टस्य विपेणोवाम्भसश्चरेत् ।
 कदाचिद्धि प्रदुष्टस्य नाधिगम्येत भेषजम् ॥
 कृता च कलुषा बुद्धिरुपधाभिश्चतुर्विधा ।
 नागत्वाऽन्तर्निवर्तेत स्थिता सत्त्ववतां धृतौ ॥
 तस्माद्वाह्यमधिष्ठानं कृत्वा कार्यं चतुर्विधे ।
 शौचाशौचममात्यानां राजा मार्गते* सन्निभिः ॥

इति विनयाधिकारि [१५ प्र.] के दशमोऽध्यायः ॥ छ ॥ उपधाभिश्चौचाशौच-
 ज्ञानममात्यानाम् ॥ छ ॥

*

१ *

२ *

३ उद्यानादि ।

४ अंतःपुरादि ।

५ पालनेषु ।

६ भासनेषु च कार्येषु निर्भेद्यत्वात् । जनपदोत्पन्नात्..... ।

७ *

८ *

९ *

१० आचार्यमगलमुपसंहरन्नाह ।

११ न ययमिति वाच्यशेषः

१२ अमात्यद्वयस्य ।

१३ बुद्धिकवेकोपयुक्तात् ।

१४ *

१५ कौटल्यः स्वमतमाह ।

१६ राजस्थाने दूष्यामालं लक्ष्यं कृत्वा राजमहिषीत्याने दूष्यपत्नीं च दूष्यायादिकं चाभिहानम् ।

१७ त्रिवर्गभयत्रयशुद्धिपरीक्षालक्षणे ।

१८ *

[संस्थोत्पत्तिः ।]

उपधाभिः शुद्धामात्यवर्गो गूढपुरुषानुत्पादयेत् ।

कापटिकोदास्थितगृहपतिकव्येदेहकतापसव्यञ्जनान् संत्रितीक्ष्णरसदभि-
क्षुकीश्च ।

परममर्ज्ञः प्रेङ्गल्भः छात्रैः कापटिकैस्तमर्षमानान्भ्यां प्रोत्सेसाद्य मंत्री
ब्रूयात् । राजानं मां च प्रमाणं कृत्वा यस्य यदकुशलं पश्यसि तत्तदानीमेव
प्रत्यादिशेति ।

प्रव्रज्यायाः प्रत्यवसितैः प्रज्ञादौच्युक्त उन्दास्थितः । स घातार्कर्मप्रदि-
ष्टायां भूमौ प्रभृतहिरण्येन्तेयासी कर्म" का. १५ दि ।रयेत् । कर्मफेलाच्च सर्व-
॥ प्रव्रजितानां आगाच्छादनायमथान् "प्रतिविद्भ्यात् । वृत्तिकामांश्चोपज-
पेत् । एतेनैव" वेपेण" राजार्थश्चरितव्यो भक्तयेतनकाले चोपस्थातव्यमिति ।
सर्वप्रव्रजितार्थं स्वं स्वं वर्गमेवमुपजपेयुः ।

कर्मको वृत्तिकीणः" प्रज्ञादौच्युक्तो गृहपतिकव्यञ्जनः । स कृपिकर्म-
तद्विषयकं भ्रमवन्नि ममानं चर्वेण" ।

वाणिजको वृत्तिक्षीणः [१६ प्र] प्रज्ञाशौचयुक्तो वैदेहकव्यञ्जनः । स
वाणिजकमप्रदिष्टायां भूमाविति समानं पूर्वेण ।

मुण्डो^१ जटिलो^२ वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः । स नगराभ्यासे(शे) प्रभू-
तजटि^३र्लान्तेवासी शाकं यवमुष्टि^४ वा मासद्विमासान्तर प्रकाशमङ्गीयात् गूढ-
मिष्टमाहारम् । वैदेहि(ह)कान्तेवासिनश्चैनं समिद्धयोगैरर्चयेयुः । शिष्याश्चा-
स्यांवेदयेयुरसौ सिद्धस्सामेधिक^५ इति । समे^६ [१६ टि] धाशांस्त्रिभिश्चाभिर्गतां नाम-
ङ्गविद्यया शिष्यसङ्गाभिश्च कर्माण्यभिजनेर्प्सितानि^७ प्रत्यादिशेत्^८ अल्पलाभे-
मसिद्धात्^९ चौरभयं^{१०} दूर्यवधं^{११} तुष्टिदानं विदेशप्रवृत्तिज्ञानं^{१२} इदमथ श्वो
घा भविष्यति इदं वा राजा करिष्यति^{१३} । तदस्य गूढा, सत्रिर्णः संपादयेयुः ।

१ वणिगेव वाणिजक ।

२ विदेहराजशास्त्रानुष्ठानाद्वैदेहकव्यञ्जन ।

३ शेष गृहपतिसमानम् ।

४ शाकयाजीवादि ।

५ पाशुपतादि ।

६ जटिलग्रहण मुदादीनामप्युपलक्षणार्थम् । यदि शाक्य क्षणको वा तापसव्यञ्जनस्तदा
तच्छिष्या मुदा अपि भवति ।

७ सिद्धपापसव्यञ्जनस्य ।

८ समेषामै वृद्धये प्रभवति ।

९ समेधन समेध ।

१० भार्थिनाम् । प्रतिद्विवशात् ।

११ यया मष्ट प्रभसमये अंगस्पर्श इष्टा आदेशा क्रियते ।

१२ संकेतिवस्त्रांगविकारै ।

१३ जातेरनुरूपणि ।

१४ प्रतिपुरपम् ।

१५ मंत्री ते वस्त्रपुग दास्यतीति ।

१६ चौरभयं अप्रिदाई च दूर्यवृद्धेष्वेव ।

१७ राज्ञः सकाशादस्य मृत्युरिति ।

१८ उदन्त । शिक्षितपातापतगल्लवद्वपत्रकाद्वित्वा ।

१९ आदिशेदिति संबध ।

1 svl वैदेहिक । 2 SJG मुण्डजटिल svl मुण्डनको । 3 SJ यवसमुष्टि 0 यवसमुष्टि ।
4 SJG वैदेहका । 5 J क्षान्तिभि । 6 SJG एतदेवविततायादिशेद । 7 SJG चोर ।
8 SJG वल तुष्टदानं । 9 SJG करिष्यतीति । 10 SJG सत्रिणस्य । 11 SV संयाद ।

सत्त्वप्रज्ञावाक्यशक्तिसम्पन्नानां 'राज्यभाग्यमनुव्याहरेत्' । मन्त्रिसंयोगं च ब्रूयात् ।

मन्त्री चैषां वृत्तिकर्मभ्यां वियतेते । ये च राज्ञः' कारणकुद्धास्तानर्थमानाभ्यां [१७ प्र.] शमयेत् । अकारणकुद्धांस्तूर्णीदण्डेन राजद्विष्टकारिणश्च ।

पूजिताश्चार्थमानाभ्यां राज्ञा राजोपजीविनाम् ।

जानीयुः शौचमित्येतोः पञ्च संस्थाः प्रकीर्तिताः ॥

इति विगयाधिकारिके एकादशोऽध्यायः ॥८॥ गृहपुरणोत्पत्तौ संस्थोत्पत्तिः ॥८॥

*

[गृहपुरणप्रणिधिः ।] -

॥ ये^१ चाप्यसम्बन्धिनोऽवश्यकर्तव्यास्ते लक्ष्णमद्भवित्वा^२ जम्भैकंविद्यां^३ मायागतेमौश्रभैर्धर्मनिमित्तमन्तरर्चकमित्यधीयान्तोः संत्रिणः^४ संगर्गपिथीं वा ।

१ अस्य राज्ञः सकाशात्तय भाग्यं एदनीभविष्यतीति । [रा]ज्ञो वा भाग्यं तत्रलक्षकवर्तित्यम् । मनेन सापुरपसंग्रहः स्यात् ।

२ संकेतितः ।

३ एवं च सर्वज्ञाने विद्वे सर्वेऽपि ह्यवधिनाः स्वामयं प्रजासयंति । बुद्धात्पुष्टाश्च ज्ञायंते । तेषां प्रतिविषेदमाह ।

४ अभिचारदिभिर्भावितः ।

५ इति प्रकारे । एषा दृष्टिः अक्षयमाणाश्च मज्जवास्यादयः । संवत्सो तु न इयमिच्छंति । मज्जवास्यादिविवादीनां गृहपतिवच्यं जनेऽन्तर्भावः । अक्षयस्त वा सायमस्यं जने ।

६ सम्पदोऽस्मिन् स्थाने स्थिताः ।

७ संचारोऽपि अभिधीयते ।

८ भाष्यानां मंत्रिपुरोहितोपास्यावादीनां संबन्धिनः ।

९ अक्षयभर्तृत्वाः ।

१० लक्षणादि परिषदवारकम् ।

११ एषोऽपि शुभाशुभज्ञानफलम् ।

१२ *

१३ *

१४ *

१५ भीमान्तरिक्षिकीः शुभाशुभवृत्तम् ।

१६ *

१७ *

तेषां बाह्यं चारं छत्रभृद्भारव्यजनपादुकासनयानवाहनोपग्राहिणः
तीक्ष्णा* विद्युस्तं सत्रिणः संस्थास्वर्पयेयुः ।

[सूदाराळिकस्तापकसंवाहकास्तरककल्पकप्र]साधकोदकपरिचारका [१८ प्र.]
रसदाः कुञ्जवामनकिरातमूकवधिरान्धजडं [च्छन्नानो नटनर्तकगायनवाद-
कवाग्जीवनकुशी]लयाः स्त्रियश्चाभ्यन्तरं चारं विद्युस्तं भिक्षुक्यः संस्था-
स्ववसर्पयेयुः । संस्थानां कापटिकादीनामंतेवासिनः संज्ञालिपि*भिश्चारस-
ञ्चारं कुर्युः । न चान्योन्यं संस्थास्ते वा विद्युः । भिक्षुकीप्रतिपेधे द्वाःस्थप-
रम्परामार्तापितृव्यञ्जनाः शिल्पकारिकाः कुशीलया दास्यो वा गीतवाद्य-
पार्थ्यभाण्डेगूढलेख्यसंज्ञाभिर्वा बाह्यानां चारं निर्हरेयुः । दीर्घरोगो**
" न्मादौघ्निरसविसर्गेण वा गूढनिर्गमनम्** । त्रयाणांमेकवाक्ये सम्प्रत्यय
इति । तेषामभीक्ष्णविनिपाते तूष्णीं'दण्डः प्रतिपेधः' । कण्ठकशोर्धनो-
क्ताश्चार्थसर्पाः परेषु' कृतवेतना वसेयुः । सम्पातनिश्चारांर्थं त उभयवेतनाः ।

१ *

२ म्लेच्छजातिवर्धरशिराः ।

३ *

४ *

५ *

६ *

७ संस्थाः संस्थान्तरचारसंचाराः चारसंचारान्तरं च ।

८ मातापितृवद् इत्यर्थेतीति भ्रूया पृथापञ्जैर्ह क्लिष्ट दर्शयंतः ।

९ तत्प्रतिपेधे स्त्री

१० तत् प्रतिपेधे इति शेषः ।

११ त्र्यंसां दोषरनिहितगूढलेख्यैः ।

१२ *

१३ अत्रभिक्षुक्षितशिरोबेदनादिः ।

१४ *

१५ टिप्पनीयमक्षराक्षरा ।

१६ *

१७ *

१८ *

१९ भरिमिश्रादिषु ।

२० अक्षराक्षरा ।

1 BJO 'जडान्ध' । 2 BJO 'स्वर्पयेयु' । 3 BJO 'कापटिकादीनां' नाम्नि । 4 5 'पार्थ्य' नाम्नि; 6 7
30 गीतवाद्यवाप' । 5 BJO 'वापाना' नाम्नि । 6 7 निर्दोषयेयु । 7 8 7 त्रयाणामन्वयोऽयमेक' । 8 BJO
'इति' नाम्नि । 9 0 तूष्णीं'दण्डः । 10 BJO प्रतिपेधो वा । 11 BJO 'धारमार्ता' । 12 8 'तत्रोत्पन्नः'
१२] *तनिश्चाराणं ।

‘गृहीतपुत्रदारांश्च कुर्यादुभयवेतनान् ।
 तांश्चारि [१८ द्वि.] प्रहितान् विद्यात्तेषां शौचं च तद्विधैः’ ॥
 ‘एवं शत्रौ च मित्रे’ च मध्यमे चावपेक्षरान् ।
 उदासीने च तेषां च तीर्थेष्वष्टादशैस्वपि ॥
 अन्तर्गृहगतास्तेषां कुञ्जवामनपंडकाः ।
 शिल्पवत्यः स्त्रियो मूकाश्चित्राश्च म्लेच्छजातयः ॥
 दुर्गेषु वणिजः संस्था दुर्गाते सिद्धतापसाः ।
 कर्षकोदास्थितौ राष्ट्र राष्ट्रते प्रजवासिनः ॥
 वने वनेचराः कार्याः श्रवणौटविकादयः ।
 परप्रवृत्तिज्ञानार्थाः ‘शीघ्राश्चारपरम्पराः ॥’
 परस्य चैते ब्रह्मव्याः तादृशैरेव तादृशाः ।
 चारसञ्चारिणः संस्था गूढाश्चागूढसंज्ञकाः ॥
 अंकुल्यान् [१९ प्र.] कृत्यपक्षीयैः ‘दर्शितान् कार्यहेतुभिः ।

१ अस्पष्टाक्षरा ।

२ उभयवेतनान् ।

३ उक्तं च—

मस्त्वस्येव गतिं मत्स्याश्चाहेरिव पदान्यहिः । स्वचेष्टितैर्विजानन्ति भूर्ताभूतंविचेष्टितम् ॥

४ उभयवेतनैः स्वकीयैः ।

५ अरिदिपये गृहपुरुषप्रणिधानं दर्शयन्नाह ।

६ शत्रौ च शब्दात् शत्रुमित्रे तन्मित्रे मित्रे च स्वकीये समुच्चयात् तन्मित्रेषु च मध्यमे उदासीने समुच्चयात् तन्मित्रेषु च निक्षिपेत् चरान् ।

७ उक्तेन न्यायेन मंड्यादिषु तीर्थेष्वष्टादशसु च । तेषां पूर्वोक्तानाम् एवं द्वादश विनिर्गुणं पिह्यैकदेशराजानः प्रत्येकं तेषां मंड्यादितीर्थान्यष्टादशैव गृहप्रणिधानस्या-
 नानां देशते सप्तविंशत्यधिके । एषु स्थानेषु ।

८ स्थानवशात् चरावापमाह ।

९ संचारप्रणिधानमुक्त्वा संस्थाप्रणिधानमाह । दुर्गेषु वणिजः संस्था इत्यादि ।

१० वनेचरा गृहपतिक मेदात् श्रवणा इति मुंड्यापसबीद्वजैनाः । भाटविकादयो गृहपति..... ।

११ टिप्पनीयमस्पष्टाक्षरा ।

१२ *

१४तपस्वि.....गृहपतिकसंज्ञितः ।

१५ परस्य शत्रोर्वोदुं न शक्यते । उक्तं च—

कः समानाभिहारेण नान् । शृत्यरासौ स्थितान्वेत्ति शंभो क्षीरकणामिष ॥

तत् परिज्ञानार्थं उपायान्तरमाह । अंकुल्यानित्यादि ।

१६ क्रीडकोमभयमानैः कारणभूतैः प्रनिरूपितान् । तद्यथा मंत्री सेनापत्यादीकान् कृतक-
 कृत्यान् कृत्वा मानाधिकारभ्रष्टान् राष्ट्राधिकार्यासयेत् । तेषु च परावसर्पा विश्वसन्ति । ततश्च
 ते विनिर्गोः सूचयन्त्येवं परावसर्पज्ञानार्थं सुस्थानन्ते वासयेदिति ।

१ अण्ड २ गृहचरास्तेषां । ३ अण्ड पण्डकाः । ४ वयकाः । ५ अण्ड स्थिता । ६ ४ वनचराः ;
 ७ वनचराः । ८ अण्ड भ्रमणा । ९ ४ चैके ; ६ व चैते । ७ अण्ड संज्ञिताः ।

परायसर्पज्ञानार्थं मुख्यानन्तेषु चासयेत् ॥

॥ इति पितृयाधिपारिः द्वादशोऽध्यायः ॥ छ ॥ गृहपुरुषोत्पत्तौ
संस्थोत्पत्तिः गृहपुरुषप्रणिधिः ॥ छ ॥

*

[कृत्वाकृत्यपक्षरक्षणम् ।]

कृतमहामात्रायमर्षः^१ परैरजानपदानवमर्षयेत्^२ । 'सत्रिणो द्वन्द्विनस्तीर्षसंभो-
पूर्गेजनैसमवायेषु पियादं कुर्युः'^३ । 'सर्वगुणसम्पन्नश्चायं राजा श्रूयते । न चास्य
कश्चित् गुणो दृश्यते यः । परैरजानपदान् अतिमात्रं^४ दण्डकराभ्यां पीडयति'^५ ।
तत्र 'विष्णुप्रशंसेयुः तान्निर्तेरस्तं'^६ च प्रतिपेधयेत् । मात्स्यन्यायाभिभूताः
" [११ दि.] प्रजा मनुं वैचस्वतं राजानं चक्रिरे^७ । धान्यपङ्गागं^८ 'पण्यदशभागं
हिरण्यं चासं^९ ' 'भागधेयं प्रकल्पयामासुः'^{१०} । तेन भूतो राजानः प्रजानां

- १ कृतलक्षणम् । कृता महामात्रेषु महादिषु सतीर्थेषु च वाग्निभ्रादिषु च अवसर्षां येन ।
- २ यत्रावतरति जनाः पुण्यार्थमर्षार्थं वा सोमनाथ-काष्ठप्रियादिकम् ।
- ३ समापान्ति गोष्ठी जनपत्त्यां सा सभा ।
- ४ पूराः श्रेणीगजास्तनुवायादीनाम् ।
- ५ श्रेणोत्पत्तादिषु यत्र जनाः समवर्षति ।
- ६ द्वौ द्वौ भूवा द्वंद्वं पुणं पुणकमिति पर्यायाः । पियादौ वा द्वंद्वं तद्विषये येषां ते द्वाद-
ककृत्यपक्षरक्षणार्थं पियादं कुर्युः ।
- ७ त्रिवाङ्मस्वरूपमाह ।
- ८ कृत्वाः ।
- ९ साभूकमिति ।
- १० कृतान् ।
- ११ द्वितीयः सत्री ।
- १२ तं च पूर्वपञ्चवादिनं सत्रिणम् ।
- १३ कुंडमादि ।
- १४ यधीचितम् ।
- १५ भागम् ।
- १६ रक्षणसामग्रीसंपादनाय ।
- १७ भागेन पुत्राः ।

1 सज्ज परपत्तर्ष । 2 स गृहपुरुषोत्पत्तौ सन्धारोत्पत्तिः द्वादशोऽध्यायः; 3 प्रथमोऽधिकरणे गृह-
सन्धारो गृहपुरुषप्रणिधिः द्वादशो; 4 प्रथमाधिकरणे द्वादशो गृहं सन्धारो गृहपुरुषः ।
5 स गृहपुरुषप्रणिधिः कृतमहामात्राय । 6 स 'मात्रा'; 7 'मात्रा' । 8 सज्ज 'पत्तर्षः' ।
9 सज्ज 'पत्तर्षेत्' । 10 सज्ज 'समाशासणम्' । 11 सज्ज 'अतिमात्रं' नास्ति । 12 पीडयतीति ।
13 अर्षः । 14 सज्ज चास ।

योगक्षेमावहाः । तेषां किल्बिषमदण्डकरा हरन्ति । अयोगक्षेमावहाश्च प्रा(प्र?)जानाम् । तस्मादुल्लपद्भगमारण्यंका अपि निर्वर्षन्ति 'तस्यैतद्भागधेयं योऽस्मान् गोपायतीति' । इन्द्रयमस्थानमेतत् राजानः प्रत्यर्क्षहेडप्रसादाः । तानवर्मा[२०प्र.]न्यमानान् 'देवोऽपि दण्डः स्पृशति । तस्माद्राजानो नावमन्तव्या इत्येवं' क्षुद्रकां प्रतिपेधयेत् । किंवदन्तीं च विद्युः ।

ये^१ चास्य धान्यपशुहिरण्यान्याजीवन्ति तैरुपकुर्वन्ति व्यसनेऽभ्युदये^{११} वा कुपितं वन्धुं राष्ट्रं वा व्यावर्तयन्ति^{१०} अमित्रमौटविकं वा प्रतिपेधयन्ति । तेषां^{१२} मुण्डजटिलव्यञ्जनास्तुष्टानुष्टत्वं विद्युः ।

तुष्टान् भूयोऽर्थमानाभ्यां पूजयेत् । अनुष्टान्स्तुष्टिहेतोस्त्या[२०द्वि.]मेन प्रसादयेत् । परस्पराद्वा भेदयेदौर्न- सामन्ताटविकतत्कुलीनांपरुद्धेभ्यश्च ।^{१३}

१ पुरपायैलाभपालनसंपादका भवन्ति ।

२ प्रजानां व्यवस्थां राजकृतामाह । राजां पापमदत्तदण्डकराः प्रजा हरन्ति । प्रजानां च पापं अयोगक्षेमावहाः राजानो हरन्तीति संबंधः ।

३ वानप्रस्थाः ।

४ राजोद्देशेन गूमी मच्छन्ति ।

५ पारथिकं दीपं दर्शयित्वाहिकमपि दर्शयन्नाह । उपलक्षणपरं चैतत्सकललोकपालस्थानं राजानः । तद्योक्तम्-भस्मिवायुमार्काणामिन्द्रस्य वरुणस्य च ।

षड्वित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हस्य शाश्वतीः ॥

यस्मादेपां-नरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।

तस्मादभिभवत्वेन सर्वभूगानि तेजसा ॥ इति ।

६ विधवाधिरावाधः । हेट विवाधावामिति पाठात् ।

७ देवस्वायं देवः । व्याधिमारकटुभिर्क्षादिः ।

८ कृत्यभावोपगमाज्जिवारयेत् ।

९ राज्ञि अनुरागविरागविषयाम् ।

१० वैपयिकमहत्तरप्रामकूटभेष्यादयः ।

११ धान्यादिभिः ।

१२ पुत्रजन्मादौ ।

१३ सामादिभिः परविषययानात् ।

१४ विलोपार्थं स्वविषयं प्रविशन्तं दंटेन ।

१५ वैपयिकादीनां तुष्टानुष्टत्वं विदित्वा रामो नियेदयेयुरिति भावः ।

१६ वैपयिकादीन् ।

१७ अन्यसंहवातुद्विद्याह । संसक्तान्ताः सामन्ता आटविका ये प्रबंधास्तत्कुलीना राजकुलो-
रपसा अवरुद्धाः परिवर्जितपुत्रादयस्तेभ्यश्च भेदयेदवलाः पश्चात्सामानादिभिस्तुष्टा भवन्ति ।

1 SJG क्षेमावहाः । 2 CVI किल्बिषमदण्डकरा अयोगः । 3 SJVIO योगः, SVI अयोग । 4 SJG क्षेमावहाः । 5 SJG प्रजानाम् । 6 SJG निवपन्ति; CVI निर्वपन्ति । 7 SVI इन्द्रियं । 8 SJG अन्यमानान्; CVI मानानां देवोऽपि दण्डं स्पृशति । 9 SJG 'एव' नास्ति । 10 SJG व्यावर्तयन्ति । 11 SG तुष्टान् भूयः पूजयेत्; SVI अर्थमानाभ्यां पूजयेत्; J तुष्टानर्थमानाभ्यां पूजयेत् । 12 SJG कान्ना च प्रगादयेत्; CVI प्रतिपेधयेत् । 13 SJJ एनात् । 14 SJG अवरुद्धे ।
सटि० कौट० अर्थ० ३

तथाऽप्येतुष्यतो दण्डकरसाधनाधिकारेण जनपदविद्वेषं ग्राहयेत् । विद्वि-
ष्टानुपांशुदण्डेन जनपदकोपेन वा साधयेत् । गुप्तपुत्रदारानाकरकर्मान्तेषु
वा वासयेत् परेषामास्पदभवात् ।

कुद्धलुब्धर्मांतं(ता?)मानिनस्तु परेषां कृत्याः । तेषां कार्तान्तिकर्तनमि-
त्तकर्मौहृत्तिकव्यञ्जनाः परस्परामिसम्बन्धमभिन्नाटविकसंचंधं [२१४] ज्ञां विद्युः ।

तुंष्टानर्चमानान्भ्यां पूजयेत् । अतुष्टान् सामदानभेददण्डैरसाधयेत् ।

एवं स्वविषये कृत्यान्कृत्यांश्च विचक्षणः ।

परोपजापात्संरधेत् प्रधानान् धुद्रकानपि ॥

इति दिनपाधिकारिके ऋषोदतोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः ।]

कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहस्वविषये व्याख्यातः । परविषये पाच्यः । संशु-
त्यार्थान् विप्रलब्धैस्तत्तुल्यकारिणः शिल्पे चोपकारे च विमोहितः योऽभापरुद्ध-
समाहर्तपराजितः प्रयासोपगतः [२१५] कृत्वा च्येयमलब्धकार्यः स्वैपर्मा-

दायाद्यार्द्रापरुद्धः । मानाधिकाराभ्यां^१ श्रष्टः कुल्यैरन्तर्हितः प्रसभाभिर्मृष्ट-
स्त्रीकः काराभिन्नेस्तः^२ परोक्तदंडितः^३ मिथ्याचारंवारितः^४ सर्गस्वर्माहा-
रितः बन्धनपरिक्लिष्टः प्रवासितबन्धुरिति कुद्धवर्गः^५ ॥

स्वयमुपहतः विप्रकृतः पापकर्माभिख्यातः तुल्यदोषदण्डेनोद्विग्नः पर्या-
त्तभूमिः दण्डोपनतैः सर्गाधिकरणस्थः संहतोपचितार्थः तत्कुलीनोपाशंसुः^६ ।
प्रद्विष्टो राज्ञा राजद्वेषी चेति भीतवर्गः ॥

परिक्षीणः अन्यात्तस्वः कदर्यः मूलहरः तौदात्विकः व्यसनी अत्याहि-
तव्यवैहारश्चेति लुब्धवर्गः ॥

आत्मसंभ्रावितः [२२३] मानकौमः शत्रुपूर्जामपितः नीचैरुपहितः
तीक्ष्णः साहसिकः भोगेनासन्तुष्ट इति मानिवर्गः ॥

१ द्यायलभ्यात् दायलभ्यद्रव्याणात् महि कृत ।

२ आसनादिकात् मानात् समाहर्तृत्वादेरधिकारात् अष्ट ।

३ दायार्द्रस्त्रितोहित ।

४ भलादृषितस्त्रीको राजाऽप्येव वा । उक्त च-

स्त्रेण साहसिको हिंस्र पारदारिक एव वा । राज्ञा स्वाद्वपराधेन ये चान्ये पापकारिणः ॥

५ दोष विना बंदिशालायां क्षित ।

६ विशुनवचनेनाभिचार्यं इदित कुप्यति । उक्त च-

यानि मिथ्याभिशास्त्रानां पतत्यधुनि रोदनात् । तानि पुत्रपशून् भति राज्ञानामकुर्वतः ॥

७ त्रिवर्गशून्यात् द्यूतादिव्यसनातिवारित । उक्त च-

रिपूभवति दु प्रज्ञा मिथ्याचारनिवारिता इति ॥

८ गृहीतसर्वस्व ।

९ यमपुर प्रेषितबाधव ।

१० वर्गग्रहण वारुपाख्यादीनां ग्रहणार्थम् ।

११ कोश दण्ड च विनाशपाट्टकार्यो भीतो भवति ।

१२ विद्वद्भ्रमकपेण कृप साद्विष्टमभिपारादि ।

१३अनुक्तोऽपि दाशुबध प्रतिज्ञाय मार्थिनकोशदण्डः ।

१४ यत्कुल राजस्त्रकुलापत्य स यदि राजा भवतीति कुलसंबधः तेन राजनिगदा.....

१५ स इयवहारो महा. ।

१६ रूपरतोभादिभिरागमनैवाग्मान सभावयन् .. ।

१७ अनात्मसमायितोऽपि मानमिच्छति ।

१८ दाम्नी पूशामसहमानः । अत्र च जनयोऽसह्य न शोच ।

१९ टिप्पनीयमस्पष्टाक्षर ।

नास्य [२३ दि] गुह्यं परे विद्युः कर्म 'विश्विच्चिकीर्षितम् ।
आरब्धारस्तु जानीयुरारब्ध कृतमेव वा ॥

नैकस्य मन्त्रसिद्धिरस्तीति विशालाक्षः । प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया हि राज्ञ-
वृत्तिः । अनुपलब्धस्य ज्ञानमुपलब्धस्य निश्चितं प्रलौघानमर्थद्वैधस्य संशय-
च्छेदनमेकदेहादृष्टस्य शेषोर्पलब्धिरिति मन्त्रिसाध्यमेतत् । तस्माद् बुद्धिवृद्धैः
सार्द्धमध्यासीत् मन्त्रम् ।

न कश्चिदवमन्येत सर्वस्य शृणुयान्मतम् ।

नालस्याप्यर्थजद्वाक्यमुपयुञ्जीत् पण्डितः ॥

एतन्मन्त्रज्ञानं नैतन्मन्त्ररक्षणमिति पारासराः । यदस्य कार्यमभिप्रेतं
॥ तत्प्रतिरूपकं मन्त्रिणः पृच्छेत् ।

- १ . रो जानीयुस्त्राप्प्यारब्ध कृतमेव वा । आरब्ध निवेदिन कृतमितरे जानति । यथा
राजा जनपदाते स्वनिहित ध्रुव निधिं खानयन् भूते—खानयामत्र कूप इति । तत्र
विप्रेकिनो नेद कूपस्थानमवश्यमत्र .. . वनककटशदर्शनात् ।
- २ प्रत्यक्षानुमानप्रमाणप्रयेण राज्ञो व्यवहार एतदेव दर्शयन्नाह ।
- ३ क्षमतीतस्यास्यवचनादेव ज्ञानम् ।
- ४ उपलब्धस्यापि प्रत्यक्षेण । तदाभासभूयस्त्वे प्रत्यक्षाभासविप्रलब्धत्वानिक्षये बल न
भवति । तदाधानमपि मन्त्रिसाध्यम् । ते हि निरपवादः स्वमतिविभयैः पूर्वपक्षमु
ज्ञास्य सिद्धान्तप्रदर्शनाद्वाज्ञोपलब्धस्य निश्चितबलाधानं युष्मिन्ति ।
- ५ कार्यद्वैधे मन्त्रिण एव ह्युक्तिभिः सदायच्छेद ।
- ६ एकोऽवयवो राज्ञा दृष्टो यस्य कार्यस्योपावयवानां तु मन्त्रिभिरुपलब्धिः कियते ।
तद्यथा सधिविग्रहयोस्तुल्यायां बुद्धौ सधिः श्रेयान् । विग्रहे हि क्षयम्पयादयो भवति ।
इति राज्ञोपलब्धम् । तत्र मन्त्रिणो विदोष दर्शयति । सधिरपि नेदपूर्वः श्रेयान् न
विग्रहपूर्व इति शेषोपलब्धिरेतदसिद्ध मन्त्रिसाध्य ॥
- ७ एव हि पापिदस्य भवतीति भाव । उक्त च—
आपुन्मत्ताप्रलपसो गच्छत स्वपतोपि वः । सर्वस्मात्सतमादेय धातुभ्य इव भाषतमिति ॥
- ८ बहुस्योदुगतत्वात् ।
- ९ ज्ञानमानमप्यारोपितं ह्येवा मन्त्रिण पृच्छेत् ।

१ ३१० तस्मान्नास्य परे विद्युः । २ ३१० अरब्धारस्तु । ३ ३१ नियय ० निश्चयो निश्चितस्य ।
४ ३१० *नातीत । ५ ३१ *वत्य । ६ ८ परापर १० परापर । ७ ३१० मुण्डितेषु पुस्तकेषु
'बुद्धेर्' इत्यनन्तरं 'वर्धनिदमेवनासीदेव वा यदि भवेत्' इत्येव कृतमिति । ते यथा ह्यु ताडयन् ।
एव मन्त्रोपलब्धिं सद्यविधं भवतीति । इति पश्यते ।

नेति पिशुनः । मन्त्रिणो हि व्यवहितमर्थं वृत्तमवृत्तं वा पृष्टो अनाद-
रेण^१ ब्रुवन्ति प्रकाशयन्ति वा सँदोषाः । तस्मात्कर्मसँसुं ये^२ ये [२४ प्र.] प्यभि-
प्रेतुस्तैः सह मन्त्रयेत् । तैर्मन्त्रयमाणो मन्त्रसिद्धिं गुप्तिं च लभते^३ ।

नेति कौटल्यः । अनर्बस्था ह्येषा । मन्त्रिभिस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा सह
मन्त्रयेतेति^४ ।

मन्त्रयमाणो ह्येकेनार्थकृच्छ्रे^५ निश्चयं नाधिगच्छेत् । एकश्च मन्त्री यथे-
ष्टमनवग्रहंश्चरति ।

द्वाभ्यां मन्त्रयमाणो^६ विगृहीताभ्यां विनाश्यते । संहताभ्यामवगृह्यते^७ ।

“तर्त्त्रिषु चतुर्षु वा कृच्छ्रेणोपपद्यते । महादोषमुपपन्नं^८ तु भवति ।

ततः परेषु कृच्छ्रेणोर्धनिश्चयो गम्यते मन्त्रो वा रक्ष्यते ।

देशकालकार्यवशेन त्वेकेन सह द्वाभ्यामेको वा यथासामर्थ्यं मन्त्रयेत्^९ ।

१ देशकालपुरपादिभिः ।

२ कार्यम् ।

३ नैतस्वामिकार्यमिति न राज्यम् परामर्शपूर्वकं कथयन्ति ।

४ *

५ दुर्गतन्त्र्यादिषु ये पुरपाः स्वपतिद्ववाद्यः अभिप्रेता योग्यताप्रदर्शनेन ।

६ विस्त्रुतापाः टिप्पन्या पृष्ठान्येव वाच्यानि पश्यन्ते—“भारद्वाजमते.... गुप्तिमात्रमेव ।
असिद्धस्य च गुप्तिवृथा । विशालाक्षमते मंत्रसिद्धिरस्ति । न गुप्ति..... । पिशुनमतेऽपि
कार्यान्त्यादियुक्तपुरपानंशम् । न च सर्वे मन्त्रिणो भवन्ति । मन्त्रिगुणाभावात् मन्त्रोप-
लब्धिपरनुपलब्धस्य किं रक्षया नियतमंशभावे षडंगं..... । एवं मंत्रस्यानवस्थानात्
मन्त्रि..... अनवस्थाप्रतिषेधार्थमाह ।

७ कार्यघटने (?) ।

८ निरंकुशश्चरति राज्यमाक्रम्य भुंक्ति । वृद्धा चित्तविकारे सति राज्यमपि गृह्णातीति भावः ।
कौटल्यः न । श्यमिचार इति चेन्न चादग्विधानां निरुद्धानामसंभवात् ।

९ परस्परभेदादिवादेन..... निश्चयाभावाद् विनाश्यते मंत्रमूलत्वात्सर्चारंभाणाम् ।

१० वदिति पृष्ठमंत्रित्ये मंत्रनिश्चयानधिगमो यथेष्टापरत्वं द्विमंत्रित्ये संहारयेन विग्रहो विगृ-
हीतव्येन विनाशानमित्येवदोषपद्युष्टयम् । कृच्छ्रेणोपपद्यते । पहूनामेकमवस्य दुर्घटत्वाद् ।
यदि तु कारुवालीपरवादुपपन्नं तदा तु महांत एव दोषा भवन्तीत्यर्थः ।

११ प्रकीर्णोपरवाद् ।

१२ मंत्रे सामर्थ्यं शास्त्रबहुपान्तां निरतिशया प्रज्ञा लोकव्यवहारकीर्णं च । इत्यस्य राजस्यस्य
मन्त्रिदोषा न प्रभवत्युक्तं च—दोषवतोऽप्यदोषार्थं विदुषो धाति मन्त्रिणः ।

सदोषैरपि कीर्णानि राज्य..... ॥

कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसम्पत् देशकालविभागौ^१ विनिपातप्रती-
कारः कार्यसिद्धिरिति पञ्चाङ्गो मन्त्रः ।

तानेकैकदाः पृच्छेत् सः^२ [२४ दि.] मस्तांश्च हेतुभिश्चैषां मतिप्रविवेकान्
विद्यात् ।

अवासायः कालं^३ नातिक्रमेत् । न दीर्घकालं मन्त्रयेत् ।
न तेषां पक्षीर्येषामपकुर्यात् ।

मन्त्रिपरिपदं द्वादशामार्यां कुर्यातेति मानयाः । षोडशेति द्वादशस्पत्याः ।
विंशतिमित्यौशनसाः । यथासामर्थ्यमिति कौटल्यः ।

ते ह्यस्य स्वपक्षं परपक्षं च चिन्तयेयुः । अकृतारम्भमारब्धानुष्ठानमनु-
ष्ठितविशेषं नियोगसम्पदं च कर्मणां कुर्युः ।

अनासन्नैस्तह पत्रसंश्लेषेण^४ [२५ प्र.] णेन मन्त्रयेत् । आंसन्नैः सह कार्याणि
पश्येत् ।

इन्द्रस्य हि मन्त्रिपरिपद् ऋषीणां सहस्रं सँ तर्द्धुस्तस्मादिन्द्रं^५ सहस्रा-
क्षमाहुः ।

१ तन्मतिभिरात्ममतिशोधनार्थं च । उक्तं च-

आशयादाय मंत्रिम्यो ज्ञानं ज्ञानेन शोधयेत् ।

पीतमाचमनेनेव वीर्यं वीरेण बुद्धिमिति ॥

२ कालातिपक्षिं कायरसं पियवीत्युक्तः ।

३ मंत्रभेदभयात् ।

४ कुर्यात्पुनः पौडवपक्षपातिना विदुरेणैव ।

५ अभिहितमंत्रिन्यतिकरेण मन्त्रिपरिपदपि कर्तव्येत्याह । तत्र संख्यां मत्स्यायार्थविमतिपतिः ।

६ द्वादशाराजकर्मण्डलचरितलिरूपणाय ।

७ अतिविशिष्टीषु मध्यमोदासीनेषु । एकेन निर्गुणमशक्यत्वादादित्यं च द्वौ द्वाविति मन्त्रयेत् ।

८ आश्रितरूप्ये मण्डलचतुष्टये मन्त्रिप्रथं कृत्वा विंशतिमिति ।

९ यदि पुरपांशुद्वये अर्धं दृश्यं सममस्तदा सहस्रमन्त्रिपरिकल्पित्वा परिपद् कुर्यादिति
भावः । मन्त्रिपरिपद्विधेयमाह ।

१० स्वपक्षं स्वमण्डलं परपक्षमितराश्रयः... इत्याह त्यपक्षोपग्रहाद्गुण्योरदेशादिना तथा ।

११ पुरुषवाहुक्यम् ।

१२ कार्यादित्यवहितैः पत्रसंश्लेषणेन कर्यभरणपुरःसरणेन..... ।

१३ परिपदैः सह कार्याणि वस्त्रावापगतानि निरूपयेत् ।

१४ अनेनैवदमिहितं भवति । यथा राजा शास्त्रचक्षुश्चारचक्षुरेव मन्त्रिचक्षुरपि भवति ।

1 SJC विभाग. । 2 J एकैकं मनं प्रविशेद्विद्वान् । 3 SJC क्लानयेत् । 4 SJC मन्त्रयेत् ।
5 S च तेषां; J च तेषां च, 0 न च तेषां । 6 S पश्ये, 8V 0 पश्यं, J रक्षेत् । 7 SJC
मन्त्रयेत् । 8 S 1 अनासन्नैः । 9 SJC आसन्नैस्तह कार्याणि पश्येत् । अनासन्नैस्तह पत्रसंश्लेषणेन
मन्त्रयेत् । 10 S 'व' नास्ति । 11 SJC इतं । 12 SJC इतं सहस्रं ।

आत्ययिके कार्ये मन्त्रिणो मन्त्रिपरिषदं चाहय व्रूयात् । तत्र यद्ब्रूयिषा
व्रूयुः कार्यसिद्धिकरं च तत्कुर्यात् ।

- नास्यै गुह्यं परे विद्युच्छिद्रं विद्यात्परस्य च ।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि यत्स्याद्विष्टृतमात्मनः ॥
यथा ह्यश्रोत्रियः श्राद्धं न सतां भोक्तुमर्हति ।
एवमश्रुतशास्त्रार्थो न मंत्रं श्रोतुमर्हति ॥

तथा च बृहस्पतिः—^१

अनधीत्य हि [२५ द्वि.] शास्त्राणि बहवः पशुबुद्धयः ।
प्रागल्भ्याद्बुद्धिमिच्छन्ति मंत्रेष्वभ्यन्तरीकृताः ॥
अनर्थविदुषां तेषां श्रोतव्यं नहि भाषितम् ।
अर्घतत्त्वमविज्ञाय विपुलं श्रेय इच्छता ॥

इति विनयाधिकारिके षड्दशोऽध्यायः^२ ॥

*

[दूतप्रणिधिः ।]

उद्धृतमन्त्रो दूतप्रणिधिः । अमात्यसम्पदोपेतो निसृष्टीर्थः । पादगुण-

१ विनाशोन्मुखे ।

२ विवक्षितमिति शेषः ।

३ कुर्वन्तमेयुत्तरेण संबन्धः ।

४ पूर्वोक्तपक्षुत्तरेण ।

५ चरारात् आत्मनश्च परस्य प्रदुर्गुणात्मनो निगूहनाशम् ।

६ आत्मन इति मंत्रं पृथग्मा राज ।

७ श्रोत्रियाणाम् ।

८ भनपीतनीतिशास्त्रः ।

९ दूनोति क्षत्र स्वगुणानेनेति दूतस्य प्रणिधानं स्वस्यापारे स्थापनं दूत एव वा प्रणिधिः ।
प्रणिधितदस्य चरपर्यायत्वात् । दानुवृत्तावोऽ.....नापि ज्ञातव्य इति । गृहीतो मन्त्राधि-
कारात् । मंत्रो येन स प्रतिष्ठेतेति संबन्धः ।

१० ज्ञानवदादिष्वर्थवित्तिगुणपरिष्कारवया उपेतो बुद्धः ।

११ निगूह उच्छेदो नियमाभावात्संघिविग्रहादिको अर्थो यस्य ।

हीनः परिमितार्थः । अर्धगुणहीनः शासनहरः । सुप्रतिविहितयोनवाह्नपुरुष-
परिर्वापः [२९ प्र.] प्रतिष्ठेत् ।

शासनमेवं वाच्यः परः स वक्ष्यत्येवं तस्येदं प्रतिवाक्यमेवमतिसन्धातव्य-
मित्यधीयानो गच्छेत् । अटव्यन्तपीलपुरंराष्ट्रंमुख्यंश्च प्रतिसंसर्गं गच्छेत् । अनी-
कस्यानयुद्धं प्रतिग्रंहापसारभूमीरात्मनः परस्यं वावेक्षेत् । दुर्गराष्ट्रप्रमाणं सा-

१ अस्मात् शेषं परात् शेषं शेषाणांश्च शेषं भाषितुम् ।
पद्मदम्बद्विंशं कृष्णं वृक्षद्वार्यः सुयोधन इति ॥

अत्र वचनमर्थज्ञानियतः । संधिविग्रहो वा कर्तव्य इति परिमितो नियतोऽर्थो यस्य ।
वचनानां त्वनियमः ।

२ अपरमंशिरच्छास्यतेति संघानाद्द्वयतेऽनेनेति शासनं स्वामिभंदेशः । तं हरन्तीति चित्तस्य
पत्रस्यं वा । अत्र वचनार्थयोर्नियमः ।

३ शिपिकादि ।

४ हस्तपश्चादि ।

५ पौटपुष्पा आयुषीयाः पुरपाः ।

६ पटवृटीच्छासनायादिः परीवारः ।

७ गच्छवस्त्यानुष्ठानमाह ।

८ निवृष्टार्थोऽपि स्वमतिपरिकल्पितमुत्तरोत्तरवाक्यं अत एव शासनमिति नाम लेखो गृह्यते ।
पृथमिति द्वयस्यान्वयं बहून् वचनक्रमान् सूचयति । परिमितार्थोऽपि स्वमतिपरिकल्पिताना-
मानेवार्थानामनतिप्रमेण । शासनहरस्तु यथा संदिष्टं वाच्यः परः ।

९ क्षत्रोरिति शेषः ।

१० अस्यासस्योत्कर्षप्राप्त्यर्थं यात्रालोक्यार्थमाह । अटवी = तस्याः ।

११ स्वपरमं इलांतरालवर्तिनोऽन्तपालाः ।

१२ स्वपरजनपदांतस्थाः पुरमुख्याः नागरिकादयः ।

१३ ग्रामवृद्धमहत्तरादयो राष्ट्रमुख्याः ।

१४ चकारात् श्रेणिसुखादयः । स्वकीयैः परोपजापज्ञानार्थं परधीवैरतिष्ठप्रतिविधानार्थं यात्रा-
सौकर्यार्थं च ।

१५ स्कन्धावारनियेशामूमिः ।

१६ स्वयंजानुक्ला ।

१७ 'द्विकते धनुषां गत्वा राजा तिष्ठेत् प्रतिग्रह' इति तस्य भूमिः ।

१८ कलत्रस्यानं अपसारः ।

१९ स्वस्वामिनः ।

२० क्षत्रोः ।

२१ अनुकूलानामात्मना प्रतिग्रहार्थं परभूमीनां च द्विद्वप्रदेशानापैम् ।

२२ ग्रहणार्थं तदनुम् (रु?) पयलोपादानार्थं च ।

२३ परस्य तदनुस्वरूपकोदापरिच्छिन्नपर्यं कामे चोत्तमस्य प्रतिग्रहार्थं राष्ट्रप्रमाणम् ।

२४ सप्तानेष्वपि यस्वारभूतम् ।

रवृत्तिगुण्डिच्छिद्राणि चोपलभेत । पराधिष्ठानमनुज्ञातः प्रविशेत् । शौसनं च यथोक्तं ब्रूयात् । प्राणावाधेऽपि दृष्टे परं २६ दि.)स्य वाचि वक्त्रे दृष्ट्यां च प्रसादं वाक्यपूजनमिष्टपरिश्रं गुणकथासंगमासन्नमासनं सत्कारमिष्टेषु स्मरणं विश्वासगमनं च लक्षयेत्तुष्टस्य विपरीतमतुष्टस्य ।

तं^१ ब्रूयात् दूतमुखी हि^२ राजानस्त्वं^३ चान्ये^४ च तस्मादुद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्तं^५ वक्तारो दूताः । तेषामन्तावसायिनोऽप्यवध्याः । किमङ्ग पुनर्ब्राह्मणाः । परस्यैतद्वाक्यमेव दूतधर्म इति^६ ।

'वसेदंवि[स्र]ष्टः' । पूजया^७ नोत्सिक्तः । परेषु^८ बलित्वं^९ न

१ इत्यादीनां येन वर्तते । तन्नरोपार्थम् ।

२ गुण्डि रक्षाम् ।

३ रक्षाशैथिल्यं व्यसनादि वा छिद्रम् ।

४ अनुज्ञात इति वर्तते ।

५ शास्त्रेण स्वामिना वा ।

६ आरामनो विनाशेऽपि दृष्टे ।

७ प्राणावाधपरिहारमिति गितादिभिर्दृश्यते । तावन्तुष्टेरिति माह ।

८ दूतवाक्यस्य साधुक्रमिति ।

९ दूतस्य दूतस्वामिनो वा ।

१० इष्टेषु परस्य संपन्नेषु दूतस्य स्मरणम् ।

११ गुह्यारपानादि ।

१२ विपर्ययाद्या तंत्रयुक्तिरियम् ।

१३ वं अनुष्टुप् प्राणावाधपरिहारार्थं ब्रूयाद् ।

१४ न केवलमस्त्रस्त्राग्नेय एवं च ।

१५ मृतमविष्यवर्तमाना राजानः ।

१६ स्वामिनैति शेषः ।

१७ अमाङ्गणोऽपि आङ्गणसमो दूतो द्रष्टव्यः । अमाङ्गणस्य च दूतत्वमासिः यदप्यमाणात्पा-
ननिषेधात् । उक्तं च मनुना-यथोक्तवादिनं दूतं क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।

यो हन्यादितरस्य भ्रूग्दृष्ट्यामवामुयुरिति ॥

१८ परस्यैतद्वाक्यमेव दूतधर्म इति । परस्य विजिगीषोरैतद्वाक्यं न सया त्वेषाद्विभीषते इति भावः । तत्त्वं किमिति रूपे एवं चेत् एव दूतस्य धर्मः ।

१९ दूतसमाचारमाह ।

२० परेणेति शेषः ।

२१ परकृतया ।

२२ दुर्मतेष्वपि ।

२३ स्वामिष्यदादा'मबलाद्वा बलवानिति धारुपादर्थं न ब्रूवादित्यर्थः ।

१ 'मिष्टेऽनुसृतं । २ svl Gvl दूतमुखेन राजानं' । ३ sjo वै । ४ s 'दुदृते, svl पठते । ५ sjo वक्तारोऽपि । ६ svl Gvl 'मन्तेवायिनो । ७ s प्रदग्गः । ८ svl 'दवयः । ९ sjo प्रपूया, svl पूजया ।

मन्येत । वाक्यमनिष्टं सहेतै । स्त्रियः पानं च वर्जयेत् । [२७३.] एकः शयीत ।
 सुप्तमत्तयोर्हि भावज्ञानं दृष्टम् । कृत्यपक्षोपजौपमकृत्यपक्षे गृहप्रणिधानं रोगा-
 परागो^१ भर्तारि । रंभ्रं^२ च प्रकृतीनां सिद्धंतापसर्वैदेहकव्यञ्जनाभ्यामुपलभेत ।
 तयोर्नन्तेवासिभिश्चिक्त्सकपापंडव्यञ्जनोभयवेतनैर्वा । तेषामसम्भापार्यो^३
 याधनकैमत्तोन्मत्तसुप्तप्रलापैः पुण्यस्थानदेवगृहंचित्रलेख्यंसंज्ञांभिर्वा चारमु-
 पलभेत । उपलब्धस्य उपजापमुपेयात् । परेण चोक्तः स्वासां प्रकृतीनां प्रमाणं
 नाचक्षीत । सर्गं वेद भवो^४निति त्रयात्^५ । कार्यसिद्धिकरं^६ वा त्रयात्^७ कार्य-
 स्यासिद्धावुपरुध्यमानस्तर्कयेत्^८ ।

- १ उक्तं च—वासुदेवसहायोपि यो हतो हत एव सः ।
- २ परेणोक्तमिति शेषः ।
- ३ दूतकापेतिष्यधेम् ।
- ४ प्रमादमंप्रभेदयोः प्रतिषेधार्थम् ।
- ५ चित्त.....मंत्रस्य ।
- ६ अन्यथा ।
- ७ उक्तेन न्यायेन ।
- ८ कृत्यतापादनाथेम् ।
- ९ अनुरक्तानां.....नाथेम् ।
- १० विरक्तानां स्वीकरणार्थम् ।
- ११ छिद्रम् ।
- १२ तासामेव । परेति शेषः ।
- १३ तयोरेव ।
- १४ असंभापार्यां शत्रुकृतनिषेधात् ।
- १५ कृतक ।
- १६ शालादि ।
- १७ तेषु सर्वसाधारणत्वात् ।
- १८ अक्षरान्तात् ।
- १९ शरीरविन्यासकल्पितया संज्ञया ।
- २० कृत्यपक्षमुद्दिश्य ।
- २१ मंत्र्यादीनाम् ।
- २२ चारयद्भुः ।
- २३ सप्रशंसम् ।
- २४ अधिकं न्यूनं वा प्रकृतिप्रमाणे कथिते कार्यसिद्धिं यदि पश्यति तदा त्रयात् ।
- २५ उपरोधकारणान्दुस्सावयेत् ।

१ J मन्येत । २ svI रोगोप^१ । ३ EJG 'गिद्ध' नास्ति । ४ EJG याचक । ५ svI tvi
 विचित्र । ६ EJG परिमाणं । ७ EJG 'त्रयात्' नास्ति ।

किं भर्तुर्मे व्यसनमासन्नं [२७दि.] पश्यति । स्वं वा व्यसनं प्रतिकर्तु-
 कामः पाणिर्ग्रोहमासौरमन्तःकोर्पमादविकं वा समुत्थापयितुकामो मित्रं वा
 व्याघातयितुकामः । स्वं वा परतो विग्रहमादविकं वा प्रतिकर्तुकामः ।
 संसिद्धं मे भर्तुर्यात्राकालमभिहंतुकामः । सस्यपेण्यकुप्यसद्ग्रहं दुर्गकर्म बल-
 समुद्धानं वा कर्तुकामः । स्वसन्यानां वा व्यायामस्य देशकालावकाङ्क्षमाणः ।
 परिभवंप्रमादाभ्यां वा संसर्गानुबन्धार्थी वा मामुपरुणञ्जीति ज्ञात्वा वसे-
 देपसरेद्वा । प्रयोजनमिष्टमुपेक्षेते शासनमनिष्टमुक्त्वा वा बंधवन्धभयाद् ।
 अविस्मृष्टोऽप्यपगच्छेत् अन्यथा निर्यन्येत् ।

१ तद्यथा—किं भर्तुरित्यादि ।	२ दैव मानुषं वा ।
३ तद्विधमेव ।	४ यात्राविधानाय ।

- ५ पाणिग्राहमित्रं वा तत्साहाय्यदानाय ।
- ६ अस्मन्नृत्युं वराजादिकम् ।
- ७ प्रचंडम् ।
- ८ मित्रमिति अस्मन्नर्तुरन्तर्गतं भावंद् वा मित्रमिश्रम् ।
- ९ अयं दातुः स्वकीयं वा ।
- १० अन्यतः ।
- ११ अंतःकोपादिकम् ।
- १२ श्लेक्षारलयणादि ।
- १३ काष्टवृणलोहादि ।
- १४ भस्मरुदितसंस्कारम् ।
- १५ विशिष्टानि बलान्येकत्र कर्तुकामः ।
- १६ युद्धार्थं भयानुकूलः ।
- १७ कौयं कल्यायं येन संश्रेययामि ।
- १८ इन्द्रियार्थप्रसक्तिः प्रमादस्त्राभ्याम् ।
- १९ संसर्गो घौमः संबन्धः । यतो द्वयोश्चिसंबन्धेव ।
- २० तेनानुबन्ध उभयसंततिसंबन्धस्तदर्थी ।
- २१ कृत्स्नपक्षोपमहादिके शाखा स्वस्योपरोधं वसेत् ।
- २२ नृपगमतिकारणम् ।
- २३ *
- २४ उपलब्धस्य चारस्य शासनैः ।
- २५ यदि स्वाभिहितं कार्यं पश्येत् संसर्गानुबन्धार्थिणं परिभषप्रमादान्यामुपरोधि यदि स्वस्वा-
 मिनः काष्ठवापनमनुकूलमुपकारणैः प्रतिदूळं शत्रोत्तदा.....
- २६ अनपसरणे ।
- २७ यद्यबन्ध..... ।

1 SJG पश्यन् । 2 SJG "ग्राहणार" । 3 SJG "गारापरावन्त कोर" । 4 SJG "आक-
 ग्राह्यं वा, न आकन्दं वा । 5 SJG व्यापद" । 6 SJG "मन्ताकोपमादविकं" । 7 SJG
 सुपरगः । 8 SJG समुत्थान", ९SJ "जि"; 10SJ "दा" । 9 SJG व्यापामदेव । 10 G प्रमाद" ।
 11 SJG "नपेक्षेण वा, १२SJG "नपेक्षेण वा । 12 SJG वा शयन" । 13 SJG संबन्ध, १४
 सुपरप । 14 SJG "द्वि विपुत्रो, १५SJG "द्विविपुत्रो" । 15 SJG "व्यपगच्छेद्" । 16 SJG शिष्यवर्ते ।

‘प्रेषणं सन्धिपालैर्त्वं प्रतापो मित्रैःसङ्ग्रहः ।
 ‘उपजापः सुहृद्भेदो ‘गूढदण्डातिसारणम् ॥
 वन्धुरत्वापहरणं’ चारज्ञानपराक्रमः’ ।
 ‘सैमाधिमोक्षो दूतस्य’ कर्मयोगस्य चाश्रयः’ ॥
 स्वदूतैः कारयेदेतत्परदूतांश्च [२८ प्र.] रक्षयेत् ।
 प्रतिदूतावसर्पाभ्यां दृश्याहृदयैश्च ‘रक्षिभिः ॥
 इति विनयाधिकारिके षोडशोऽध्यायः’ ॥

*

[राजपुत्ररक्षणम् ।]

रक्षितो राजा राज्यं’ रक्षत्यासन्नेभ्यः ‘परेभ्यश्च । पूर्वं दारेभ्यः
 पुत्रेभ्यश्च ।

१ दूतमूर्त्तानुकं वार्तिकस्योक्तम् ।

२ *

३ *

४ *

५ *

६ *

७ गूढानां पुरुषाणां दंडस्य चतुरंगवलयस्य गूढं अतिसारणम् । अन्यथापदेसैभिःत्रकृते कर्पाल-
 गोण्यंतर्गतदंडस्येव ।

८ शत्रुबंधः ।

९ *

१० *

११ परमंडलवृत्तांतः ।

१२ परेषां सारवलादिवधादायमणम् ।

१३ *

१४ तदेतत् ।

१५ *

१६ *

१७ *

१८ दूते भन्वागते यः संप्रेष्यते स प्रतिदूतः । अवसर्पो गूढ..... ।

१९ दृश्या रक्षिणो विजिगीषुनियुक्ताश्चोरादिरक्षणार्थम् । अदृश्याः कुल्यातिहिता गूढपुरुषा..... ।

२० राज्ञो राज्यं स्वात् परिरक्षितम् । तदभावे हि संकीर्णं जगत् स्वादुधरोत्तरम् ।

२१ आत्मशब्दस्तरतमपर्यतो ब्राह्मः । तेनासन्नो भन्वाद्ययः । आसन्नतराः पुत्रब्राह्मणः ।
 आसन्नतमाः दाराः । तेभ्यो रक्षितः ।

२२ परेभ्यश्चेति । सामंतादविकादिद्विपदचतुष्पदस्यावरजंगमेभ्यश्च ।

२३ अरिभयादासन्नेभ्यो रक्षाप्रागभिधेयेत्याह पूर्वं इति ।

२४ आसन्नतमेभ्यः ।

दाररक्षणं^१ तु निशान्तप्रणिधौ वक्ष्यामः ।

पुत्ररक्षणं तु जन्मप्रभृति राजा पुत्रान् रक्षेदिति^३ सिद्धान्तः । जन्मप्रभृति राजपुत्रान् रक्षेत् । कर्कटकसधर्माणो हि जनकभक्षा राजपुत्राः ।

तेषामजातस्त्रेहे^४ पितर्युपांशुदण्डः श्रेयानिति भारद्वाजः ।

नृशंसमर्दुष्टयधं^५ क्षत्रवीजविनाशश्चेति विशालाक्षः । तस्मादेकस्थानाः^६ यरोधश्श्रेयानिति ।

अहिर्भयमेतदिति परासराः । कुमारो हि विक्रमभयान्मां पितावरुणोद्धीति ज्ञात्वा तदेवाङ्के^७ कुर्यात् तस्मादन्तपालदुर्गे वासः श्रेयानिति ।

औरभ्रं^८ भयमेतदिति पिशुनः । प्रत्यापत्तेर्हि तदेव कारणं ज्ञात्वाऽन्तपालसखः स्यात्^९ [२८ द्वि.] तस्मात् स्वविषयादपकृष्टे^{१०} सामन्तदुर्गे वासः^{११} श्रेयान्^{१०} ।

१ तथापि विशेषः ।

२ जन्म च द्विविधमिष्यते । आधानं सूतिश्चेति । आधानात्प्रभृति राजा कौटि(ट)ल्येनेष्यते । प्रसूतितो भारद्वाजादिभिः ।

३ एतन् भारद्वाजमतमाह ।

४ प्रसूतेः प्रभृतिः ।

५ *

६ अत्र हेतुमाह ।

७ यथा ते पितरि नापकुर्वन्ति । यतो मातृवांचवासं प्रतिगृह्णापकुर्वन्ति । तत्रसद्वारेणाप्यपकरोति ।

८ पावत्प्रेहः पिशुनोत्पद्यते तावदेवोपांशुदण्डस्तेषां कर्तव्यः ।

९ यदेवं राजपुत्ररक्षणं नृशंसं कर्मैतत् ।

१० अमुष्टयधक्षत्र निषिद्धः ।

११ एकस्मिन्नेव स्थाने यत्र पिता तत्रैवावरोधः । स्वावंश्वनिरोधदुष्टसंमर्गादिनिरोध.....

१२ अहिनेवैकस्थाने सत्वा यथा भय तथा सर्पसमानेन च्छिद्रान्वेषिणा पुत्रेणेति पारासराः ।

१३ अमुद्धमपि बुद्ध्वा ।

१४ तदेवाहिभयं विनाशलक्षणं अङ्के समीपे स्थितः कुर्यात् ।

१५ विषयात्तपालनाथं.....दण्डनापकदुर्गे वासस्तेनेवारक्षणेण कुमारस्य श्रेयान् । अरिभयादिति भावः ।

१६ उरभ्रो मेपसल्लेदमौरभ्रम् । यथाऽपसृष्टान्मेपाक्षयं तथा तस्मादपि ।

१७ आससंवादावतनमापत्तिः प्रतिविपरीता वा आपत्तिः प्रत्यापत्तिः । पिशुः सदाघ्नादन्वयत्र गमनमित्यर्थः । तस्याः प्रत्यापत्तेर्यवहितस्यापनस्य तदेव पूर्वोक्तं विक्रमभयं कारणभूतं ज्ञात्वा । [वाग्धात्यपत्रे* ।]

१८ दुरातरिते । उरभ्रोऽपि दुरापातः महगुंससमर्थो भवतीति भावः ।

१ ५७० 'नु' नाभि । २ ६७० राज । ३ ६७० 'निति सिद्धान्त । जन्मप्रभृति राजपुत्रान् रक्षेत्' इति नाभि । ४ ६७० 'मर्दयध' ; ६९१ 'मर्दुष्टं यध' । ५ ० 'वीज' नाभि । ६ ६७० पारासराः । ७ ६७० इन्द्रि । ८ ६७० तनेसाहे । ९ ६७० 'प्रकं, ६९१ 'प्रमं । १० ५७० 'विपत्ति' ।

वत्सस्थानमेतदिति कौणपदन्तः । वत्सेनेव हि घेनुं पितरमस्य सामन्तो
द्रुह्यात् । तस्मान्मातृवन्धुषु वासः श्रेयान् ।

ध्वजस्थानमेतदिति वातव्याधिः । तेन हि ध्वजेनादितिकौशिकवदस्य
मातृवान्धवा भेदोरेन् । ग्राम्यमुखेप्वेनमंवसृजेत् । मुखोपरुद्धा राजपुत्राः
पितरं नाभिद्रुह्यन्तीति ।

जीवनमरणमेतदिति कौटल्यः । काष्ठमिव घृणजग्धं राजकुलमविनी-
तपुत्रमभियुक्तमात्रं भज्येत । तस्मादनुमत्यां महिष्यां ऋत्वि[२९ प्र.] जेश्व-
रुमेन्द्रावाहस्पत्यं निर्वपेयुः । आपन्नसत्त्वायाः कौमारभृत्ये गर्भकर्मणि
प्रसवे^१ च विद्यतेत । प्रजातायाः पुत्रसंस्कारं पुरोहितः कुर्यात् । समर्थ
तद्विदो^२ विनयेयुः ।

१ तेन च पुष्टो भूत्वा कुमारसहायोऽभिर्बुज्यादिति भावः ।

२ मातृलादिषु । ते ह्यस्य पितरं स्वापत्यवैधव्यभयाद्वातिद्रुह्यन्तीति भावः ।

३ तदेव व्याचक्षते । तेन ध्वजेन कुमारेण ।

४ ध्वजचिह्नं नागराजादीनां तस्स्थानसमानमेतत् ।

५ अदितिग्रहणमदितिपुत्राणां कालादिदेवानां परिग्रहार्थम् । कौशिकस्वाहितुंरिक् कोशेन सर्वं
ग्रहणेन चरतीति । अदितिर्वहवध्वजं दर्शयिष्या । तद्यथा । पणमहेत्यादिः कौशिको भिक्षते ।
योऽस्य नागस्य पूजा करोति तस्य सकुलस्य कुशलमकुशलमन्येषामिति निग्रहभयमनुग्र-
हार्थां च.....कृतीः कर्पयिष्या तेनोपचय कृत्वा मातृवांधवा अभिद्रुह्यन्तीति भावः ।

६ ग्राम्यशब्देन शब्दस्पर्शपरसंग्रहाभिधाना विषया ग्राह्याः । ग्रामाणां साधूनि ग्राम्याणि
विषयगुत्वानीत्यर्थः ।

७ निरंकुशमिति शेषः ।

८ परेणेति शेषः ।

९ अनागतमेव कृतकोष्ठशुभ्यां शालिपूतक्षीरपण्याहारार्थां राश्यां ऋत्विजः ।

१० इन्द्रो बृहस्पतिश्च देवता भवेति ।

११ कुमारभृत्ये साधु कौमारभृत्यं बालवैद्यं हिरण्यक्षीयं जीवकीयं वा यो वेत्ति स बालवैद्यो
गर्भकर्मणि गर्भ.....

१२ प्रसवे शुक्लप्रसूतौ च यत्नं कुर्यात् । एतेन राजपुत्ररक्षा भवति । तथा चोक्तं—
.....प्वध योनौ च गर्भे कर्मणि चापि यः ।

शुचिः कृच्छ्रगतस्यापि न शपे रमतेऽस्य धीः ॥

१३ प्रसूतायाः ।

१४ जातकर्मादिभिः ।

१५ अप्पेहं योग्यम् ।

१६ लिपिसंख्यानादिसकलराजविद्याविदः ।

संत्रिणामेकश्चैनं मृगयाद्यूतमद्यस्त्रीभिः प्रलोभयेत् । पितरि विक्रम्य राज्यं गृह्णाणेति^१ । तमन्यः सत्री प्रतिपेधयेदित्याभीर्याः ।

१ 'महादोषमबुद्धेवोधनमिति कौटल्यः । नवं हि द्रव्यं येन येनार्थजा-
'तेनोपविह्यते तत्तदाचूषति'^२ । तस्माद्धर्म्यमर्थं चास्योपदिशेत् नाधर्म्यम-
नर्थं^३ च । सत्रिणस्त्वेनं तव स्मः इति वदन्तः पालयेर्युः ।

यौवनोत्सेकात् परस्त्रीषु [२९ दि.] मनः कुर्वाणमौर्याव्यञ्जनांभिरमेध्यां-
भिः शून्यागारेषु रात्राबुद्धेर्जयेयुः ।

११ मद्यकामं योग्यपानेनोद्वेजयेयुः ।

द्यूतकामं कौपटिकैरुद्वेजयेयुः ।

मृगयाकामं प्रतिरोधकव्यञ्जनेस्त्रासयेयुः ।

पितरि विक्रमबुद्धिं तथेत्यनुप्रविश्य भेदेयेयुः ।

१ विद्याभिर्विनयसपन्नो मयेति कुमारचित्तपरीक्षणार्थं आचार्यमतनाह ।

२ उक्तं च—अच्छिलावा परममौषि अकृत्वा कर्म दुष्करम् ।

अहस्त्वा दातुमुदानि महतीं माप्नुयाच्छ्रियम् ॥

३ उक्तं च—दोषाद् दोषा इति ज्ञात्वा कालेनापि विरस्यति ।

कामूपपविर्विरतेस्तद्वृणामहमानिनः ॥

४ निवकलकपोमृद्यकर्पूरादिना ।

५ तन्मयं भवति ।

६ न्यायेनार्थाजमादि ।

७ नाधर्म्यमित्यर्थापघेऽपि पुनरुच्यतेऽलंघननिरोधार्थम् ।

८ धनर्थेभ्य रक्षयेयुः ।

९ तथेत्यनुप्रविश्य ।

१० घटदासीभिः कृतकघटकुलस्त्रीवेषाभिः ।

११ अकृतशरीरसंस्काराभिर्मिथपलापद्वुभक्षणवालेपनादिभिर्दुर्गंधाभिः ।

१२ तत्पतिपुरुषागमनै ।

१३ मद्दनीयविरेशनीयौपधयुक्तपानेन ।

१४ पूर्वोक्तगुरुपुरुषैर्दुर्गंधाभिर्जैवांशनाहव्यदंष्ट्रपादव्याभ्याम् ।

१५ उद्वेजनशब्दस्याहृत्तिरतिशयव्यापनार्थम् ।

१६ अनुप्रविश्य इति चित्तमूकं च—यस्य यस्य हि यो भावस्तस्य यस्य हितं नरः ।

अनुप्रविश्य भेषाकी क्षिप्रमात्मवशा मयेम् ॥

पश्चात् भेदेयेयुर्जातासक बुयुं ।

१ ६५० तदन्य । २ ६५१ स्वाजीय, ५५१ स्वाजयि; ६५१ स्वाजीर्मी । ३ ६५० सुरितेयु
पुस्तकेषु "श्रुतीत्यन्तरे 'एवमय नवबुद्धियदुच्यते (० च्येत) तत्त एतयोर्पदेऽपि भाभिज्जातासि' इति
पठ्यते । ४ ६५० तस्माद्धमे' । ५ ६५० 'धर्म' । ६ ६५० मन्थं । ७ ६५१ ६५१ धर्म । ८ ६५०
श्रीभिरमेध्या' । ९ ६५१ ६५१ 'रुद्रेष्वानि- । १० ६५० पुरपरद्वेजयेयुः ।

अप्रार्थनीयोऽयं राजा विपन्ने घातसम्पन्ने नरकपातः संक्रोशः प्रजाभिरेकलोष्टवधश्चेति विरागं वेदयेयुः । [२-प्र] प्रियमेकपुत्रं चंभीर्यात् । बहुपुत्रः प्रत्यन्तमन्यविषयं वा प्रेषयेत् यत्र गर्भः" 'पण्यं" डिंवो" वीं न भवेत् ।

आत्मसम्पन्नं से(सै)नापत्ये यौवराज्ये वा स्थापयेत् ।

धुंद्धिमानाहार्यबुद्धिर्दुर्बुद्धिरिति पुत्रविशेषाः ।

शिष्यमौणौ धर्मार्थाबुपलभते चानुतिष्ठति च बुद्धिमान् ।

उपलभमानो नानुतिष्ठत्यौहार्यबुद्धिः ।

अपायनिर्ल्यो धर्मार्थद्वेषी" चेति दुर्बुद्धिः ।

स यद्येकपुत्रः पुत्रोत्पत्तिं [२-दि] ज्ञावस्य प्रयत्नेतं । पुत्रिकापुत्रानुत्पादयेद्वा ।

धुंद्धस्तु व्याधितो वा राजा मातृवन्धुं कुल्यैगुण्यैत्सामन्तानामन्यत-

१ भेदप्रकारमाह ।

२ ररपिता बलपौरुषसंपन्नत्वात्पुरक्षत्वाच्च योद्धुमसक्तम् । रक्षासौमिष्येऽपि नैकतिकी सिद्धिर्भवेत् विपन्नेऽस्मिन्स्वल्फलीभूते धातोऽस्माकं नराः ।

३ शरीरसंजननसंबंधनरक्षणैः पितुः परमोपकारित्वात् संक्रोशः ।

४ अनुरक्तप्रकृतिश्चायं राजा ततश्च प्र० ।

५ पितृघातमिति ।

६ अथैवमुक्तोऽपि जन्मांतरवैरानुबंधाश्लिषेत । तदा विरागं राजे ।

७ निगडैरिति दोषः । अन्यभ्रगमनाशंकायाम् ।

८ आटविकविषयम् ।

९ परस्य राष्ट्रं मिप्रादिविषयम् ।

१० गर्भं इव गर्भः पुत्रत्वेन जायानृत्वेन वा न तेरुंरुते स प्रदृश्यं न विकुर्वन्ते ।

११ पण्यवपण्यं कृत्वा वा पितृप्रकृतीभिर्भिक्षित्वा शक्तिमात्मनः पूरयति ।

१२ दमरो दमरकारको यत्र न भवति तं विषयं प्रेषयेत् ।

१३ बुद्धिबशादेव शैविष्यं राजपुत्राणां दर्शयन्नाह । अष्टगुणबुद्धिसंपन्नः ।

१४ प्रथमस्य लक्षणमाह । गुरभिरपदिश्यमानौ ।

१५ आचार्यादिभिः प्रतिक्षणमाहायां बुद्धिर्षस्य । तत्प्रेरणायाऽनुष्ठाने प्रवृत्तः इत्यर्थः । यं प्रयत्नेन शिक्षयेत् ।

१६ अपायहेतुषु कामादिभ्यसनेषु नित्यप्रवृत्तः ।

१७ धर्मद्वेषी नास्तिकत्वात् । अधर्मद्वेषी देवपरत्वात् ।

१८ तस्य राज्यायोग्यत्वात् । दुर्बुद्धिनोत्पन्नो दुर्बुद्धिरेव स्यादित्याशंकायाम्-पुत्रिकेत्यायाह । पुत्रत्वेन गृहीतानां दुर्बुद्धिणां ब्राह्मणे क्षत्रियैर्वा पुत्राः तमुत्पद्यन्ति इति वचनम् ।

१९ क्षीणशुक्रः ।

२० क्षेत्रभूताया देव्या ज्ञानिः ।

२१ राज्ञः कुलोत्पन्नः ।

२२ प्रसन्नगुणवदिति सर्वपथने ।

1 BJO 'य' नास्ति । 2 BJO 'वेदयेयु' नास्ति । 3 BJO वा कभीर्यात् । 4 BJO पण्यं, 5 BJO पण्यं, 6 BJO डिंवो, 7 BJO वीं न भवेत् । 8 BJO विपन्ने । 9 BJO इत्यर्थः । 10 BJO तेरुंरुते । 11 BJO विकुर्वन्ते । 12 BJO प्रदृश्यं । 13 BJO प्रेषयेत् । 14 BJO शक्तिमात्मनः । 15 BJO पुत्रिकापुत्रानुत्पादयेद्वा । 16 BJO तमुत्पद्यन्ति । 17 BJO वचनम् । 18 BJO इति वचनम् । 19 BJO क्षेत्रभूताया । 20 BJO ज्ञानिः । 21 BJO कुलोत्पन्नः । 22 BJO सर्वपथने ।

मेन क्षेत्रे' धीर्जमुत्पादयेत् । न चैकपुत्रमविनीतं राज्ये स्थापयेत् ।

बहूनामेकसंरोधः पिता पुत्रहितो भवेत् ।

अन्यत्रार्पद ऐश्वर्यं ज्येष्ठभागि' तु पूज्यते ॥

कुलस्य वा भवेद्राज्यं कुलसहो' हि दुर्जयः ।

अराजव्यसंनानाधः शश्वदावसंति क्षितिम् ॥

॥ इति विमयाधिकारिके सप्तदशमोऽध्यायः ॥ छ ॥

*

[अपरुद्धवृत्तम् ।]

विनीतो राजपुत्रः कृच्छ्रवृत्तिसदृशे कर्मणि नियुक्तः पितरमनुवर्तेत
अन्यत्र प्राणार्वाधप्रकृतिकोपपातकेभ्यः ।

पुण्ये कर्मणि' नियुक्तः पुरुषमधिष्ठातारं याचेत् । पुरुषाधिष्ठितस्तुं सवि-
शेषमादेशमनुतिष्ठेत् । अभिरूपं च कर्मफलमौर्षायनिकं च लाभं पितुरूप-
नार्ययेत् ।

१ देव्याम् ।

२ राजार्हम् ।

३ आहार्यबुद्धिमपि स्थापयेत् । बुद्धिमतोऽभावे दुर्बुद्धिमेक न स्थापयेत् । अविनीतस्तु सय-
स्यसनास्पदत्वाद्वाजाज्यमात्मानं च नाशयति ।

४ विरक्तानाम् ।

५ पितुर्हितत्वेऽहिभयाभावात् भिन्नमतत्वात् बहूनां पुत्राणामपि हितो भवेत् । परस्परं
सपरेण विनयग्रहणात् ।

६ यदि कुष्ठयाच्यादिका आपन्नवति तदा कनिष्ठभाग्यपि भवति । राज्यं पूज्यते न्यारदत्वात् ।

७ ज्येष्ठस्य भवतीत्यर्थः ।

८ कुलस्येति बहूनामित्यर्थः । सौभ्रातृत्वे सति रामयुधिष्ठिरादीनामिव राज्यं भवेत् ।

९ भिन्नकुलानामपि ।

१० *

११ *

१२ *

१३ *

१४ यत्र स्वदरबलो बलीयस्ति प्रेष्यते विनासः संप्रगतामिति ।

१५ न्यारये समाहृतत्वाद्वा परीक्षार्थम् ।

१६ *

१७ आदिष्टानुधिकैः षडैः सहितम् ।

१८ *

१९ *

1 S भागी तु, 2 भागस्तु, 3ए] भागिति । 2 9 राजपुत्ररक्षणं गतदशोऽध्याय, 3 प्रथमेऽ-
धिकारेण राज्ञः राज्ञः, 4 गणमाधिकारेण राज्ञः राज्ञः । 3 SJO 'विनीतो' नास्ति । 4 SJO चापह ।
5 S7] 3 कोपह । 6 SJO पुण्यवर्द्धनि । 7 SJO य । 8 S7] 07] सविदह ।

तथाऽप्यनुप्यंतमन्यस्मिन् पुत्रे [३१ प्र.] दारेषु वा स्त्रियंतं तदनुरो-
धाद्वा द्वेषेणोरण्यायापृच्छेत ।

वर्धवन्धभयाद्वा यस्तामन्तो न्यायवृत्तिर्धार्मिकः सत्यवागविसंबादकः
प्रतिग्रहीता मानयिता चाभिपन्नानां तमाश्रयेत् ।

तत्रस्थः कोशदंडसंपन्नः प्रवीरपुरुषकन्यासंबंधम[टवीसम्बन्धं] कृत्य-
पक्षोपर्यहं च कुर्यात् ।

एकचरः सुवर्णपाकमणिरागरसरूप्यपण्याकरकर्मान्तानाजीवेत् । पापं-
ण्डसहृद्द्रव्यमश्रोत्रियोऽपरभोग्यं वा देवद्रव्यमाह्वयविधवां गूढमनुप्रविश्य सा-
र्ययानपात्राणि च मर्दनरसयोगेनातिसंधाय तद् द्रव्यमपहरेत् ।

पारिग्राहिकं वा योगमातिष्ठेत् । मातुः परिजनोपग्रहेण वा चेष्टेत ।
कारुशिल्पिकुशीलवचिकित्सकवाग्जीवनपापंडलंघनभिर्वा नष्टरूपस्त-
द्व्यञ्जनसंखः छिद्रेषु प्रविश्य राज्ञः शस्त्ररसाभ्यां प्रहृत्य ब्रूयादहमसौ
कुमारः सहभोग्यमिदं [३१ द्वि.] राज्यमेको नार्हति भोक्तुं ये कामयन्ते मां
भर्तुस्तानंहं द्विगुणेन भक्तवेतनेनोपस्थास्यामीत्यपरेन्द्रवृत्तम् ।

॥ इति विनयाधिकारिकेऽपरुद्धवृत्तं प्रकरणं ॥ छ ॥

१ स्वभावद्वेषात् ।

२ अन्यपुत्रदानानुरोधाद्वा भतुप्यंतम् ।

३ शरण्यं तपसे यास्यामीति ।

४ *

५ *

६ *

७ धर्मविजयिनः कुमारस्य कोशोपाज्जनोपायमुक्त्वा लोभविश्रय (यि) नः प्रोक्षते ।

८ वक्ष्यमाणमदनीयमोदनीययोगैर्द्विदृश्यजनहस्तेन धनपटीनतिसंधायापहरेत् तेषां
धनमित्यर्थः ।

९ दुर्गलंभोपायाभिहितप्रयोगैरुपजापादिभिर्दुर्गसंख्यं प्रथमपहरेदित्यर्थः ।

१० क्षामनः शस्त्रपुपचयं कुर्यात् ।

११ प्रच्छादितपूर्ववर्णवेपादि । घटकपापघ्रातः सहस्ररक्कदिरुषः कृष्णो भवतीत्यादिप्रयोगैः ।

१२ कार्वादिभ्यंजनानां सखा भूत्वा ।

१३ रक्षसैषिद्वेषु ।

१४ एकलोहवधप्रतिषेधार्थम् ।

१५ *

१ SJO वन्धवप । २ S प्रतिग्रहीता । ३ SJO 'माश्रयेत् । ४ S कोदण्डः ; S1 कोदण्ड ।
५ S 'गृहं । ६ SJO वा । ७ S1 मुपनं । ८ SJO हेमः । ९ SJO धोत्रियभोग्यं । १० O देहः ।
११ SJO वा गृहं ; O विधवाद्रव्यं वा । १२ S वायनि । १३ S1 सन्ध्यायापहरेत् , O 'पहरेत् ।
१४ SJO पात्रप्रसिक्तं । १५ O पापण्डच्छद्यं । १६ SJO छिद्रे । १७ SJO तत्र ये । १८ SJO 'मां'
नास्ति । १९ S मनुं (S1 मनुं) माहं (S1 तानहं) , J मनुं नष्टं ; O मनुं तानहं । २० SJO नोर-
स्थासे इति । २१ SJO इत्यवदत् । २२ SJO 'इति...प्रकरणं' नास्ति ।

अपरुद्धं तु मुख्यपुत्रावसर्पाः प्रतिपाद्यानयेमुर्माता वा प्रतिगृहीता ।
त्यक्तं वा गूढपुरुषाः शस्त्ररसाभ्यां हन्युः । अत्यक्तं तुल्यशीलाभिः
स्त्रीभिः पानेन मृगयया वा प्रसंजयित्वा रात्रावुपगृह्यानयेयुः ।

उपस्थितं च राज्येन मूर्ध्वमिति सांत्वयेत् ।

एकस्थमथ संरुन्ध्यात् पुत्रवांस्तु प्रवासयेत् ॥

॥ इति विनयाधिकारिके अष्टादशोऽध्यायः ॥ छ ॥^१ [३२ प्र.]

*

[राजप्रणिधिः ।]

राजानमुत्थितंमनूत्तिष्ठते भृत्याः । प्रमाद्यन्तमनुप्रमाद्यन्ति । कर्माणि
चास्य भक्षयन्ति द्विपद्भिश्चातिसंधीयते । तस्मादुत्थानमात्मनः कुर्वीत ।

नालिकाभिरहरष्टधा विभज्यं रात्रिं च विभजेत् । छायाप्रमाणेन वा ॥

१ पूर्वं दुष्टे पितृयंदुष्टस्यापरुद्धस्य वृत्तमभिहितं भविष्यतो राज्ञो रक्षार्थमिदानीं दुष्टेऽपरुद्धे
अदुष्टस्य राज्ञो वृत्तिरभिधीयते ।

२ मंत्र्यादिपुत्रास्त एवावसर्पां राजा प्रणिहितत्वात् प्रणिपाद्य वा राज्यमानयेयुः । माता वा
तस्य प्रतिगृहीता राज्ञोपचारैरावर्जिता ज्ञानयेत् ।

३ दौष्ट्यावसंधेयम् ।

४ अदुष्टम् ।

५ मत्परोक्षे तत्रैव राजमिति सांत्वयेदनुनयेत् बुद्धिमन्तम् । आहार्यंबुद्धिं तु एकस्थं निरुद्ध-
संचारं संरुन्ध्यात् । बुद्धिं तु पुत्रवांश्चेदन्यस्मिन् योग्ये पुत्रे सति प्रवासयेद् उपांगुवधेन
हन्यात् । राज्यरक्षार्थं सावद्यलेदो बहुपुण्यराशिरिति वचनात् ।

६ आसन्नतरेभ्यः पुत्रेभ्यो रक्षणमभिधायास्तद्रेभ्यो मंत्र्यादिभ्यो रक्षाप्रकारमाह ।

७ राजानमुत्थितं स्वग्यापारे सततोद्युक्तं अनूत्तिष्ठन्ते अनवरमेवोत्तिष्ठते स्वग्यापारेषु सततो-
पूषा भवंति । स यच्छीकण्ठच्छीकण्ठाः प्रकृतय इति वचनात् । उक्तं च-

यत्किञ्चिदुच्यते राजा शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।

भृत्यास्तदनुकुर्वन्ति नतैवयो नतैकं च [या] ॥

..... च भृत्येषु राज्ञो रक्षा संपद्यते । मयमुपूषो राजा न स्त्रैः परेष्वातिसंधीयते ।

एवं स्वतोऽपि रक्षा । प्रमाद्यन्त इन्द्रियायेंषु प्रसज्यन्तमनुप्रमाद्यन्ति । उक्तं च-

राजान्प्रीयन्ते न स्त्रैः स्वयं कार्येष्वनुत्थितः ।

न मुद्योगोऽस्ति पात्राणामनुपुण्यन्तरामनीनि ॥

तत्र रक्षार्थमिदं भवतीति भावः । दोषांतरं च दर्शयति । कर्माणि च । उपचारा-
स्तमाहर्तारः कर्मणां फलानि चास्य भक्षयन्ति । राज्ञो निरवधानत्वात् । मक्षिणवामने
च कृष्याः परेषां भक्षयन्ति तत्र प्रमादः । अत एव द्विपद्भिश्चातिसंधीयते । तस्मादु-
त्थानमुद्योगमाहरणार्थं बुद्धिः । अनुष्ठानानां कालनिर्धारणमाह ।

1 अदुष्टम् । 2 अ पुत्र । 3 अदुष्टं मयमर्था । 4 यत् 'वा' नस्ति । 5 अदुष्ट
प्रमज्य रक्षा । 6 म मतोऽपि मिति । 7 अदुष्ट वा । 8 अ ध्यायन्त इत्यत्र न एति क्त्वा । 9 प्रमये-
द्विपद्भिः इत्यत्र अद्या । 10 प्रमयाधिकारिके अद्या अक्षरम् । 11 अदुष्टं इत्यत्र अदुष्टम् । 12 अ मनुत्थितम् ।

त्रिपौरुपी पौरुपी चतुरंगुला नष्टच्छायो^१ मध्याह्न इति चत्वारः^२ पूर्वे-
दिवसस्याष्टभागाः ।

{छायापौरुपाभिधानस्य द्वादशांगुलशंकोस्तत्प्रमाणेन वा दिनविभाग-
स्तदेवाह त्रिपौरुपीति । आदित्योदये पण्णवत्यंगुला पौरुपच्छाया भवति । सा
यदि त्रिपौरुपी पञ्चत्रिंशदंगु[३३ दि.] छावशिष्यते । तदा पूर्वे दिवसस्याष्टभागे
व्यतीतो भवति । यदा पौरुपी द्वादशांगुला तदा द्वितीयोऽष्टभागः । यदा
चतुरंगुला तदा तृतीयोऽष्टभागः । यदा शंकुमूलप्रविष्टा च्छाया भवति तदा
चतुर्थोऽष्टभागः । नष्टच्छायो मध्याह्न इति चत्वारः पूर्वेदिवसस्याष्टभागाः ॥
अतिदेशमाह ॥ छ ॥}

॥ तैः पश्चिमा व्याख्याताः । तत्र पूर्वेदिवसस्याष्टभागे रक्षाविधानमाय-
व्ययौ च शृणुयात् । द्वितीये पौरुजानपदानां कार्याणि पश्येत् । तृतीये
स्नानभोजनं सेवेत् । चतुर्थे हिरण्यप्रतिग्रहं^३ ३३ प्र ध्यक्षांश्च कुर्वीत । पञ्चमे
मन्त्रिपर्यदा^४ पत्रसंप्रेषणेन मंत्रयेत्, चारगुह्यबोधनीयानि बुद्धयेत् । षष्ठे
स्वैरविहारं मंत्रं^५ वा सेवेत् । सप्तमे हस्त्यश्वरथोद्युधीयान् पश्येत् । अष्टमे
सेनापतिसखो विक्रमं चिन्तयेत् ।

१ विभक्ताहोरात्रे ।

२ नागरिकवदेष्टुसमाह्वयतपालादिभिः प्रजानां रक्षाविधानं दैवमानुषपीडादि ।

३ अभ्यक्षातिसंधाननिवारणार्थम् ।

४ धर्मस्वीयकंटकनोपनोक्तविधिना स्पृश्यात् ।

५ श्यापामोपलक्षणार्थम् ।

६ देवप्रतिष्ठापित्पूजोपलक्षणार्थम् ।

७ समाह्वयदिंसमानीतहिरण्यस्य स्वस्वचित्तरवात् कुर्वीत । स्वयं दृष्टव्यं न परिवर्तनादि
संभवतीति । अभ्यक्षबुद्धिक्षुणे दृष्टेऽन्यात् कुर्वीत ।

८ संज्ञाभिः ।

९ न तैः सुखं स्यादिति गीतनृत्तादितिमिथं विह..... ।

१० सति कार्पोपाने ।

११ स्नानभोजनसंनृष्टान् सारपद्मविभागार्थम् ।

१२ प्रक्रान्ताष्टपुद्गस्युहरचनादिभिः प्रतिदिनं चिन्तित्त्र विक्रमः सुहितो भवति ।

प्रतिष्ठितेऽहनि सन्ध्यामुपासीत । प्रथमे रात्रिभागे गूढपुरुषान् पश्येत् । द्वितीये स्नानभोजनं सेवेत स्वाध्यायं च कुर्वीत । तृतीये तूर्यघोषेण संविष्टैः, चतुर्यपञ्चमौ शयीत । षष्ठे रात्रिभागे तूर्यघोषेण प्रतिबुद्धः शास्त्र-मितिकर्तव्यतां च चिन्तयेत् । सप्तमे मन्त्रमध्यासीत गूढपुरुषांश्च [३३दि.] प्रेषयेत् । अष्टमे ऋत्विगाचार्यपुरोहित[सखः] स्वस्त्ययनानि प्रतिगृहीयात् । चिकित्सकर्महानैसिकमाहृतिकांश्च पश्येत् । सवत्सां धेनुं वृषभं प्रदक्षिणी-कृत्योपस्थानं गच्छेत् ।

आरमयलानुकूल्येन^{११} वा निशाहर्भागान् प्रविभज्य सेवेत ।

उपस्थानगतः कार्यार्थिनामद्वारासंगं कारयेत् । दुर्दशो हि राजा कार्या-कार्यविपर्यासमासन्नः कार्यते । तेन प्रकृतिकोपमरिचशं वा गच्छेत् । तस्मा-

देवताश्रमपापंडश्रोत्रियपशुपुण्यस्थानानां वालंबृद्धव्याधितव्यसन्न्याधानां
स्त्रीणां च क्रमेण कार्याणि पश्येत् । कार्यगौरवादात्यधिकं वशेन वा । १

सर्वमात्ययिकं कार्यं श्रुणुर्यान्नातिपातयेत् ।

कृच्छ्रसाध्यमतिक्रान्तमसाध्यं वापि जायते ॥ [३४ प्र.]

अद्र्यंगारगतः कार्यं पश्येद्वैद्यतपस्विनाम् ।

पुरोहिताचार्यसंखः प्रत्युत्थायाभिवाद्य च ॥

तपस्विनां तु कार्याणि त्रैविद्यैस्सह कारयेत् ।

मायायोगविदां चैव न स्वयं कोपकारणात् ॥

राज्ञो^१ हि व्रतमुत्थानं यज्ञः कार्यानुशासनम् ।

दक्षिणा वृत्तिसाम्यं तु दीक्षा तस्याभिषेचनम् ॥

तथा चोक्तम्—

न तपोभिर्व्रतैर्यज्ञैः पुण्यमाप्नोति पार्थिवः ।

संरक्षितप्रजाधर्मात्पृष्ठमंशं यथामुचन् ॥

प्रजासुखे सुखं^२ राज्ञः प्रजानां च हिते^३ हितम् ।

नोत्तमप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां हि^४ प्रियं^५ हितम् ॥

१ देवद्रव्यादिनिमित्तो विवादः ।

२ तीर्थतडागार्दानाम् ।

३ अमासन्वयवहारणाम् ।

४ देवताकार्यं यद्यत्पा..... ।

५ अत्ययो विनाशो यस्य दृश्यते तदेवार्द्रं पश्येत् ।

६ अनुष्ठानावसानं कुर्यात् ।

७ होमशालास्थितः । अग्निप्रत्यक्षं सारिणः प्रष्टव्या इति ।

८ पंडितवपस्विनामादरदयापनार्थम् ।

९ पुरोहितोपाध्यायानां सत्त्वा भूत्वा संसर्गविच्छेदायम् ।

१० तेषामभ्यहितत्वात् ।

११ संभ्रमोद्वादिप्रयोगविदाम् ।

१२ कृपितां मूर्खतपस्विनः शायं प्रत्यच्छति ।

१३ *

१४ अन्यायनिवारणम् ।

१५ रिषो मुनेऽपि वा शास्त्रोक्तदण्डधारणात् ।

१६ मात्स्यन्यायप्रतिषेधात् ।

१७ इहलोकमिद्विदलक्षणं राज्ञो भवति ।

१८ स्वधर्मप्रवर्तने तद्धर्मपदंशावति ।

१९ गृहयादिभ्रमनं हितं राज्ञो उभयलोकविरोधान् ।

२० रक्षानिराकुल्यम् ।

२१ राज्ञो हितं लोकद्वयसंनिद्धं ।

तस्मान्नित्योत्थितो राजा कुर्यादर्थानुशासनम् ।

अर्थस्य मूलमुत्थानमनर्थस्य विपर्ययः ॥

अनुत्थाने ध्रुवो नाशः प्राप्तस्यानागतस्य च ।

प्राप्यते फलमुत्थानाल्लभते चार्थसम्पदम् ॥

॥ इति विनयाधिकारिके [३४ द्वि.] एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ छ ॥

*

[निशान्तप्रणिधिः ।]

[*निशान्तप्रणिधिः ।] वास्तुकप्रशास्ते देशे सप्राकारपरिपा(खा)द्वार-
मनेककक्षापरिगतमंतःपुरं कारयेत् ।

कोशगृहविधानेन मध्ये वासगृहम् । गूढभित्तिसञ्चारं मोहनगृहं तन्मध्ये
वासगृहं कारयेत् । भूमिगृहमासनचैत्यदेवतापिधानद्वारमनेकसुरक्षा-
सञ्चारं वा तस्योपरि प्रासोदं वा गूढंभित्तिसोपानं शुषिरंस्तम्भप्रवेशा-

१ प्रजानां करणीयार्थशिक्षणम् ।

२ चतुर्विधस्य ।

३ राजोऽनुयोगे प्रजाभिः प्राप्तस्वार्थस्य विनाशो भवति ।

४ भविष्यत्स्वार्थस्य योगलक्षणं कलं राजा प्राप्यते ।

५ अर्थानां पुष्टयम् ।

* निशांतप्रणिधिरिति सूत्रम् । निशान्तंति निश्चलीभवत्यत्र राजादयो निशाया र्ततो
वा यदत्र गम्यते तन्निशांतमंतःपुरम् । तत्र प्रणिधिः प्रणिधानम् । स्वावरजंगमानां तत्र
प्रणिधानं सावधानता । राज्ञ आत्मनो दाराणां च रक्षणार्थमिति सूत्रार्थः । संबन्धस्त्विदं
स्वप्नेव दाररक्षणं निशांतप्रणिधौ प्रवक्ष्याम इति । अत्र द्वारेभ्यो रक्षणं दाराणां चारख-
णमिति । (इदं सूत्रं मूलभूतपंक्तौ लिखितं मोपलभ्यते । टिप्पणी चैवं पृष्ठपार्श्वभागे लिखिता
तमुपलभ्यते-सं०)

६ दाराणामात्मनश्च रक्षार्थं गृहचरानां वायदाह - वास्तुका चारुविध्याविद्वैः प्रकर्षेण काले ।

७ बहुयमाणलक्षणं कोशगृहम् । तस्य विधानम् । चतुरध्यां वापीं निरुदकोपजेहां धानयि-
वेति सर्वं योग्यम् । तन्मध्ये वासगृहम् । राजो वासाय शय्यागृहम् । गूढभित्ति-
संचारमिति-गूढो भित्तिषु संचारे यस्मिन्नद्वारकर्तुः प्रविष्टस्य मोहनजननत्वात् मोहनगृ-
हम् । तन्मध्ये वा वासगृहं कारयेत् ।

८ भूमिगृहं वा परैर्विहितं तन्नोपनार्थं वा प्रकटेराजगृहत्वात्ः किञ्च देवताचैत्य इत्या-
भिधीयत इति । भियः सरस्वत्या वा भयनम् । तत्रासन्नचैत्यकाष्ठदेवतैव यंत्रप्रयोगादपि-
धानद्वारं तद्देवतायतनमिति जनेः प्रतीयते । न भूमिगृहद्वारमिति भावः । अनेकसुरंगा-
संचारमापघापसारायं वासगृहं कारयेदिति संबन्धः ।

९ अनेकक्रमिकं घंटामण्डसारककलसोपेतम् ।

१० भित्तिगर्भविरिक्तसोपानत्वात् । गूढत्वादि ।

११ शुषिरंमेत्यादि । शुषिरसम्भेपु रथितश् (शु) इमसोपानत्वात् प्रवेशोऽप्यसारत्र खंम-
स्येनेव भवति । तत्रासार्थं कारयेत् ।

1 S राजप्रविधिः एकोनविंशोऽध्यायः; J प्रपयेऽधिकरणे ३३०- एकोन-; O प्रपमाधिकरणे एकोनं
राज- । 2 BJO 'कश्चा । 3 J 'मध्ये' पठितः; STI O वा माये वाय' । 4 BJO वा वायगृहं ।
5 BJO 'कारयेत्' नास्ति । 6 BJO 'हं वागसन्नचैत्ये' । 7 B 'मिपान । 8 BJO 'वा तस्योपरि'
नास्ति । 9 BJO शुषिरं ।

पसारं [३५प्र.] वा वासगृहं यन्त्रवद्धतलावपातं कारयेदापत्प्रतीकारार्थम्
आपदि कारयेत् । अतोऽन्यथा वा विकल्पयेत् । सहाध्यायिभयात् ।

मानुषेणाग्निना त्रिरपसव्यं परिगतमन्तःपुरमग्निरन्यो न दहति । न
घात्रान्योऽग्निर्ज्वलति । वैद्युतेन भस्मना मृत्संयुक्तेनोवर्ल(लि)प्तं च ।

'जीवन्तीश्वेतौमुष्ककपुष्पवन्दाकाभिरंक्षीवे' जातस्याश्वत्थस्य प्रती-
नेन गुप्तं सर्पा विपाणि वा न [३५ द्वि.] प्रभवन्ति ।

मयूरपृषतनकुलोत्सर्गः सर्पान् भक्षयति । शुक्रसारिके भृङ्गराजो वा
सर्पविषशङ्कानां क्रोशति^{१०} । क्रांचो विपाभ्यासे^{११} माद्यति ग्लायति "जीव-
न्तीश्वको धियते मत्तकोफिलः । चंकोरस्याक्षिणी विरज्यते"^{१२} । इत्येवमग्निविष-
सर्पेभ्यः प्रतिकुर्यात् ।

पृष्ठतः कक्षाविभागे स्त्रीनिवेशो^{१३} गर्भव्याधिसंस्थां वृक्षोदकस्थानं च ।
वहिः कन्या-कुमारपुरम् । पुरस्तादलङ्कारभूमिर्मन्त्रभूमिरुपस्थानं कुमारोध्यक्ष-
स्थानं च । कक्षांतरेष्वन्तर्वंशिकसैन्यं तिष्ठेत् ।

१ तलं भूमिकातुलोपरि फलकास्वारादिलक्षणं तस्यावपातः शत्रोरपरि यातः । स संश्रेणावबद्धो
यस्य कार्यकाले कौलापनयनात्पततीति कारयेदिति । शाशो वासगृहे यथापुण्यपरनकरणं
थापयतीकारार्थम् । आपदि वा भविष्यत्यां कारयेत् । पूर्वहृते शु मंत्रभेदः स्यादिति ।
२ मतिविभवैर्विभवै कल्पयेत् । सहाप्यायिनामप्येतदेव शास्त्रं तत्रैव साधयाना माति-
भवातुं शक्यंते ।

३ मानुषाग्निः शस्त्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा नरस्य घामपार्थिक्कायां ऋत्मापवेणुनिर्मयनोत्पन्नो
मानुषोऽग्निस्त्रेनोत्कारूपेण । त्रिरपसव्यं त्रीन् वारान् प्रदक्षिजेत परिगतं नीराजितमग्निरन्यो
न दहति । स एव दहतीति आर्यः । यद्वयति च मानुषेणाग्निना परतुर्गमादीपयेयुरिति ।

४ महानसत्रीपादावपि ।

५ विद्युत्प्रथस्य वृक्षस्य भस्मना चल्मीकमृदायुक्तेन करकजलेनादितेन ।

६ दोही । ७ गिरिकर्णिका । ८ मुष्के जातपुष्पोपलक्षितो वंदाकः ।

९ शोभाजने ।

१० बंदनमालाविरचितेन ।

११ एतेषां निशांते उत्सर्गो मोक्षः सर्पान् भक्षयति पृते उत्सृष्टाः सर्पान् भक्षयन्तीत्युपधारः ।

१२ कृष्यः शुक्रमाणः पक्षी ।

१३ मध्यमकक्षावस्थितवासगृहात् पृष्ठतः ।

१४ सुभगकुलस्त्रीगृहाणि ।

१५ पृक्तो गर्भिण्यः अन्यतो ग्यापिताः । १६ कुमारानां भव्याक्षानां च । १७ धाकरगृहेषु ।

१८ अंतर्वंशो राशः पुत्रद्वारं च न विद्युत्तोऽन्तर्वंशिकस्य सैन्यम् ।

अन्तर्गृहगतः स्थ [३६ प्र.] विरखीपरिशुद्धां देवीं पश्येत् ।

श्रूयते हि' देवीगृहे निलीनो' भ्राता भद्रसेनं जघान । मातुःशय्या-
तर्गतश्च 'जननीप्रोत्साहितः कनिष्ठपुत्रदत्तयौवराज्यं कारूपविपयाधिपं
घञ्जाख्यं 'पुत्रो दुर्जयः <जघान इत्युत्तरत्रानुवर्तते' > लाजान्मधुना विपेण
'विपर्यस्यं देवी' काशिराजम् । विपदिग्धेन नूपुरेण वैरन्त्यम् । मेखलामणिना
'सौवीरम् । जाल्पमादर्शेन । वेण्यां' गूढं शखं कृत्वा देवी 'विदूरं
जघान । तस्मादेतान्यास्पदानि परिहरेत् ।

मुंडजटिलकुहकप्रतिसंसर्गं वा [३६ द्वि.] ह्याभिश्च दांसीभिः प्रतिपेधयेत् ।
न पैताः कुल्याः पश्येयुः । अन्यत्र गर्भव्याधिसंस्थाभ्यः" । रूपाजीवाः स्तौत-
प्रर्षंशरीराः "प्रवर्तितवस्त्रालङ्काराः पश्येयुः । अंशीतिकाः पुरुषाः पञ्चाशत्का ॥
वा "खियो मातापितृव्यञ्जनाः स्थविरवर्षधराभ्यागारिकाश्चावरोधानां शौचा-
शौचं विद्युः स्थापपयेयुश्च स्वामिहिते ।

स्वभूमौ च वसेत्सर्वः परभूमौ न संश्वरेत् ।

न च वाहेन संसर्गं कश्चिदाम्यन्तरो व्रजेत् ॥

सर्वं चावेक्षितं वस्तुं निवद्धागमनिर्गमम् ।

निर्गच्छेदभिर्गच्छेद्वा मुद्रासंक्रान्तभूमिकम् ॥

॥ इति विनयाधिकारिके निशांतप्रणिधिः विंशोऽध्यायः ॥

*

१ भद्रसेनस्य । २ आलोढ्य । ३ अनिच्छन्ती बलादभिगच्छन्वम् ।

४ व.....भिपं दण्डपारप्यातिपीडिता । ५ परंतपं (?)..... ।

६ अयोप्याभिपं स्वमावद्रेपाव ऋतावपि अनभिगता कामेन पीडिता ।

७ पुण्यविषयपतिं ब्रह्मापहारार् विद्विष्टा ।

८ बाहूदंडयोश्च पारदप्यमर्थापहरणाक्रमौ । अम्यासक्तिरुपा द्वेषः स्त्रीभ्यो मर्तुर्भयास्पदम् ॥

९ मायायोगविदुः । ते हि वदयाद्युपदेशद्वारेणाति..... ।

१०कौशलमालिनीभिः । ११ देवीविताऽविचलनाथम् ।

१२ देवीनां कुलमयाः द्वियो भ्रात्रादयः कुमंत्रनिषेधाथम् । १३ तत्र न दोषः ।

१४ धानोद्वर्तनं.....राजकीयघ्नलंकार..... । १५ उपतिष्ठेयुः ।

१६ अंतश्चराणां कृतकमातापितरः राजप्रणिहिता... ।

१७ साविभ्यादिमहास्त्रीनिदर्शनादिभिः ।

* १८ आळां वासः संघातोऽपि निदिप्यते । परिषयाव् शेहसत्रः कुमंत्राः संभवन्ति ।

१९ सर्वे च सारफलयु कुप्यादि द्वयं शयेक्षितं अंतःपुरद्वारस्थैः..... ।

(† इयं टिप्पणी द्वित्रिपुक्तिपरिमिता विस्तृता शक्यते परं विनयाधाराऽतोऽग्रस्यः पाठोदाहोऽस्याः ।)

1 BJO पुस्तकेषु परदेरिलनन्तरं 'न कायिदभिगच्छेत्' इत्यधिकं पश्यते । 2 BJO 'श्रूयते हि'
मास्ति । 3 BJO 'जीनो हि भ्राता । 4 BJO पुस्तकेषु 'जननीप्रोत्साहितं' 'वर्तते' पर्यन्ताः सम्प्र-
नोपलभ्यन्ते । अस्मान् 'पुत्र' 'वरा' इति पश्यते । 5 BJO मनुनेति । 6 BJO 'वि' पतिनः । 7 BJO
'वावप' । 8 S वेण्यागूढं । 9 JO विदूरर्थ । 10 BJO 'नेनाः । 11 J 'तस्याभ्याम् । 12 BJO द्य-
शरीराः । 13 BJO परिष' । 14 BJO भा' । 15 BJO द्वियो वा । 16 BJO 'वरा' । 17 BJO इयं ।
18 BJO 'पित' । 19 J प्रपनेऽधिक्ये विंशोऽध्यायः । ० प्रयत्नापिच्छले विंशो' निशांतप्रणिधिः ।

[आत्मरक्षितकम् ।]

शयनादुत्थितः स्त्रीगणैर्धन्विभिः परैरगृह्येत । द्वितीयस्यां कक्षायां कञ्चुकोष्णीपिभिर्वर्षराभ्यागारिकैश्च तृतीयस्यां कुञ्जवामनकिरातैश्चतुर्थ्यां मन्त्रिभिः संवेन्धिभिर्दोर्गा ३० प्र. द्वारिकैः प्रार्सपाणिभिः । पितृपैतामहमहासम्बन्धानुंबद्धं शिक्षितमनुरक्तं कृतकर्माणं च जनमासन्नं कुर्वीत ।

नान्यतोदेशीयमकृतार्थमानम् । स्वदेशीयं चापकृत्योपगृहीतम् । अंतर्वंशिकसैन्यं राजानं अन्तःपुरं च रक्षेत् ।

“गुप्ते” देशे माहानसिकः सर्वमास्वादवाहुल्येन कर्म कारयेत् । तद्वाजा तथैव प्रतिभुञ्जीत । पूर्वमग्नये वयोभ्यश्च वलिं कृत्वा प्रतिभुञ्जीत ।

१ वर्षादिपरिकल्पितो जनसमूहो गणः । तथा चोक्तम्—

पंचाचरं गणं विद्यादाशतादिति आर्गवः ।

यथासामर्थ्यमित्येवं बाह्वृस्पत्याः प्रचक्षते ॥

२ धनुर्वेदप्रवीणैः । राजशरीररक्षार्थम् । अन्येषां दक्षिणां अंत.पुरे क्षप्रवेनात् । धनुर्महणं च सर्वानुवाधिवयप्रदर्शनार्थमुक्तम् ।

यान्यायुषालि शस्त्राणि स्यावराणि चरानि च ।

धनुषो गोचरे णानि न तेषां गोचरे धनुरिति ॥

३ प्रथमकक्षापामिति शेषः ।

४ कञ्चुका आप्रपदीनाः कूर्पासकाः । उष्णीषाः सर्वमुत्सव्यापीलि शिरोवेष्टनानि । णानि विधत्ते तेषां वर्षप्ररादीनाम् ।

५ दौनादिः संबंधः ।

६ क्षेप्यायुधहस्तैः ।

७ * (विस्तृताऽत्र टिप्पणी दृश्यते । परं निनष्टाक्षरा इति नोर्द्ध्वं शक्यते ।)

८ कृतं बहुधाः समरेषु अद्भुतं कर्म येन धे जनें दाक्षपानि आससम् ।

९ धनपि कृतार्थमानं शिक्षितमनुरक्तं कृतकर्माण आसन्नं कुर्वीत ।

१० पितृपैतामहादिकम् ।

११ आसन्नं च कुर्वीतिति संबंधः । उक्तं च—

अपरादानि मित्राणि मृत्यावपि वितेभियान् ।

.....आसात्र कुर्वीत विचक्षणः ॥

१२ पूर्वोक्तम् । १३मभिभाय रसदेभ्योऽभिधातुमाह ।

१४ नियुक्त्यपतिरिच्छनां अदृश्ये ।

१५ द्वाकर्वंदुल्यादि ।

१६ परिचारकपैषकपाचकादिभिः क्रमेण आस्वादितैः ।

१७ ने(ऌ)ति संबन्धः । १८ यदि न विपदिगम् ।

अग्नेर्ज्वालाधूमनीलता शब्दस्फोटनं च विषयुक्तस्य वयसां विपत्तिश्च ।
 भ्रज्जत्योष्मा मयूरग्रीवाभः शैत्यं आशुक्लिष्टस्यैवं वैवर्ण्यं सोदकत्वमस्विन्नत्वं
 च । व्यञ्जनानामाशुशुष्कत्वम् 'कार्यध्यामफेनविच्छिन्नभावो गंधस्पर्शर-
 सवधश्च । द्रवेषु हीनातिरिक्तच्छार्यादर्शनं फेनपटलसीमंतोर्ध्वराजीदर्शनं'
 च । रसस्य मध्ये नीला राजी पद्मसर्ष्वं ता[३० द्वि]त्रा मद्यतोययोः काली
 दध्नः श्यामा मधुनः श्वेता । द्रव्याणामार्द्राणांमाशुस्म्लानत्वमुत्पक्वभावः । काथ-
 नीलद्रयामैता च । शुष्काणामाशुशातनं वैवर्ण्यं च । कठिनीनां मृदुत्वम् ।
 मृदूनां च कठिनत्वम् । तदभ्यासे' क्षुद्रजंतुवधश्च । आस्तरणंप्रावरणानां
 धूममंडलता । तंतुरोमंपक्ष्मशातनं च । लोहमणिमंथानां पंकमलोप-
 देहता । "श्लेहरागंगौरवप्रभौवर्णस्पर्शवधश्चेति विषयुक्तस्य लिङ्गानि ।

विषप्रदस्य तु शुष्कश्यामवक्रतो घाक्तंङ्गः स्वदो जृम्भणं चातिमात्रं

१ यदेव दर्शयन्नाह ।

२ शब्दोपलक्षितं भ्रजादेरिति शेषः ।

३ हस्तामृदिवल्येव ।

४ काथभावोऽग्निभ्यवधानेऽपि । श्यामभावो द्रव्यान्तरास्पर्शेऽपि । फेनभावो विच्छिन्नभा-
 वश्च वज्रेश्वरभावेऽपि ।

५ रसादिषु । ६ प्रकृतेर्विकारः । ७ * । ८ * ।

९ वसुरवटकादीनाम् ।

१० क्षाम्नादीनामार्द्राणां आशुस्म्लानत्वं हरितानामप्युत्पक्वभावः । काथता कुंठादिवेगे
 श्यामता नीलता च ।

११ कठिनानामिति शुष्कनालिकेरादीनाम् ।

१२ मृदूनामिति कदलीरुछादीनाम् ।

१३ विपीलिकादि । १४ तुलिकंपलादीनाम् ।

१५ श्यामीकृत्वानि मंडलानि श्यामे स्थाने दृश्यन्ते ।

१६ कर्पासादिमयानाम् । १७ अविमृगादिरोममयानाम् । १८ रजकादीनाम् ।

१९ लोहानि शुवर्णरजतवासकाकापसादीनि तन्मयानाम् । २० पधरागादिमणिमयानाम् ।

२० पंकोपदेहता रजोधारणम् ।

२१ श्लेहादीनां वधः श्विग्धमश्विग्धम् । दृष्टरागस्य वैराग्यम् । गौरवस्य सुखेन कृपुण्यम् । मन्दा-
 वधयो भ्रामकादीनां सामर्थ्यविनाशाः । वर्णवधो रक्तस्य श्वेतत्वम् । श्वर्यावधः सूर्यां दृष्टव-
 मानं परं भवतीत्यर्थः ।

२२ रागो लोहवादिर्विघातिभेदः ।

२३ सामर्थ्यम् ।

२४ रागसमुदायः ।

२५ अरण्यम् ।

२६ शुष्कवृक्षमार्तं कथा मुखसोते(रे) सति, श्यामवक्रता उद्वेगाद् वैवर्ण्यम् । २७ *

1 JVI अग्नेर्धूमनीलता । 2 BJO स्वेद । 3 BJO अद्रिजनं । 4 BJO च हाय । 5 BJO रसम् । 6 BJO फेनपटल, SVI फेनपटल । 7 BJO 'व' पठितः । 8 BJO VI श्यामा च । 9 B प्रत्ययः, SVI JO प्रत्ययः । 10 BJO 'दा'हता । 11 BJO 'त्वं' च । 12 BJO 'शे' । 13 BJO हाच । 14 BJO रसम्, SVI श्यामवक्रता, JVI श्यामवक्रता । 15 B पाठकोप, SVI पंकोपदेहता, JVI पंकोपदेहता । 16 B मित्तुच्छिन्नानि, O इति मित्तुच्छिन्नानि । 17 BJO रसम् । 18 BJO मित्तु ।

वेषयुः । प्र[३८ प्र.]स्खलनं वाक्यविप्रेक्षणमौघाः कर्मणि स्वभूमौ चान-
वस्थानमिति । तस्मादस्य जाङ्गुलीविदो भिपजश्चासन्नाः स्युः ।

भिपज् भैपज्यागारादास्वादविशुद्धमौषधं गृहीत्वा पाचकपेपकाम्यामा-
त्मना च प्रतिस्वाद्य राज्ञे प्रयच्छेत् ।

पानं पानीयं क्षौपधेन व्याख्यातम् । कल्पकप्रसाधकाः स्नानशुद्धदा-
रीरहस्ताः समुद्रमुपकरणमन्तर्वशिकहस्तादादाय परिचरेयुः ।

स्नापकसंवाहकास्तरकप्रसाधकोदकपरिचार[३८ द्वि.]करजकमालाकारकर्म
दास्यं प्रसिद्धशौचाः कुर्युः । तौभिरधिष्ठिता वा शिल्पिनः । आत्मचक्षुषि
निवेश्य वस्त्रमाल्यं दद्युः । स्नानानुलेपनप्रर्धर्षचूर्णवासस्नानीयानि च स्ववै-
"क्षति" वाहुंपु च । एतेन परस्मादागतकं व्याख्यातम् ।

कुशीलवाः शस्त्रान्निरसक्रीडार्थं नमयेयुः । अं(आ)तोद्यानि चैषामं-
तस्तिष्ठेयुः । अभ्द्विपरयालङ्काराश्च ।

१ समेऽपि गते ।

२ परवाक्याकरणं किमहं शतोऽस्मि माकृपामेव कुर्यामीपाशंकपा ।

३ आवेगः सर्वांगानामाकुलावम् । उक्तं च-

यः कश्चिद्वरितगततिर्नरीक्षते मां संभ्रांतः स्थिरमभिसरंति द्रुवं वा ।

तत्सर्वं खलु मम शंकेऽन्तरात्मा स्वैर्दोषैर्भवति हि शंकितो मनुष्यः ॥

४ यस्मादेवं परप्रयुक्तं विषं प्रयच्छन्ति तस्मात् ।

५ बौद्धप्रसिद्धा विद्या जांगुली । उपलक्षणं गारुडमंत्रादीनामेतत् । १ सुरादि ।

७ तदपि यद्यस्य हस्ताद्गृह्यते तेन प्रत्येकं प्रतिस्त्रादितं राज्ञे प्रयच्छेत् । यकारात्तांबूलादिकम् ।

८ केदानखच्छेदकर्तारः । ९ शरीरशोभाकर्तारः । १० राजदास्यः ।

११ अथ तासां प्राचीण्यं नास्ति तदा तामिर्विद्यास्याभिराधि० ।

१२ यस्मादिदानीं प्रत्ययानकल्पविधिमाह ।

१३ सुकुमारत्वाच्चयवस्य विपस्य च महावीर्यवात् ।

१४ इतानं सुगंधद्रव्यसिर्मितं सार्द्धं यच्छिद्रसि प्रयुज्यते ।

१५ कुंकुमादि ।

१६ उद्वेगं सुगंधमेव प्रथमं ।

१७ चूर्णः शुष्कः स्यान्नोत्तरकालं केनवाप्तय यः प्रयुज्यते ।

१८ सुगंधवस्तुः धूपः ।

१९ सुकुमारस्थाने ।

२१ स्वगृहागतेन ।

२२ तत्राप्ययमेव विधिः प्रत्ययाने द्रष्टव्य इति ।

२३ प्रत्येकं [श्री] दास्यन्दः ।

२४ विनोदयेयुः ।

२५ शतवर्षिकहस्ते ।

1 J बाष्पविप्रेक्षण; Jv1 बालविप्रेक्षण । 2 B2 ०वेद्यः; Bv1 विद्यः । 3 J स्वधर्मि । 4 B2D
वाश्ली । 5 B पाचकरोपका । 6 B2D वज्रहस्ता । 7 B2D 'प्रसाधकोदकपरिचारकं' नास्ति ।
8 B2D 'प्रसिद्धशौचाः' नास्ति । 9 SJ 'च' नास्ति । 10 B2D स्वकरी । 11 B2D च व्याख्यातम् ।
12 B2D 'श्रीदा' नास्ति । 13 B2D आतोद्यानि । 14 B2D रपद्रिपलंकारा । -

आसंपुरुषाधिष्ठितं यानयाहना[३९ २]मारोहेत् । नावं चासनाविकाधि-
ष्ठिताम् । अन्यनौप्रतिवद्धां वातवेगवशां च नोपेयात् ।

उदकान्ते^१ सैन्यमौसीत् । मत्स्यग्राहविशुद्धमुदकर्मवगाहेत् ।

व्यालग्राहविशुद्धमुद्यानं गच्छेत् । लुब्धकंश्वगणिभिरपास्तस्तेनव्या-
लपरात्राधभयं चललक्ष्यंपरिचर्यार्थं मृगारण्यं गच्छेत् ।

आसशस्त्रग्राहाधिष्ठितं सिद्धतापसं पश्येत् ।

मन्त्रिपरिपदा सहै सामन्तदूतं प[३९ द्वि]श्येत् । सन्नद्धोऽश्वं रथं हस्तिनं
चौरुदः सन्नद्धमैनीकं पश्येत् ।

निर्याणांभियाने^२ च राजमार्गमुभयतः कृतारक्षं शस्त्रिभिर्दण्डिभिश्चां-
पास्तशस्त्रहस्तप्रव्रजितव्यंगं गच्छेत् । न पुंरुपसन्वाधमवगाहेत् ।

यानासमाजोत्सवप्रहवणानि च दर्शवर्गिकाधिष्ठितानि गच्छेत् ।

यथा च योगपुंरुपरन्यान् राज्ञोऽधितिष्ठति ।

तथाऽयमन्यावाधेभ्यो रक्षेदात्मानमात्मवानिति^३ ॥

॥ इति विनयाधिकारिके षड्विंशोऽध्यायः ॥ छ ॥

॥ समाप्तं चेदं विनयाधिकारिकं प्रथममधिकरणम् ॥

*

१ शिविकादि । २ हररथादि । ३ तत्रापि ।

४ उदकान्तवद्वये । ५ रक्षार्थं जलक्रीडापाम् । ६ शिशुमारादि ।

७ उद्यानगमने विधानमाह । सिंहादि । ८ पठश्च । ९ तथा ।

१० परातिसंधानभयात् । ११ प्रतिवारवादिदानार्थम् । १२ कृतकपथः ।

१३ स्वकीयम् । स्पृहरघनादौ विधासाभावात् ।

१४ निर्दिष्टे प्रवेत्ते च । १५ निग्रहकर्मभिः ।

१६ प्रत्यवायभयात् । अथैकार्यपदादवगाहेत् तथा ।

१७ धात्रा देवादीनाम् । समात्रः यक्षादिः । उरतवः पुत्रोत्पत्त्यादिः । प्रदयनं विवाहादि ।

१८ दशाशुपरवर्गनियुक्ता दशवर्गिकाः । १९ प्रत्यवायप्रतीकारार्थम् ।

२० अत्र हेतुमाह । २१ तीक्ष्णरसदादिभिः । २२ दाष्टम् । २३ त्रिगिरीषुः ।

२४ गृहीतविद्यः कृतदूतसंधोगः मुनिशुद्धामात्यसंधप उरगृहीतस्वररथो निहितमंथो इति-
तामनुष्यदार आत्मवानुष्यते ।

द्वितीयमधिकरणम् ।

[जनपदनिवेशः ।]

जनपदनिवेश इति सूत्रम् । भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशार्प-
घाहनेन स्वदेशाभिप्यंदवमनेन वा निवेशयेत् ।

शूद्रकर्पकंप्रायं कुलशैतावरं पंचकुलंशतपरं ग्रामं क्रोशद्विक्रोशसी-
मानमन्योन्यारक्षं निवेशयेत् ।

नदी [४० प्र.] शैलवनभ्रष्टिंदरीसेतुवन्धशमीशांस्मलीक्षीरवृक्षानन्तेषु
सीमां स्थापयेत् ।

अष्टशतग्राम्या मध्ये स्थानीयं चतुःशतग्राम्या द्रोणमुखं द्विशत-
ग्राम्याः कार्वटिकं दशग्रामीसङ्ग्रहेण स्थापयेत् । अन्तेष्वन्तपालदुर्गाणि
जनपदद्वाराण्यन्तपालाधिष्ठितानि स्थापयेत् ।

तेषामन्तराणि वागुरिकशवरपुलिंदचंडालारण्यचरा रक्षेयुः ।

ऋत्विगाचार्यपुरोहितश्रोत्रियेभ्यो ब्रह्मदेयान्यदण्डकारण्यनिरूपदाया-

र्दकानि प्रयच्छेत् ।

१ जनाद्यापुर्बर्ण्ये ते परंतेऽवस्थानं कुर्वन्ति यस्मिन् असौ पृथ्वीभागे जनपदस्त्वस्मिन् चापुर्-
ष्यादियेथायोगमवस्थापनमिति ।]

२ विविष्टपूर्वं भविष्यत्पूर्वं च । भविष्यत्पूर्वं जनपदशब्दो न प्रवर्तते । पर्वतसमुद्रादौ कथं
सस्य निवेश इति चेत् अर्थमागनिवेशो भूतपूर्वः [स्वरूपवीरुलपादिसुखसाध्यः ।] अस्मय-
माणनिवेशो महापृक्षावल्लस्य [निःशेषनिवेशविन्दो दुःख] साप्य इति भावः ।

३ स्वदेशाभिप्यंदवमनेन वेति । यथा निहोरासन्ननिम्ने कालांतरेण निःप्यंदो जलसंप्रदो
भवति । तद्वन्तः प्रजाभिप्यंदः सन्वति याहुव्यम् । एकस्मिन्नेव कुटुम्बे पुत्रमपुत्रप्राप्ताग्नि-
नेयादिवाहुव्यात् । न घान्यादिप्राप्त्यात् । मूलकुटुम्बमवस्थाप्य शेषाणांनपकर्षणं घमनं
तेन वा निवेशयेत् ।

४ विष्ट्यादिभिरुपभोगयत्वात् ।

५ कुलशतमे दे मत्तभेदस्तथा हि—

सुख्याधाने कुलं विद्यादित्वांसीयाः प्रचक्षते । दंपत्यं कुलमित्येके हलं त्वन्ये प्रचक्षते ॥ इति ।

सुख्याधान-दंपत्ययोः होत्र-विभागेऽनंगत्वादेकद्वित्रिहलत्वेन कुलं तदुक्तमभ्यपमावतयेष्यते ।

६ अर्थतृतीयकुलशतकृत्यो मध्यमः साद्धंक्रोशसीमा भवतीत्यर्थादापयते ।

७ शूद्रादिजातिसमूहो ग्रामः ।

८ गोरत्वं निजावसाने यावन्तं प्रदेशं गतां रत्वं इत्याप्नोति । पूर्वस्मात्क्रोशे पश्चिमविग्हं
उत्तरस्मात्क्रोशे [दक्षिणविग्हमिति ।]

1 SJO नास्वेतत्त्वज्ञासकं वाक्यम् । 2 SJO शतकुल । 3 SJO वृष्टिदरी° । 4 SJO
शमीक्षीर° । 5 BVI वृक्षान्तरेषु सीमा । 6 SJ OVI कार्वटिकं । 7 SJO सप्रदेह सप्रहणं स्थापयेत् ;
8 SJ दण्डकारण्यभिरूप° । 9 SJO दायकानि ।

अध्यक्षसङ्घायकादिभ्यो गोपस्थानिकानीकस्थचिकित्सकास्व(श्व)दम-
कर्जद्वाकारिकेभ्यश्च विक्रयाधानवर्जानीति ।

करदेभ्यः कृतक्षेत्राण्येकपौरुपिकाणि प्रयच्छेत् । अकृतानि च कर्तृभ्यो
ना[देया]नि ।

अकूपतामाच्छिदान्येभ्यः प्रयच्छेत् । ग्रामभृतकवैदेहका वा कूपेयुः ।
अकूपन्तो वाऽवर्ही[५० दि.]नं दद्युः । धान्यपशुहिरण्यैश्चैताननुगृहीयात् ।
तान्यनुसुखेन दद्युः ।

अनुग्रहपरिहारौ चैतेभ्यः* कोशवृद्धिकरौ दद्यात् । कोशोपघातकौ
वर्जयेत् । अल्पकोशो हि राजा पौरजानपदानेव व्रसते ।

निवेशसमकालं यथार्गतकं वा परिहारं दद्यात् । निवृत्तपरिहारान् "
पितेयानुगृहीयात् ।

आकरकर्मातद्रव्यहस्तिवनप्रजवणिकपथप्रचारान् वारिस्थलपथपण्यप-
त्तनानि च निवेशयेत् ।

सहोदकमाहार्योदकं वा सेतुं वन्धयेत् । अन्येषां वा वप्रतां भूमिमार्ग-
वृक्षोपकरणानुग्रहं कुर्यात् । पुण्यस्थानारामाणां च । "

संभूय सेतुवन्धादपक्रामतः कर्मकरवलीवर्दाः कर्म कुर्युः । व्ययक-
[५१ प्र.]र्मणि च भागी स्यात् न चांशं लभेत् ।

मत्स्यस्रवहरितपण्यानां सेतुपु राजा स्वाम्यं गच्छेत् ।

दासाहितकचन्धूनशृण्वतो राजा विनयं ग्राहयेत् । बालवृद्धव्यमन्य-
नाथांश्च विर्भू[या]त् । स्त्रियमप्रजातां प्रजातायाश्च पुत्रान् । "

बालद्रव्यं ग्रामवृद्धा वृद्धयेपुराज्यवहारप्रापणात् देवद्रव्यं च ।

अपत्यदारं* मातापितरौ श्राद्धनप्राप्तव्यवहारान् भगिनीः कन्या विध-
पाश्चाविश्रतः शक्तिमतो द्वादशः पणो दण्डः । अन्यत्र पतितेभ्योऽन्यत्र मातुः ।

पुत्रदारमप्रतिविधाय प्रव्रजतः पूर्वमाहमदण्डः स्त्रियं च प्रव्राजयतः ।
दुसन्न्यायार्मः प्रव्रजेदावृच्छ्य र्धम्मस्थानन्यथा नियम्येत । "

यानप्रस्थादन्यः प्रव्रजितभायः मर्जा[ता]दन्यः मद्दः [५१:] सामुत्था-

यिकोदन्यः समा(म)धानुबन्धो नास्य जनपदमभिनिवेशेत् । न च [त]त्रा-
रामा विहारार्था वा शालाः स्युः ।

नदनर्तकगायनवादकवाग्जीवनकुशीलवा या न कम्मविघ्नं कुर्युः ।
निराश्रयत्वाद्भ्रामाणां क्षेत्राभिरामत्वाच्च पुरपाणां कोशविष्टिद्रव्यधान्यरसवृद्धि-
भ(भै)रति ।

परचक्राटवीग्रस्तं व्याधिदुर्भिक्षपीडितम् ।

देश(शं) परिहरेद्राजा व्ययक्रीडाश्च वर्जयेत् ॥

दण्डविष्टिकराग्राधै रक्षेतुपहतां कृपिम् ।

सेनव्यालविपग्राहैर्व्याधिभिश्च पशुव्रजान् ॥

वल्लभैः काम्भिकैस्तेनैरन्तपालैः ४२ प्र १श्च पीडितम् ।

शोधयेत् पशुसघैश्च क्षीयमाणं [वणि]कपथम् ॥

एवं द्रव्यद्विपयनं सेतुबन्धमथाकरान् ।

रक्षेत् पूर्वकृतान् राजा नवांश्चाभिप्रवर्तयेत् ॥

॥ इति ऋष्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः ॥ जनपदनिवेशः¹⁰ ॥

*

[भूमिच्छिद्रापिधानम् ।]

अकृप्यायां भूमौ पशुभ्यो विधीतानि प्रयच्छेत् । प्रदिष्टाभयस्थावर-
जङ्गमानि च ब्रह्मसोमारण्यानि तैपस्विभ्यो गोरैतपराणि प्रयच्छेत् ।

तावन्मात्रमेकद्वारं खातगुप्तं स्वादुफललंतागुल्मगुच्छमकंटकिद्रुममुत्ता-
नतोयाशयं दातमृगचतुष्पदं भग्ननसदं [४२ द्वि]द्रव्यालं¹¹ मार्गयुक्कहस्ति-

हस्तिनीकलभं¹² मृगवनं विहारार्थं राज्ञः कारयेत् । सर्पातिधिमुगं प्रत्यंते
चान्यत् मृगवनं भूमिवशेन वा निवेशयेत् ।

कुप्यप्रदिष्टानां च द्रव्याणां तरुणीमेकैकशो वनानि¹³ निवेशयेत् ।
द्रव्यवनकम्मातानटवीश्च द्रव्यवनापाश्रयाः । प्रत्यंते हस्तिवनमटव्या रक्षं¹⁴
निवेशयेत् ।

२३ नागवनाध्यक्षः पारितं नादेयं सारसमानूपं च नागवनं विदितर्षयन्तप्र-

1 स्युः सासुत्थायिका^०, स्युः सासुत्थायिका^० । 2 स्युः वा नास्य । 3 स्युः *मुपनिवेशेत् ।

4 स्युः तत्रारामविहारार्था, स्युः तत्राराम^० । 5 स्युः 'वा' नास्ति । 6 स्युः नर्तन^० । 7 स्युः क्षेत्राभिर-
तत्वात् । 8 स्युः वारयेत् । 9 स्युः द्रव्य द्विपवनम् । 10 स्युः जनपदनिवेश प्रथमोऽध्यायः । आदित्ये

द्वाविंश, ० प्र^० जन^० आदित्ये द्वाविंश । 11 स्युः विधीतानि । 12 स्युः प्राद्वरणेभ्यो ब्रह्मसोमा
रण्यानि । 13 स्युः तपोवनानि च तपस्विभ्यो । 14 स्युः योत्र(त), स्युः यत्र गोर(त), १ गोरक^० ।

15 स्युः 'लता' नास्ति । 16 स्युः व्यालमार्गं, १ -यालमार्गं^० । 17 स्युः मार्गयुक्^० । 18 स्युः
कलभ^० । 19 स्युः 'तक्षणा' नास्ति । 20 स्युः वा वनम् । 21 स्युः रक्षन्, १ यत्र रक्षय् ।

वेशनिष्कासं नागवनपालैः पालयेत् । हस्तिघातिनं [४३ प्र.] हन्युर्दन्त्युगं
स्वयं मृतस्याहरतः सपादचतुष्पणो लाभः । नागवनपाला हस्तिपक-पादपाशि-
क-सैमिक-वनचरक-पारिकर्मिकसखाः हस्तिमूत्रपुरीषच्छन्नात्मगन्धा भ्रष्टात-
कीशाखापत्रप्रच्छन्नाः पञ्चभिः सप्तभिर्वा हस्तिबन्धकीभिः सह चरन्तः शय्या-
स्थान[प]द्यालेंडनदीकूलघातोद्देशेन हस्तिकुलपर्यगं विद्युः ।

यूथचरमेकचरं निर्यूथं यूथपतिं हस्तिनं व्यालं मत्तं पोतं वद्धमुक्तं च
निबन्धेन विद्युः । [४३ द्वि] अनीकस्थप्रमाणैः प्रशस्तव्यञ्जनाचारान् हस्तिनो
गृह्णीयुः । हस्तिप्रधानो विजयो राज्ञः । परानीकव्यूहदुर्गस्कंधावारप्रमर्दना
द्यतिप्रमाणशरीराः प्राणहरकर्मणो हस्तिनः ।

कालिङ्गाङ्गरजाः श्रेष्ठाः प्राच्याश्चेदि^१करूर्यजाः ।

दशार्णाश्चापरांताश्च गजानां^२ मध्यमा मताः ॥

सौराष्ट्रकाः पार्श्वेनदास्तेषां प्रत्यर्वा^३(व)राः स्मृताः ॥ इति^४ ॥

{ उत्कलानां च देशस्य दक्षिणस्यार्णवस्य च ।

सह्यस्य च कालिंगस्य मध्ये कालिंगकं वनम् ॥

तथा ।

वैदेशं नर्मदा चैव ब्रह्मवर्द्धनमित्यपि ।

मध्ये च पारियात्राणां वनं स्यादांगरेयकम् ॥

इति वनद्वयजाः श्रेष्ठाः ।

लोहित्यस्य प्रयोग^५ प्रस्य गंगाहिमवतोरपि ।

मध्ये प्राच्यं वनं तत्र संभवन्ति दिशां गजाः ॥

[तथा]

मैकला त्रिपुरी चैव दशार्णो देश इत्यपि ।

वन्मत्तगंगामित्येषां मध्ये चेदिकरूपकम् ॥

तथा ।

1 BJO 'निष्कसनं', svl 'निष्कासम्' । 2 BJO 'वृगम्याहरत' । 3 BJO 'भात्म' नास्ति । 4 BJO
शासप्रातिच्छन्ना, 'svl' शासप्रातिच्छन्नात् । 5 BJO 'पयाल' इत्युक्ते । 6 BJO 'वृत्तपोतो'; svl
'वृत्तपोतो' । 7 svl 'svl' वन्य; svl 'वदं मुक्तम्' । 8 BJO 'रासाम्' । 9 B 'प्रा' 'दरकर्मणो' ।
10 BJO 'हस्तिन इति' । 11 B 'वलिङ्ग', JG 'वलिङ्ग' । 12 BJO 'गजा' । 13 B 'प्रा' 'प्राच्याश्चेति' ।
14 BJO 'वस्तुना' । 15 BJO 'द्विपना' । 16 BJO 'सौरा' 'ष्ट्रका' । 17 BJO 'पारियात्राणां' ।
18 BJO 'प्रलवरा' । 19 BJO 'इति' नास्ति ।

{ {1} एतद्विद्वांसिना श्लेषा मुदिषेण पुष्पेण नोपलभ्यन्ते }

देशस्य च दशार्णानां ख्यातस्य च महागिरेः ।
विंध्याद्रेर्वेत्रवत्याश्च मध्ये दाशार्णकं वनम् ॥
तथा ।

†अवंतीनां च देशस्य नर्मदायास्तथैव च ।
द्वारकार्बुदयोश्चैव मध्ये सौराष्ट्रकं वनम् ॥
†कुरुक्षेत्रस्य देशस्य कालिकाकाननस्य च ।
सिंधोहिमवतश्चैव मध्ये पांचनदं वनम् ॥ }
सर्वेषां कर्मणा वीर्यं जवस्तेजश्च वर्धते ॥

॥ इति अथ्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः । भूमिच्छिद्रापिधानं ॥ [४४ द्वि.]

*

[दुर्गविधानम् ।]

चतुर्दिशं जनपदाते सांपरायिकं दैवकृतं दुर्गं कारयेत् । अन्तर्द्वीपं
स्थलं वा निम्नावरुद्धमौदकम् । प्रास्तरं गुहां वा पार्वतम् निरुदकस्तम्बमिरिणं वा
धान्यवनम् । खंजनोदकं स्तम्बगहनं वा वनदुर्गम् । तेषां नदीपर्वतदुर्गं जनपदा-
रक्षस्थानम् । धान्यनं 'वनदुर्गमटवीस्थानमापद्य[प]सारो' वेति^१ ।

॥ जनपदमध्ये समुदायस्थानं स्थानीयं निवेशयेत् । वास्तुकप्रशास्ते देशे
नदीसङ्गमे हृदस्याविशोर्ष्यस्याङ्गे सरसस्तडागस्य वा वृत्तं दीर्घं चतुरस्रं वा
वास्तुवशेन वीं प्रदक्षिणोदकं पण्यपुटभेदनमसंपथवारिपथाभ्यामुपेतम् ।

तस्य परिखास्तिन्नो दण्डान्तरा द्विदंडातरां वा कारयेत् । चतुर्दश
द्वादश दशेति दण्डान्^२ विस्तीर्णा विस्तीरादयगाढाः^३ पादोनमर्द्ध भूमिवशेन वा

॥ त्रिभागमूला मूलं चतुरस्रा वीं पापाणोपहिताः पापाणोष्टकावज्जपार्श्वा वा^४ [४५ प्र.]
तोयान्तिकीरागंतुतोयपूर्णा वा सपरिवाहाः पद्मग्राहवतीश्च ।

चतुर्दण्डावकृष्टं परिखायाः पददण्डोच्छ्रितमवरुद्धं द्विगुणविष्कम्भं
खाताद्वपं(प्रं) कारयेत् ।

उ(ज)र्ध्वचयं मञ्चकैपृष्ठं कुम्भकुक्षिकं वा हस्तिभिर्गोभिश्च क्षुण्णं कण्टकि-

1 J वीर्यं । 2 SJ भूमिच्छिद्रविधानं द्वितीयोऽध्यायः । आदित्ययोर्विधाः; ० द्वि° भूमि°
आदित्ययोर्विधाः । 3 svI JvI देवकृतं । 4 J प्रस्तरं; JvI प्रास्तरं । 5 SJG गुहां । 6 SJ
खंजनो°; svI खंजनो° । 7 SJG स्तम्ब° । 8 SJG धान्यनवनदुर्गं । 9 svI आपाद्यप्रशास्ते;
svI JG आपाद्यप्रशास्ते । 10 svG 'इति' नास्ति । 11 SJG ममुदय° । 12 SG हृदस्य वा
अविशोष°; svI हृदस्य वाटविशोष°; J 'वाविशोष°' । 13 SJG तयाट° । 14 वास्तुक° ।
15 SJG 'वा' नास्ति । 16 SJG 'पथ' नास्ति । 17 svI 'मुपेतस्य । 18 SJG 'द्विदं-
दातरा वा' नास्ति । 19 S दण्डाडु°; svI दण्डान् । 20 SJG विस्तीराद° । 21 SJG 'गावाः ।
22 SJG 'भूमिवशेन' नास्ति । 23 SJG मूले चतु° । 24 SJG 'वा' नास्ति । 25 SG 'व' नास्ति;
svI 'वतीश्च' । 26 SJG तत्रिप्रग° । 27 SJG मषपृष्ठं ।

गुल्मविपवल्लीप्रतानवन्तम् । पांशुशेषेण वास्तुच्छिद्रं राजभवनं वा पूरयेत् ।

वप्रस्योपरि प्राकारं विष्कम्भद्विगुणोत्सेधमैष्टकं द्वादशहस्तादूर्ध्वमोज-
युग्मं वा आचतुर्विंशतिहस्तादिति कारयेत् ।

रथचर्यासञ्चारं तालमूलं मुरजकैः कपिशीर्षकैश्चाचिताग्रम् । पृथुशिला-
संहतं वा शैलं नत्वेव काष्ठमयं कारयेत् । अग्निरवहि[तो हि] तस्मिन् वसति ।

विष्कम्भचतुरस्रमष्टालकमुत्सेधसमावक्षेपसोपानं कारयेत् ।

द्वयोरष्टालकयोर्मध्ये सहर्म्यद्वितलमध्यर्द्धायामां प्रतोलीं कारयेत् ।
अष्टालक[४५ द्वि.]प्रतोलीमध्ये त्रिधानुष्काधिष्ठानं सपिधानच्छिद्रफलकसंहत-
मिद्रेकोशं कारयेत् ।

अन्तरेषु द्विहस्तविष्कम्भं पार्श्वे चतुर्गुणायामं देर्धपथं कारयेत् । दण्डान्तरा ॥
द्विदण्डान्तरा वा चर्याः कारयेत् । अग्राह्ये देशे प्रधावनिके निष्किरद्वारं च ।

वहिर्जानुभर्जनी [त्रि]शूलप्रकरकूपकूटावपातकण्टकप्रतिसराहिपृष्ठता-
लपत्रशृङ्गाटकश्वदंष्ट्राग्लोपैस्करुपादुकाम्बरीपकोदपानकैः प्रतिच्छन्नं ॥ छत्र-
पथं कारयेत् ।

प्राकारमुभयतो मंडकैमध्यर्धदंडं कृत्वा प्रतोलीपट्टुलांतरं द्वारं निवे- ॥
शयेत् । पञ्चदण्डादेकोत्तरमीं अष्टदण्डादिति चतुरस्रं पट्टुभागमीयामादधिक-
मष्टभागं वा । पञ्चदशहस्तादेकोत्तरमा[४६ प्र.]अष्टदशहस्तादिति तैलोत्सेधः ।
स्तम्भस्य परिक्षेपाः पट्टायामां द्विगुणो निखातश्चलिकायाश्चतुर्थो भागोवेति^{१०} ।
आदितलस्य पंचभागाः शालायापी सीमागृहं च । दशभागिकौ द्वौ प्रति
मंचौ । तद्यथा ।

एवं भागास्तले कार्याः प्रत्यंशं पंचकोष्ठकाः ।

यथायोगं विभागोऽत्र शालासीमागृहादिषु ॥

1 BJC पांशु । 2 BJ विशेषेण । 3 BJC 'राजभवनं' नास्ति । 4 BJC ओजं युग्मम् । 5
GVL 'धारचिताग्रम्' । 6 BJ सहितं; G संहितं । 7 BJC शैलं कारयेत् । नत्वेव काष्ठमयमिति^१ ।
8 BJ दितलं द्वयोर्धायामां; JVL 'मयोर्धायामां' । 9 B प्रतोली । 10 BVL सापथनं^१ । 11 BJC
'मितीन्द्रकोशं' । 12 BJC चतुर्गुणायाममनुप्राकारमष्टहस्तायते देवपथं । 13 BJ चर्या; BVL चर्याः;
G वाचार्याः । 14 BJ आप्राथे । 15 BJC प्रधावितिकां । 16 BJ निचुर; BVL निचुर; G
निचुर^२ । 17 B 'भगिनी; BVL 'भयज्ञनी' । 18 BJ त्रिशूलप्रकरकूटा; BVL आशूलप्रकरकूपकूटा^३ ।
19 B 'ग्लोप' । 20 BJC 'स्वन्दन' । 21 BJC 'रीपोदपानकैः' । 22 BJC 'प्रतिच्छन्नं' नास्ति ।
23 BJ मण्डलक; BVL मण्डक; G मण्डक । 24 BJC उत्तरशृङ्गाऽऽष्टदण्डा^४ । 25 BJC पट्टु-
यायामां; JVL पट्टुयाममां^५ । 26 G तुले^६ । 27 BVL 'क्षेप' । 28 BVL पट्टायामो; J लपट्टायामो ।
29 BJC चतुर्भागः । 30 BJC 'वेति' नास्ति । 31 BJC 'तद्यथा' इत आरभ्य 'कोष्ठकप्रपन्'
इत्यन्तः पठे नास्ति ।

कोष्ठकस्य त्रिभिरुयंशैः कोष्ठको जायतेऽत्र तु ।
 त्रिभिः पडंशैः कोष्ठाद्धं पादोऽपि द्वादशांशकैः ॥
 युक्ता कोष्ठत्रयं त्र्यंशैरुभयोः पार्श्वयोरपि ।
 पंचकोष्ठा भवेद्वापी मध्ये च कोष्ठकत्रयम् ॥

- १ : अन्तरमाणीहर्म्यं च । समुच्छ्रयादर्द्धतले स्थूणावन्धंश्च । अर्द्धवास्तु-
 कमुत्तमागारं त्रिभागोत्तरं वा । इष्टकावर्द्धपार्श्वं वामतः [४६ दि.] प्रदक्षिण-
 सोपानम् । गूढभित्तिसोपानमितरतो द्विहस्तं तोरणशिरः । त्रिपंचभागिकौ द्वौ
 कपाटयोगौ द्वौ परिधाविति^{१०} । अरत्तिरिन्द्रकीलक इति^{११} । पञ्चहस्तमा-
 णिद्वारं चत्वारो हस्तिपरिधा इति^{१२} । निवेशार्द्धं हस्तिनखम्^{१३} । मुखसमः
 ॥ सङ्गमः संहारिणी भूमिमयो वा निरुदके ।

प्राकारसमं मुखमवस्थाप्य त्रिभागगोधामुखं गोपुरं कारयेत् ।

प्राकारमध्ये वापीं कृत्या पुष्करिणीद्वारम्^{१४} । चतुःशालमध्यर्द्धविवृतां-
 [४७ प्र] तरं साणिकं^{१५} कुमारीपुरम् । मुंडहर्म्यद्वितलं मुण्डकद्वारम्^{१६} । भूमि-
 द्रव्यवशेन वा निवेशयेत् । त्रिभागाधिकायामी भांडवाहिनीः कुल्याः]

- ॥ कारयेत् ।

तासु पीपाणः कुंहालाः कुठारीकाण्डकल्पनाः । :

मुपुंढी^{१७} मुद्गरा दण्डाश्चक्रयंत्रशतघ्नयः ॥

कार्याः कर्म्मरिकाशूली वेधनाग्राश्च वेणवः ।

उष्ट्रग्रीव्यग्निंसंयोगाः कुप्यकल्पे च यो विधिः^{१८} ॥

- ॥ इति अध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे द्वि(ष्ट)तीयोऽध्यायः । दुर्गविधानम् ॥

[दुर्गनिवेशः ।]

त्रयः प्राची [४० द्वि.] ना राजमार्गास्त्रय उदीचीना इति वास्तुविभागः ।
द्वादशद्वारो युक्तोदकभ्रंमच्छन्नपथः । चतुर्दण्डान्तरा रथ्या राजमा-
र्गद्रोणमुखस्थानीयराष्ट्रविवीतपथाः । संयानीयव्यूहश्मशानग्रामपथाश्चाष्टौ
दण्डा इति । चतुर्दण्डः सेतुवनपथः । द्विदण्डो हस्तिक्षेत्रपथः । पञ्चारक्षयो
रथपथः । द्वौ अरली' क्षुद्रपशुमनुष्यपथः ।

प्रवीरे वास्तुनि राजनिवेशश्चातुर्वर्ण्यसमाजीवः ।

वास्तुहृदयादुत्तरे नवमे¹⁰ भागे यथोक्तमन्तःपुरविधानं प्राग्मुखमुद-
ग्मुखं वा स्थापयेत् । तस्य पूर्वोत्तरं भागमाचार्यपुरोहितेज्यातोयस्थानं मन्त्रि-
णश्चाधिवसेयुः । पूर्वदक्षिणभागं महानसं हस्तिशालाः कोष्ठागारं च । ततः ॥
परं गंधमाल्यधान्यरसपण्याः प्रसाधनकारवः । क्षत्रियश्च¹¹ पूर्वा दिशमधिव-
सेयुः । दक्षिणपूर्वभागं भाण्डागारमक्षपटलं कर्मनिपद्याश्च । दक्षिणपश्चिम-
भा [४८ प्र.] गं कुप्यगृहमायुधागारं च । ततः परं नगरधान्यव्यावहारिककर्ममा-
न्तिकवलाध्यक्षाः पक्वान्नसुरामांसपण्याः रूपाजीवास्तालावचरा वैश्याश्च
दक्षिणां दिशमधिवसेयुः । पश्चिमदक्षिणं भागं खरोष्ट्रगुप्तिस्थानं कर्मगृहं च । ॥
[पश्चिमोत्तरभागं यानरथशालाः । ततः परमूर्णासूत्रवेणुचर्मवर्मशस्त्रावरण-
कारवश्शूद्राश्च पश्चिमां दिशमधिवसेयुः] उत्तरपश्चिमं भागं पण्यभैषज्यगृहम् ।
उत्तरस(पूर्व)भागं कोशो गवाश्वं च । ततः परं नगरराजदेवतालोहमणिकारयो
ब्राह्मणाश्चोत्तरां दिशमधिवसेयुः ।

वास्तुच्छिद्रानुशालेषु¹² श्रेणीप्रपंणिनिकायां वसेयुः ।

अंपराजिताऽप्रतिहतजयंत[वैजयन्त]कोष्ठान् शियवैश्रवणाश्विश्चीम-
दिरागृहाणि¹³ च पुरमन्ये(ध्ये) कारयेत् । यथोद्देशं वास्तुदेवता[ः] स्थापयेत् ।
माह्वयैद्रयाम्यसैनापत्यानि द्वाराणि । - बहिः परिव्रतायाः धनुःशतविकृष्टाश्चित्य-
पुण्यस्थानवनसेतुवन्धाः कार्याः । यथादिशं च दिग्देवताः ।

1 SJO सद्वादश । 2 SJO भूमि । 3 SJ सयोनीय । 4 SJO *थाष्टण्ड । 5 SJO 'इति' नास्ति ।
6 SJO रथपथधत्वारः पशुपथः । 7 SJO 'अरली' नास्ति । 8 S निवेशः; svI निवेशः । 9 SJO
*जीवे । 10 SJO नवभागे । 11 SJO 'क्षत्रियविधानमन्तःपुरविधानं' नास्ति । 12 SJO कारयेत् ।
13 SJO भावसेयुः । 14 SJO दक्षिणं भागं । 15 SJO प्रधानकारवः । 16 SJO क्षत्रियाश्च ।
17 SJO *पूर्व भागं । 18 SJO *पश्चिमं भागं । 19 SJO बार्माणिक । 20 S ताद्व्यापचाराः
J तालपचाराः । 21 SJO 'दिशाम्' । 22 SJO *पूर्व भागं । 23 SJO *च्छिद्रानुशालेषु । 24 SJO
*प्रवहणीः; svI *प्रवहनिः । 25 S भापराजिता । 26 SJO जयंतवैजयन्तशोष्ठान् । 27 SJO
यदं । 28 SJO कोष्ठानुशालेषु यथोद्देशं; svI कोष्ठानुशालेषु । 29 svI परिषायाः । 30 SJO शतपञ्चदश ।

उत्तरः पूर्वो वा श्मशानभागो वर्ष्योत्तमानाम् । दा[४८दि]क्षिणेन श्म-
शानं वर्ष्यावराणाम् । तस्यातिक्रमे पूर्वः साहसदंडः । पापं(पं)ड-चण्डालानां
श्मशानान्ते निवासः ।

कर्मान्तक्षेत्रवशेन कुंडुपिनां सीमानं स्थापयेत् । तेषु पुष्पफलवाटं-
धान्यपण्यनिचयांश्चानुज्ञाताः कुर्युः । दशकुलीवाटं कूर्पास्थानम् ।

सर्वस्नेहधान्यक्षारलवणगंधभैषज्यशुष्कशाकयवसवल्लूरतृणकाष्ठलोहच-
र्म्मार्ङ्गारस्त्रायुविपविपाणवेषुवल्क[ल]सारदारुप्रहरणावरणाश्मनिचयाननेकव-
र्षोपभोगसहान् कारयेत् । नवेन वा नर्वं शोधयेत् ।

हस्त्यश्वरथपदातमनेकमुख्यं क्षं स्या[४९प्र]पयेत् । अनेकमुख्यं हि
"परस्परभयात्परोपजातं(पं) नोपैति" । एतेनांतपालदुर्गसंस्कारा व्याख्याताः ।

न च बाहिरिकां कुर्यात्पुरराष्ट्रोपघातिकान् ।

क्षिपेज्जनपदे चैतां सर्वान् वा दापयेत् करान् ॥

॥ इति अध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः ॥ दुर्गनिवेशः" ॥

*

[सन्निधातृचेयकर्म ।]

"सन्निधाता कोशगृहं.कोष्ठागारं" पण्यगृहं कुप्यगृहमायुधागारं बन्ध-
नागारं च कारयेत् ।

चतुरस्रार्धमनुदकोपस्नेहां वापीं खानयित्वा पृथुशिलामिरुभयतः पार्श्व-
मूलं च प्रचित्य सारदारुपञ्जरं भूमिसमं त्रितलमनेकविधानं कुट्टिम[४९दि]दि-
शस्थानतलमेकद्वारं यन्त्रयुक्तसोपानं भूमिगृहं कारयेत् ।

"तस्योपर्युभयतोनिपेधं सर्पम्रीचमैष्टकं भाण्डवाहिनीपरिक्षिप्तं कोशगृहं
कारयेत् प्र(प्रा)सादं क्षं ।

जनपदान्ते ध्रुवनिधिमापदर्थममित्यक्तैः" कारयेत् ।

पक्केष्टकास्तर्भंचतुःशालमेकद्वारमनेकस्थानतलं विधृतस्तंभापसारमुभ-
यतः पण्यगृहम् । कोष्ठागारं च दीर्घवहुशालम् । कक्षावृतकुड्यमन्तःकुप्यगृहम् ।

1 BJC श्मशानवाट । 2 BJ दक्षिणेन वर्षोत्तराणाम्, G वर्षोत्तमानाम् । 3 BJC *ते वास ।

4 BJC *वशेन वा कुट्टिभवा । 5 BJC *वाटपण्डकेदारान् धान्य* । 6 BJC कूर्पास्थान । 7 BJC

गध नास्ति । 8 BJC नवेनानव । 9 BJC *रथपादातम्* । 10 BJC मुख्यमवस्थापयेत् । 11 BJC

नोपैतीति । 12 BJC *घातकान् । 13 BJC दुर्गनिवेश चतुर्थोऽध्याय आदित पद्यविश, G चतुर्थो

दुर्गं आदित* । 14 BJC पण्यगृह कोष्ठागारं । 15 BJC चतुरस्रं वापीमनुदके* । 16 BJC

सोपानं देवताविधान (G पिपाण) भूमि । 17 BJC सवप्रपीव* । 18 BJC प्रासाद वा ।

19 BJC *भियुक्तै । 20 BJC पुर्यै कारयेत् । 21 BJC *स्तम्भ चतु* । 22 BJC

बहुशाल । 23 BJC कस्या* ।

तदेव भूमिगृहयुक्तमायुधागारम् । पृथग्धर्मस्थीर्यमहामात्रीयम् । विभक्तस्त्री-
पुरुषस्थानमपराधतः^१ सुगुप्तकक्षं^२ बन्धनागारं कारयेत् ।

[स्तर्वेषां शालाखातोदपानवच्च स्नानगृहान्निविपत्राणमार्जारनकुलार-
क्षास्था दैवपूजनवृत्ताः (svl. युक्ताः) कारयेत्^३ ।]

कोष्ठागारे वर्षमानमरलिमुखं कुण्डं स्थापयेत् । तज्जातकरणाधिष्ठितः^४
पुराणं नवं वा रत्नं सा^[५० प्र.]रं फल्गुकुप्यं वा प्रतिगृहीयात् ।

तत्र रत्नोपधावुत्तमो दण्डः कर्तुः कारयितुश्च सारोपधौ मध्यमः फल्गु-
कुप्योपधौ तच्च तावच्च दण्डः ।

रूपदर्शकविशुद्धं हिरण्यं प्रतिगृहीयात् । अशुद्धं छेदयेत् । आहर्तुः^[ः]
पूर्वः साहसदण्डः ।

शुद्धं पूर्णमभिनवं च धान्यं प्रतिगृहीयात् । विपर्यये मूल्यद्विगुणो दंडः ।
एतेन पण्यं कुप्यमायुधं च व्याख्यातम् ।

सर्वाधिकरणेष्वार्युक्तोपयुक्ततत्पुराणां पणद्विपणचतुःपणपरमापहारेषु
पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाः^[ः] । कोशाधिष्ठितस्य कोशावच्छेदे घातः ।
तद्व्यावृत्त्यकाराणामर्द्धदण्डाः^५ । परिभाषणमविज्ञाते^६ चौराणामभिप्रधरणे^७
चित्रो घातः ।

तस्मादाप्तपुरुषाधिष्ठितः सन्निघाता^[५० दि.] निचयानेननुतिष्ठेत् ।

बाह्यमाभ्यन्तरं चायं विद्याद्वर्षशतादपि ।

यथा पृष्टो न सज्जेत व्यये शेषे च संधये^८ ॥

॥ इति अष्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे^९ पञ्चमोऽध्यायः^{१०} ॥

*

[समाहर्तुसमुदयप्रस्थापनम् ।]

समाहर्त्ता दुर्ग राष्ट्रं खनिं सेतुं घनं व्रजं वणिक्पथं चाव(वि)श्रेतं ।

1 SJO *स्थीर्यं महा* । 2 SJO *स्थानमपसारतः* । 3 SJO *कक्षं* । 4 SJO च । (1 एषा
पंक्तिः मूलादेशे नोपलब्धा ।) 5 SJO सेन । 6 SJO *करणेषु युक्तो* । 7 S *पणद्विपणचतुष्पण्यः* ; svl
पणद्विपणचतुष्पण्यः ; 8 SJO *स्यकाराणाम्* ।
9 SJO *दण्डः* । 10 svl] *मभिज्ञाने* । 11 SJO स्रोतान् । 12 SJO निचयाननुतिष्ठेत् ।
13 SJO व्ययशेषे च संधये । 14 S *द्वितीयेऽधिकरणे* नास्ति । 15 S सतिपातुनिषयकर्मः
पञ्चमोऽध्याय आदितः इत्यर्थः ; 16 पञ्चमो अधि आदितः । 16 SJO चावेक्षेत् ।

शुल्कं दण्डः^१ पौतवं नागरिको लक्षणाध्यक्षो मुद्राध्यक्षः सुरा सूना सूत्रं तैलं घृतं क्षारः^२ सौवर्णिकः पण्यसंस्था वेद्या घृतं वास्तुकं कारुशिल्पि-
गणौ^३ देवताध्यक्षो द्वारं^४ वाहिरिकादेयां च दुर्गम् ।

सीता भागो बलिः क[५१ प्र.]रो वणिक् नदीपालस्तरो नावः पत्तनं
विवीतं वर्तनी रज्जुश्चौररज्जुश्च राष्ट्रम् ।

सुवर्णरजतवज्रमणिमुकाप्रवालशङ्खलोहलवणभूमिप्रस्तररसधातवः ख-
निः । पुष्पफलवाटखण्डकेदारमूलकंदवापांसेतुः । पशुमृगद्रव्यहस्तिवनपरि-
ग्रहो वनम् । गोमहिपमजाविकं खरोष्ट्रमश्वश्वतरं^५ च व्रजः । स्थलपथो वारि-
पथश्च वणिकपथः । इत्यायशरीरम् ।

" मूल्यं भागो व्याजी परिघः क्लृप्तं रूपकमत्ययश्चायमुखम् ।

देवपितृपूजादानार्थं स्वस्तिवाचनमंतःपुरं^६ महानसं [५१ दि.] दूरंत(?)
प्रावर्तिमं^७ कोष्ठागारमायुधागारं पण्यगृहं^८ कर्मान्तो विष्टिः पत्न्यश्वरथद्विप-
परिग्रहो गोमण्डलं पशुमृगपक्षिव्यालवाटाः काष्ठतृणवाटाश्चेति व्ययशरीरम् ।

राजवर्षं मासः पक्षो दिवसश्च व्युष्टम् । वर्षाहेम[न्त]ग्रीष्माणां तृतीय-

" सप्तमा दिवसोनाः पक्षाः । शेषाः पूर्णाः पृथगधिमासक इति कालः ।

करणीयं सिद्धं शेषम् । आय-व्ययौ नीवी च । संस्थानं प्रचारः शरीरा-
वस्थापनमादानं सर्व[स]मुदयपिंडं^९ सञ्जातमेतत्करणीयम् । कोशार्पितं राज-
हारः पुरव्ययश्चाप्रविष्टं^{१०} परमसंवत्सरानुवृत्तं शासनमुक्तं मुखाज्ञप्तं चापतनीय-
मेतत् सिद्धम् ।

" सिद्धिकर्मयोगो दण्डशेषमाहरणीयम् । बलात्कृतप्रतिषेधमवमृष्टं^{११} च
प्रांशोध्यमेतच्छेषमसारमल्पसारं च ।

वर्तमानः पर्युपितोऽन्यजातश्चायमिति^{१२} । दिवसानुवृत्तो वर्तमानः ।
परमसांवत्सरिकः परप्र[५२ प्र.]चारसंक्रांतो वा पर्युपितः । नष्टप्रस्मृतमायुक्त-
दण्डः याश्च पारिहीणिकमौपायनिकं डमरंगतकस्वमपुत्रकं निधिक्षान्यजातः ।

1 svI शुल्कदण्डः । 2 svI क्षारः । 3 svI 'शिल्पिगणो । 4 svI द्वारवाहि । 5 'वादेयमिति सर्वत्र गोज्यं' इति टिप्पणी । 6 svI पत्तनं । 7 svI प्रवाल । 8 svI 'कंदै' नास्ति । 9 svI 'वापाः सेतुः । 10 svI अश्वतराश्व । 11 svI मूलं । 12 svI 'रूपिकम्' । 13 svI 'मन्तःपुर-महानसं' । 14 svI 'पुरम्' । 15 svI 'दूतप्रा' । 16 svI 'प्रवर्तनं' । 17 svI 'प्रवर्तनं' । 18 svI 'पुष्पगृहं कर्मान्तो' । 19 svI 'वाटयेति' । 20 svI 'वाटा' । 21 svI 'विण्डलजात' । 22 svI 'व्याप्रविष्टः' । 23 svI 'व्ययप्रविष्टं' । 24 svI 'चापातनीय' । 25 svI 'प्रक्रमयोगः' । 26 svI 'प्रतिष्ठप' । 27 svI 'मवमृष्ट' । 28 svI 'मप्रमृष्टं' । 29 svI 'प्रशोष्यम्' । 30 svI 'व्यायः' । 31 svI 'डमरगतक' । 32 svI 'डमरगतमृत' । 33 svI 'डमरगतमृत' ।

विक्षेपव्याधितांतरारंभशेषं च व्ययप्रत्यायः ।

विक्रये पण्यानामर्घवृद्धिरुपजा मानोन्मानविशेषो व्याजी क्रयसङ्घर्षे वाऽर्घवृद्धिरित्यायः । नित्यो नित्यौत्पादिको लाभो लाभौत्पादिक इति व्ययः ।

दिवसानुवृत्तो नित्यः । पक्षमाससंवत्सरलाभो लाभः । तयोरुत्पन्नो नित्यौत्पादिको लाभौत्पादिक इति व्ययः ।

संजातादायव्ययविशुद्धा नीवी । प्राप्ता चानुवृत्ता च ।

एवं कुर्यात्समुदयं वृद्धिं चायस्य दर्शयेत् ।

हासं व्ययस्य च प्राज्ञः साधयेच्च विपर्ययमिति १० ॥

॥ इति अक्षयप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे ११ पद्येऽध्यायः । समाहर्तुसमुदयप्रस्थापनम् ॥ ॥

*

[अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः ।]

अक्षपटलमध्यक्षः प्रागमुखंमुदगमुखं वा विभक्तोपस्थानं निबन्ध[५२ दि] पुस्तकस्थानं कारयेत् ।

तत्राधिकरणानां सङ्ख्याप्रचारसंज्ञाताग्रम् । कर्मान्तानां द्रव्यप्रयोगवृद्धिसंयव्ययप्रयामव्याजीयोगस्थानवेतनविष्टिप्रमाणम् । रत्नसारफल्गुकुप्यानामर्घप्रतिवर्णकमानप्रतिमानोन्मानावर्मानभाण्डम् । देशग्रामजातिकुलसंधानां धर्मव्यवहारचरित्र[सं]स्थानम् । राजोपजीविनां प्रग्रहप्रदेशभार्गपरिहारभक्तवेतनलाभम् । राज्ञश्च पत्नीपुत्राणां साररत्नभूमिलाभं निर्देशोत्पातिकप्रतीकारलाभम् । मित्रामित्राणां च सन्धिविग्रहप्रदानादानं निबन्धपुस्तकस्थं का[५३ प्र.]रयेत् ।

ततः सर्वाधिकरणानां करणीयं सिद्धं शेषमायव्ययौ नीवीमुपस्थानं प्रचारं चरित्रं संस्थानं च निबन्धेन प्रयच्छेत् । उत्तममध्यसावरेषु च कर्मसु तज्जातिकमध्यसं कुर्यात् ।

सामुदायिकेष्ववहृष्टिकं [व्य]यमुपहत्य राजा नीनुतप्येतेति ११ ।

1 अक्षपटलम् । 2 अक्षयः । 3 अक्षयः वा वृद्धिरित्यायः । 4 अक्षयः नित्यः । 5 अक्षयः लाभो । 6 अक्षयः नित्यः । 7 अक्षयः लाभो । 8 इति व्ययसंज्ञातः । 9 अक्षयः चेति । 10 अक्षयः 'इति' नास्ति । 11 अक्षयः 'द्वितीयेऽधिकरणे' नास्ति । 12 अक्षयः समाहर्तुसमुदयप्रस्थापनं पद्येऽध्यायः आदितः । 13 अक्षयः 'संज्ञाविशः' ० पद्ये समाहर्तुः आदितः । 14 अक्षयः 'संज्ञाविशः' । 15 अक्षयः प्रयोगे वृद्धिः । 16 अक्षयः 'वर्णकप्रतिमानमानोन्माना' । 17 अक्षयः 'मानावर्मानभाण्डः' ० मानोन्मानभाण्डः । 18 अक्षयः संजातानां । 19 अक्षयः 'भोगः' । 20 अक्षयः 'सार' नास्ति । 21 अक्षयः 'भूमिलाभः' । 22 अक्षयः 'निर्देशोत्पादिकः' । 23 अक्षयः 'प्रतीकार' । 24 अक्षयः 'दानानि' । 25 अक्षयः 'चरित्रसंस्थानं' । 26 अक्षयः 'समुदायिकं' । 27 अक्षयः 'उत्तममध्यसावरेषु' । 28 अक्षयः 'इति' नास्ति ।

सहग्राहिणः प्रतिभुवः कर्मोपजीविनः पुत्रा भ्रातरो भार्या दुहितरो
भृत्याश्चास्य कर्मच्छेदं वहेयुः ।

त्रिंशती^१ चतुःपंचाशच्चाहोरात्राणां कर्मसंवत्सरः । तमा[पा]ढीपर्यव-
सानमूनं पूर्णं वा दद्यात् । करणाधिष्ठितमधिमासकं कुर्यात् ।

५ अवसर्पाधिष्ठितं च [५३ दि.] प्रचारं प्रचारचरित्रसंस्थानान्यनुपलभमानो
हि प्रकृतः समुदयमज्ञानेन परिहापयति । उत्थानक्लेशसहत्वादालस्येन । शब्दा-
दिष्विन्द्रियार्थेषु प्रसक्तः^२ प्रमादेन । संक्रोशाधर्मानर्थभीर्भयेन । कार्यार्थि-
ष्वनुग्रहबुद्धिः कामेन । हिंसाबुद्धिः कोपेन । विद्याद्रव्यवल्लभापाश्रया-
दपेण । तुलामानतर्कगणितांतरोपधानालोभेन ।

११ तेषामानुपूर्व्यां यावानर्थोपघातस्तावानेकोत्तरो दण्ड इति मानवाः ।
सर्वत्राष्टगुण इति पारासराः । दशगुणं^३ [इति] वार्हस्पत्याः । विंशतिगुण
इत्यौशनसाः । यथापराधमिति कौटल्यः ।

गाणनिक्यात्यांपाढीमागच्छेयुः । आगतानां समुद्रपुस्तकंभाण्डनीवी-
कानामेकंत्रासम्भापा[५४ प्र.] खरोधं कारयेत् । आयव्ययनीवीनामग्राणि श्रुत्वा
१२ नीवीमपंहारयेत् । यच्चाग्रादायस्यान्तरपर्णे^४ नीव्यां^५ वद्धेत व्ययस्य वा तत्प-
रिहापयेत् । तदष्टगुणमध्यक्षं दापयेत् । विपर्यये तदेवं^६ प्रति स्यात् ।

यथाकालमनागतानामपुस्तकभाण्डनीवीकानां वा देयदशघन्धो दण्डः ।
कार्मिके चोपस्थिते कारणिकस्याप्रतिवभतः पूर्वसाहसदण्डः । विपर्यये कार्मिक-
कस्य द्विगुणः । प्राचारसमं महामात्राः समग्राः श्रावयेयुरविपममन्त्राः^७ पृथ-
१३ भूतो मिथ्यावादी चैपामुर्त्तमं दण्डं दद्यात् । अकृताहोरूपहरं मासमा-
कांक्षेत्^८ । मासादूर्द्ध्वं मासद्विंशतोत्तरं दण्डं दद्यात् ।

अल्पशेषलेख्यनीवीकं^९ पंचरात्रमाकांक्षेत् । ततः परं कौशपू[५४ दि.]...

× × × ×

[इतोऽग्रे पुस्तिका त्रुटिता । केवलं ६४ तममेकं पत्रमुपलभ्यते ।

तत्र च निम्नावतारितः पाठः पठ्यते ।]

[२ अधि० १० अध्या० २९ प्रक० कोशप्रवेश्यरत्न-
परीक्षाधिकारगतमिदं वर्णनं ज्ञेयम् ।]

.....ति' । शुद्धा मणिमध्या वा यष्टिः । हेममणिचित्रा रत्नावली ।
हेममणिमुक्तान्तरोपवर्तकः । सुवर्णसूत्रान्तरं सोपानकम् । मणिमध्यं वा
मणिसोपानकम् । तेन शिरोहस्तपादकटीकलापजालकविकल्पा व्याख्याताः । "

मणिः कौटो मालेयकः पारसमुद्रश्च । सौगंधिकः पद्मानवद्यरागः पारि-
जातपुष्पको बालसूर्यकः पंचधा पद्मरागः । वैडूर्य उत्पलवर्णः शिरीषपुष्पक
उदकवर्णो वंशरागः शुक्रपत्रवर्णः पुष्परागो गोमूत्रको गोमेदकः । शुद्धस्फ-
टिको मूलाटीवर्णः । इंद्रनीलो^{१०} नीलावलीयकः कलायपुष्पकः । महानीलो
जंघ्याभो जीमूतप्रभः । नंदकः स्रवन्मध्यः शीतवृष्टिः सूर्यकांतश्चेति मणयः । "
पंडुश्चिश्चतुरस्रो वृत्तो वा ती[१२ प्र.]त्ररागः संस्थानवानच्छः स्निग्धो गुरु-
चिप्मानंतरगतप्रभः प्रभातुंलेपी चेति मणिगुणाः ।

मन्दरागप्रभः सशर्करः पुष्पच्छिद्रः खंडो दुर्विद्धो लेखाकीर्ण इति
दोषाः । विमलकः सत्यकोजनमूलकः पित्तकः सुलभको लोहिताक्षो^{११} मृगाश्मको
ज्योतीरसको मालेयको^{१२} हिच्छत्रकः कूर्पप्रतिकूर्पः सुगंधिकूर्पः । क्षीरयकः "
शुक्तिचूर्णकः शिलाप्रवालकः पुंलकः ईंक्षुपुलकः इत्यन्तरजातयः । शेषाः
काचमणयः ।

सभाराष्ट्रकं तर्जनीमाराष्ट्रकं कौस्तूरराष्ट्रकं श्रीकटनकं मणिमन्तकं इंद्र-
वानकं च यज्ञम् । खनिः स्रोतः प्रकीर्णकं च योनयः । मार्जारक्षकं "शिरी-
षपुष्पकं गोमूत्रकं गोमेदकं शुद्धस्फटिकं मूलाटीवर्णम् । [१४ दि.] "

* * *

कतिपयविशिष्टार्थबोधकपदानां टिप्पणीनिर्दिष्ट- व्याख्योपेतशब्दानामकाराद्यनुक्रमेण सूचिः ।

*

अद्रयागारगतं होमशालास्थितं	४८	आशुम्लानत्वं हरितानामप्युत्पन्नभावं	५३
अपचरन्तम् वाक्पादप्यादिभिरद्वेजयन्तम्	१२	आहार्यबुद्धिं आचार्यादिभिः प्रतिक्षणमा-	
अपसारं कलत्रस्थानं	३४	हार्या बुद्धिर्यस्य	४२
अपरुद्धं परिवर्जितपुत्रादिं	२५	इतिवृत्तं इति राज्ञो वृत्तं नयनयाभ्यां संप-	
अपायनित्यं अपायहेतुषु कामादिव्यघनेषु		तिविपतिप्रदर्शनार्थं भारतरामायणादिं	९
नित्यप्रवृत्तं	४२	इष्टेषु स्मरणम् परस्य संपन्नेषु दत्तस्य स्मरणम्	३५
अभ्यन्तरविहारं अंतःपुरादिं	१७	उत्तिथतं स्वव्यापारे सततोद्युक्तं	४५
अभ्युदयं पुनरुन्मादिं	२५	उदकान्तं तद्वयं	५५
अमेध्या अट्टतशरीरसंस्कारा निम्बपलाण्डु-		उदास्थितः उदित्युक्तप्रवृत्तित्वान्मोक्ष एव	
मक्षणवलेपनादिभिर्दुर्गन्धा	४१	तस्मादास्थितः प्रतिनिवृत्तः	१८
अमृष्यमाणं असहनतया प्रतिपद्यमानं	१५	उद्देशः प्रदेशो मंत्रणागारं	२९
अत्यक्तं अदुष्टं	४५	उन्मादाग्निः भग्नभिलशितशिरोवेदनादिः	२२
अद्वारासंगं प्रवेशनिषेधाभावं	४७	उपधा त्रिवर्गमयालंबना उपजापोक्तिं	१५
अथर्वोपायं दंडनीत्याभिहितसामादिं	१५	उष्णीषं उष्णीषाः सर्वमुखव्यापीनि शिरो-	
अथंजातं निवक्त्वागोमूत्रकर्पूरादिं	४१	चेष्टनानि	५३
अर्थानुशासनं प्रजानां करणीयार्थशिक्षणं	४९	एकप्रग्रहं राज्ञा समानचिह्नमानार्हं	१६
अनासन्नं कार्यादिव्यवहितं	३२	एकलोष्टवधं पितृपातिं	४२
अनुलेपनं कुंकुमादिं	५४	औपकारिकं इति उपकारदर्शनं	६
अन्तर्देशिकं अंतःपुरे नियुक्तं	२१	औपपादुकं उत्पद्य यो राजा न भवत्ययं	
अनन्यं मोक्षं	७	च राज्ययुक्तधंदुप्रसमं	१६
अवग्रहं ज्ञातिवर्गं	१४	कञ्जुकं कमुदा आप्रपरीनाः नृपांसद्यः	५२
अवसर्पं मंत्र्यादिपुत्रं	४५	करपकं केशनखच्छेदकर्ता	५४
अंगविद्यां शुभाशुभसूचकं	२०	कक्षान्तरं प्राकारमूलं	५०
आचूपतिं तन्मयं भवतिं	४१	कार्तान्तिकं कृतान्तः सिद्धान्तः क्षीपुद्वय-	
आटविकं प्रचंडं	३७	लक्षणज्ञानफले समधीयते	२६
आत्मप्रियं मृगयादिव्यसनं	४८	कापटिकं { कपटेन चरति	१८
आत्मवान् गृहीतविद्यः कृतवृद्धसंयोगः बुधि-		पूर्वोक्तगृहपुरुषघताभिः	४१
शुद्धामाल्यसपन्न उपगृहीतस्वपरपक्षो निश्चित-		कार्तान्तिकं ये केचन स्निग्धव्याहस्विनवा-	
भंगो रक्षितात्मपुत्रवार आत्मवान्	५५	शीनां कर्मान्ताः तेषु नियुक्तः	२९
वात्ययिकं विनाशोन्मुखं	३३	कार्यानुशासनेन वर्णोधमाणाभनुष्ठानानि	
वार्याव्यञ्जनां घटदात्री कृतकघृतकुल-		तेषां शासनेन दंडनेन वा	११
बीवेपा	४१	कार्यारम्भं संधिदुर्गादिकार्याणामारंभं	२९
आवेगः सर्वांगानामाकुलत्वम्	५४	किरातं श्लेच्छजातिवर्षरशिपुः	२२
आस्तरणप्राधरणं तुलिकंबलादिं	५३	कुप्यं कष्टवृणलोहादिं	३७
आसारं पाणिप्राहमित्रं	३७	कुल्यं राज्ञः कुलोत्पन्नं	४२
आशुक्लिष्टं हस्तमृदितं	५३	कुन्त्यां देवीनां कुलमवाः श्रियो भ्रात्रादयः	५१

कुहकं मायायोगविद्	५१	नष्टरूपं प्रच्छादितपूर्ववर्णवेपादि°	४४
कृतकर्मा कृतं बहुशः समरेषु अद्भुतं कर्म येन	५२	नियमं ब्रह्मचर्यैकभक्तादि°	८
कृत्याव्ययं पण्यागारदोक्तनिकयाऽलब्ध- समीहितकार्यं	२६	नियोगसम्पदं पुरुषबाहुल्यं	३२
कृत्यां परैरात्मसात् कर्तुं शक्यता इति	२६	निर्वपन्ति राजोद्देशेन भूमौ यच्छन्ति	२५
गुप्तदेशं नियुक्तव्यतिरिक्तानां अहरयं	५२	निस्त्रयार्थं निस्त्रय उत्सृष्टो नियमाभावा-	
गुप्तपुत्रद्वारां निग्रहायोग्यां	२६	तसंधिविप्रहादिको अर्थो यस्य	३३
ग्रामं शत्रादिजातिसमूहो ग्रामं	५६	पण्यं { कुंडुमादि° ब्रह्मक्षारलवणादि°	२४ ३७
ग्राम्यसुखं ग्राम्यशब्देन शब्दस्पर्शरूपर- सर्गभाभिधाना विषया प्राधाः प्रामाणां साधूनि ग्राम्याणि विषयसुख्यानीत्यर्थः	४०	परान्कर्मं परेषां सारयत्नादिवधादाक्रमणं	३८
गृहीतपरिचयं अभ्यासं	९	परिमितार्थं संधिविप्रहो वा कर्तव्य इति परिमितो नियतोऽर्थो यस्य	३४ ३४
समुभ्यान् शास्त्रबधुः	१३	परिचापं पटकट्टीच्छत्रासनार्थादि°	३६
सक्रं राज्यचक्रं	११	पुण्यस्थानं { शालादि° वीर्यतडागादि°	४८
सधुं इन्द्रियकार्यं	११	पुण्यकर्मं न्याय्यं	४३
छिद्रं रसाद्यैवित्यं व्यसनादि वा	३५	पुरुषं पीठयुक्त आयुधीयपुरुषं	३४
जटिलं पाशुपतादि°	१९	पूगाः श्रेणीगणालंबुपायादीनाम्	२४
जनपदं जनाधातुवर्ष्यं ते पश्यंतेऽवस्थानं उर्वति यस्मिन् असौ पृथ्वीभाग°	५६	प्रगल्भां जितसभां	२१
जाहुली षोडशप्रिदा विद्या	५४	प्रच्छन्नं कुम्भान्तरितं	२९
जीवन्ती षोडी	५०	प्रतिदूतं दूते अन्वागते यः संप्रेष्यते स प्रतिदूतः	३८
तलायपातं तलं भूमिकातुलोपरि फलकात्वा- रादिलक्षणं तस्यावपातः शत्रोरुपरि पातं	५०	प्रतिपत्तिं प्रतिभा-अविमर्शोऽपि यथा- बहुतरं वीचते	१३
तीर्थं { मंत्र्यादि° यत्रायतरति° जनाः पुण्यार्थमर्षार्थं वा सोमनाथ-कालप्रियादिकं	२३ २४	प्रत्यन्तम् आटविकविषयम्	४२
त्यक्तं दौष्ट्यावसंधेयं	४५	प्रत्यापत्तिः आसमंतादापतनमापत्तिः प्रति= विपरीता वा आपत्तिः प्रत्यापत्तिः	३९
दशायुगिकां दशपुरुषवर्गनियुक्ता	५५	प्रदेशा कंटकशोभनाधिकृतः	२१
द्रव्यं रत्नं	५३	प्रघर्षं उद्वर्तनं झुगंधमेव प्रघर्षः	५४
द्रव्यं ब्रह्मसदकादि°	५३	प्रभावः { देवजनिता प्रमुद्रादिः प्रभावः धामर्ष्यम्	१३ ५३
दापाद्यात्पराज्यं न्यायलभ्यात् दाय- सम्पत्त्यर्थात् बहिःकृतं	२७	प्रमादं { अर्थान्तरासंगेन मंत्ररक्षाविसरणम् इन्द्रियार्थप्रसक्तिः	२९ ३७
देषताकार्यं देवप्रभ्यादिनिमित्तो भिन्नं	४८	प्रसाधकाः शरीररोगोभाकर्तारः	५४
दद्याद्दद्यात् दद्यात् रक्षितो विजिगीषु नि- दुष्कायोपरिरक्षणार्थम्। अदद्यात् कुम्भ्यां- कर्त्तव्यं नृपपुत्राः	३८	प्रयातितयन्धुः यमपुरं प्रेषितवापवः	२७
धर्मांधर्षेयी धर्मदेयी नन्विच्छेदात्। अर्थ- देयी देवपरत्वात्	४२	केनमायं विरिष्ठसमायं	५३
धाराविष्णुं अभिसरन्दीर्घं	१३	यन्धुं शत्रुपुंः	३८
		पालयिहारं उपायादि°	१७
		भाण्डगूढलेपयं त्वर्मांसांरनिहित- गृहलेपयं	२२
		भृङ्गराजं शृणुः दृष्टमानः पक्षी°	५०
		भृता भागेन दृष्टाः	२४

मत्स्यं शिशुभारारिं	५५	विदेहकव्यञ्जनः विदेहराजशास्त्रानुष्ठानाद्	
मातृवन्धु { मानुलदि	४०	विदेहकव्यञ्जनः	१९
{ क्षेत्रभूताया देव्या ज्ञातिः	४२	सुद्धं क्षीणशुक्रं	४९
मानुषाग्निः शश्रहतस्य ह्युत्प्रोत्स्य वा नरस्य		व्यञ्जनसखं कार्योदिव्यञ्जनानां सखा भूत्वा	४४
कामपाश्विंशया कल्माषवेषुनिर्देशनोत्पन्नो		व्यापहारिकं पुरव्यवहारे नियुक्तं	२१
मानुषोऽग्निः	५०	सगंधः गंधः परिचयजनितत्रेहः संवासाभ्या-	
मायायोगविद् स्वंगमोहादिप्रयोगविद्	४८	सजा प्रीतिः समानो गंधः सगंधः	१२
मिथ्याचारं सूतादिव्यसनं	२७	सत्रिं विद्यमानमपि प्रायति गोपायतीति	
मुण्डं शान्त्याजीवादिं	१९	सवं छपा तद्विद्यते यस्य स	२०
मुण्डा आर्हततनुद्धमिच्छुषयः	२१	सधिघातं गृहामालं	२१
मुष्ककपुष्पचन्द्राकं मुष्कके जातपुष्पो-		सभा समायान्ति गोष्ठा जना यस्यां सा सभा	२४
पलशितो बंदाकं	५०	समवायं प्रेक्ष्योत्सादिभु यत्र जनाः	
याचनकं कृतकं	३६	समवर्षति	२४
योगपानं मदनीयविरचनीयौषधयुक्तपानं	४१	समाहृतपराजितः समाहृत्य व्यवहारे	
योगपुष्पं वीरुणरसदादिं	५५	पक्षपातात्पराजितः	२६
राष्ट्रप्रमाणम् परस्य तदतुरूपकोशपरिच्छिन्नस्य		समुद्धानं कर्तुंकामः विक्षिप्तानि बलान्देकत्र	
रामे चोत्तमस्य प्रतिप्रहारं राष्ट्रप्रमाणम्	३४	कर्तुंकामः	३७
राष्ट्रमुरत्यं ग्रामवृद्धमदत्तरादिं	३४	सुप्तं निशङ्कव्यत्वं	२९
लोकयात्राविद् लोकव्यवहारविद्	४	स्तम्भं मिथ्याभिमानादविनयं	१४
घनेचरं मुण्डतापसबौद्धजैनं	२३	स्त्रीनिवेशं सुभगकुलधीशुहाणि	५०
घर्षं रामसमुदायं	५३	संचाराः सन्यासयथ शुकजादयः सचरति	
वाष्पपूजनं इतश्चाक्यस्य सायूकमिति	३५	संचारयति चारमिति ।	२१
चान्त्यविप्रेक्षणम् परवाक्याकर्णनम्	५४	संज्ञा { सकेतितस्त्रांगदिकारं	१९
वासं सुगंधकल्पः धूपं	५४	{ शरीरविन्यासकल्पितया संज्ञा	३६
वास्तुकं वास्तुविद्याविद्	४९	संवन्धिं यौनादिषुसंधं	५२
वार्तां वृत्तिरेव वार्तां जगद्गृहितेनुत्वात्		संविष्टः सन्ध्यामारुहः	४७
कृष्यादिद्य	४	संतर्गं भौनसंधं	३७
विग्रहं अंतःकोपादिकं	३७	संसर्गविद्या उच्यन्त्येव जना यस्यां सा	
विधया स्वतंत्रा	२१	संसर्गविद्या गीतब्रह्मादिद्य	२०
विनयं प्रत्युत्पानविनयादिं	८	संस्था सन्ध्याकेस्मिन् स्थाने स्थिता	२०
विप्रकृतम् विरुद्धं प्रकर्मण कृतम्	२७	द्रास्त्रिः निप्रहकर्ता	५५
		श्रेयता गिरिकर्णिका	५०
		हेडं चित्रवपादिरावाधं	२५